

Лбб 430 / 207

207 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 207

БРАНИМИР ЂОСИЋ

ДВА ЦАРСТВА

РОМАН

12 = 1100 + 175

ПБб 430/207

И. Бр. 45437.44

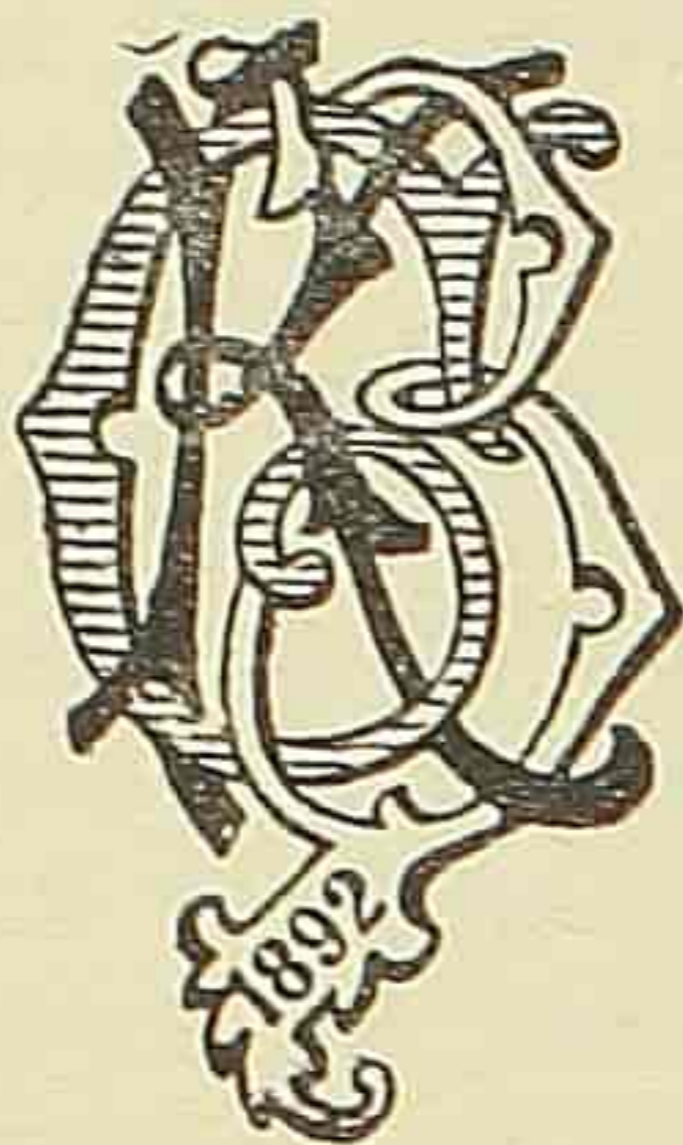
КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

КОЛО ХХХІ. БР. 207.

БРАНИМИР ЋОСИЋ

ДВА ЦАРСТВА

РОМАН

1928

БЕОГРАД

БЕОГРАД

ШТАМПARIЈА „ПРИВРЕДНИК“ КНЕЗ МИХАИЛОВА 3., ТЕЛЕФОН БР. 15-24

1928

ПРЕДГОВОР

Нови роман Г. Бранимира Ћосића има извесне одлике које су знак да су смер и начин рада младога писца добили озбиљнији и зрелији изглед. Он је дао досада неколико врло пријатних, али више или мање лако замишљених и лако изведених приповедака, као и један жив и занимљив роман, али сасвим младеначки како по личностима и приликама које слика, тако и по животном искуству на коме почива. Овога пута, Г. Ћосић потеже *проблеме*, иде за тезом, гради један *морал*. Његово дело није више само ведро и свежа забава, већ је осенчено узнемиреном бригом о *смислу*. Оно није више само слика једног исечка из живота, нарави једног друштва у једном одређеном времену, реалистички потхват да се даду неки типови и карактери тренутка. Овај роман је све то, али на једној идејној основи.

Има нешто смело да се теза о „два царства“, о борби између два животна схватања, од којих једно води људе у вртлог и баца их у уживање живота без свакога обзира, а друго их уздиже до пожртвовања и лишавања ради чистоте и лепоте духа и душе, развија и брани у корист узвишенога у времену и друштву где

Рођен је 1. септембра (по старом) 1903. у Штитару, крај Шапца. Студирао у Београду, Паризу и Лозани, у почетку права, а доцније књижевност упоредну и француску. Због врло нежног здравља није још завршио студије. Био једно време као новинар сарадник скоро свих наших дневних листова, а књижевни рад започео је 1922. једном приповетком у *Мисли* и 1923. у *С. К. Гласнику*. Сарадник је свих угледнијих часописа.

Издао је досада две књиге приповедака *Приче о Бошковићу* (1924.) и *Египћанка* (1927.), и роман *Врзино коло* (1925.).

очигледно влада ниско и грамзиво искоришћавање живљења. Ту је прва и главна тешкоћа са којом је имао да се бори млади Г. Ћосић. Његов роман је постављен у наше време и нашу средину. Шта више, сви главни јунаци су врло мало наследници предратнога духа, да би се у њима могли очекивати трзаји савести, буђења некадашњих идеалистичких настројења. Они су представници поратног поколења, са психолошким постројењем битно карактеристичним за његов менталитет, за онај дух тако поравњан са земљом, без икаквих полета и узношења, који је општи у „златној младежи“ нашега доба. Генерација коју описује Г. Ћосић свела је све своје интересе на ситне бриге око задовољства, уживања и извесног физичког благастања, трошећи се сва на сасвим себична паштења око ништавних животних дарова, сва у култу физичке личности и њених права. Она је у сваком погледу иза родитељског поколења, и уместо, као што је природно и као што обично и бива, да иде даље од линије на којој су заостали претходници, она се сва, у једноме фронту, или на њој задржава или се враћа и натраг. Ако је отац био слаб човек, и сам без одушевљења и идеализма, син му је данас неваљалац. Ако је родитељ био идеалиста, борац за лепо и право, наследник му је данас једва издвојен од ниско уживајуће омладине, али равнодушан, и у најбољем случају затворен само у уски круг једног јединог племенитог интереса: посла или позива коме се посветио. У тој генерацији Г. Ћосић се задржао на њеном најповршнијем и најфриволнијем кругу, који себе назива монденским, и где се око доиста не може зауставити ни на чему узвишенијем и полетнијем. Ту је он нашао своје главне јунаке и одатле је покушао да их уздигне, да их узвиси, да их упуту небу и вечности.

Ако се ствар схвати изузетно, зашто не би постојао у таквој средини један Срба Мијушковић, карактер који у себи носи побуну на нискост свога живљења, и потребу узвишења? Оправдања и објашњења се увек могу наћи и дати. Ту је, у овом случају, отац јунаков, стари и старински тип, па чак и као такав

изузетно идеалистички понет, сав, до лудила, у тражењу смисла и одређивању једнога животнога става по начелу апсолутне добротe и одуховљености. Његов син мора да носи клице добра у себи, које ће се у толико јаче пробудити у колико је младић више утопљен у бесмисао физичкога уживања. Али, ако се све то узме општије, и у главном јунаку погледа представник поколења, тако да се цео роман схвати и као слика друштва и времена, онда ствари долазе у међусобну опреку и једна другој сметају. Реалистички, дело би могло да се учини неверним и са сувише руменогa прелива; идеалистички, оно би изгледало спутано и парализовано. Упоредо, обе ствари нису могле остати равноправне. У роману Г. Ђосића не треба гледати документ, јер он то не може бити. Један ранији наш роман о истоме времену и о истоме типу млада човека, оно *Са силама немерљивим* Г. Растка Петровића, остаје пре свега документ и прилог за познавање психологије једнога времена. Дело Г. Ђосића, у једној реалистички живој и у основним спољним ознакама тачној слици, представља изнутра једну високу и племениту тенденцију, и као такво га треба и поштовати и судити.

Ту Г. Ђосић иде за епохом. Данас се јако осећа један извесни садржајни препород у књижевности, и реализам сам себи као циљ престаје да значи крајњи стваралачки смер и високо стваралаштво. Идеалистичке побуде, у једном мање наивном и зрелијем настојању за тражењем решења, кроз реалност увек покрет за откривањем застора иза реалности, један, могло би се чак рећи романтичарски надахнут, али не онако гордо самопоуздан, већ само озбиљан и забринут став, — то је што се може данас да сретне код најзначајнијих књижевних стваралаца. Отуда данас Руси тако моћно и тако утицајно владају књижевним укусом. Оно што је код њих највећих била увек основна ознака, данас одговара општој потреби. Очи су данас упрте навише, и тајна религије, кроз ортодоксију или преко и без ње, обузима данас све високе духове. Г. Ђосић се својим романом везује за та и

таква настојања. То му се мора широко признати као заслуга. Он није још могао имати снаге да кроз право оживотворење упути ствари врховима, да у правом животном замаху једну истину одоздо подигне до горе, да је узвиси и упути небу. Али је са талентом и са ретком списатељском сигурношћу успео да једну голу апстракцију конструише у врло добро и примамљиво саграђен роман.

Проблем је проучаван на предмету љубави. Да се кроз љубав, што овде значи од чисто чулних наслада до једне велике страсти, доведе човек у морални преображај, треба имати крајњу суму животних искустава. Г. Ћосић је своје стварање основао на извесној мери посматранога градива, али је највише био вођен једном ванредно назирућом интуицијом. Оно што даје особену одлику овоме делу јесу јако и инсистирано продубљивање психолошке анализе. Писац улази у све своје личности, и хоће да их све изнутра објасни. Њихови поступци, њихови спољни покрети у животу, догађаји којима су они узрок, начин понашања кад су уплетени у друге, туђе догађаје, нису довољни писцу да их само преко њих наслика и прикаже. Он их анализира опширно, у појединостима, често до ситница, увлачи се у најразноврсније психологије, покушава да расветли најразличније карактере, да својим мисленим напором успостави њихова расположења, њихова душевна стања, да тумачи њихове побуде, да ухвати сав њихов поглед на живот и на свет. Те многобројне партије психолошкога и негде филозофскога анализирања предмета, нису увек једнаке. Много пута се осети како писац сам конструише стање свога јунака, има тренутака кад чак понешто изгледа произвољно, па и насилно, али има зато, у накнаду, читавих делова који управо задивљују изванредно проницљивим подацима о људима. Све то укупно, сав тај психолошки напор уопште узет, који за нашу књижевност није честа појава, као и изненађујућа продирања у неке људске побуде, даје нам права да код Г. Ћосића истакнемо његов психолошки дар.

Не треба, међутим, сметнути с ума да је овде

психологија у многоне зависна од тезе. Г. Ђосић је морао ствар да изведе на свој смер и права животна истина је морала по који пут да се уклони намери пишчевој. У крајњем резултату, да би пожртвовања главних јунака, њихова узвишења и препорођења, њихов приклон оном другом царству, били природни и схватљиви, и више још, убедљиво племенити, велика њихова страст, која их је дотле и довела, морала је да буде умањена. Кроз цео роман се они полако, и кроз много искушења, датих уистину животно верно, пењу до своје велике љубави, до оне највеће страсти која се само једанпут у животу јавља, ако се јави, и тад је свемоћнија од сваке друге силе: осећаја, дужности, начела, обарајући све пред својим сопственим правом. Али ту на врхунцу, у тренутку последње победе, која једино логично крунише овакав један узмајани развој, свако вољно пожртвовање било би нестварљиво и апсурдно. Јер овако како је писац поставио распоред својих јунака, да је велика страст до краја остала велика, свако решење би морало имати једну жртву, и свако би повукло за собом једну смрт. Муж или љубавник? Осећања друге категорије, пријатељство, самилост, (муж је инвалид, што је у конструкцији романа било потребно), предрасуде, — све је немоћно пред највећом животном страшћу. Ни у једноме случају узвишење не би било без жртава, и самим тим изгубило би свој смисао. Писац је осетио да је своје јунаке довео у стање страснога лудила, где рационални моменат више ништа не значи. Он је увидео да велика страст не познаје граница, ни сметња, и да управо велика страст и у злочину сама собом значи оправдање. А он је баш хтео једно узвишење над страшћу, и да би омогућио такво решење, у крајњем тренутку је почео умањивати је, и тиме унижавати саме љубавнике. Учинио је да се они сами разумевере у велику вредност своје љубави, да им све то дође као самообмана, као величанствена илузија, и да се тако разочарани подигну од очишћења и узвишења. Теза је победила, и роман је тиме изгубио једну вечиту психолошку истину, али је сачувао моралну ле-

поту. Не може се спорити да је морални моменат овде далеко надвладао, и да је добио једну форму у којој се врло топло развио.

Г. Ћосић је опробан писац. То не значи окретан и занимљив стилист, већ и сигуран архитекта. Овај његов роман је сасвим солидна грађевина. Ја сам је погледао у њеним животним истинама, и признајући јој многе вредности, указао сам на извесне оскудице у психолошком разумевању живота, које су, чини ми се, апсолутно неизбежне у годинама пишчевим. Али хоћу да подвучем чисто списатељску вредност ове књиге. То је дело које се сасвим држи. Испричано је до краја са пуно приповедачкога смисла, са талентом. У почетку је нешто тромије. Није било лако писцу да свој полетни смер одвоји од нискога нивоа са кога је требало да се дигне и узвине. Али, доцније, нарочито од тренутка кад ствар почиње да се догађа у природи, у планини, у манастиру, што је као поручено за узвишавање и стила и ритма, причање се нагло уздиже, узноси се, одухотворава се. Манастирска средина, опис пожара шуме, величанствена сцена са Црним Остојом, дати су у замаху. На страну што ту има мало тражене романтике, али је таква средина у истини омогућила да се решење проблема сасвим мирно и са задовољством прими. Ако није свуда на линији животне реалности, ово дело је обасјано једним топлим моралним надахнућем, у облику који заслужује пуно признање.

Милан В. Богдановић

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ.

На стр. 36, ред 7, одозго место *смејући се* треба *сећајући се*.

На стр. 89, ред 9—10 одоздо треба да гласи: који би потписан: Миљковић—Карамарковић. Када Миљковић сврши онако трагично.

На стр. 176, у 3. стиху треба да гласи: „Сви у чоси“.

На стр. 251, у 17. реду одозго: место *Ја нисам хшео* треба да стоји *Зар нисам хтео*.

Боже мили што ћу и како ћу
Коме ћу се приволети царству?

(Српска Народна Песма)

I.

Како је уопште могао спавати те ноћи! Срба погледа на плаву линију која се оцртавала између две рђаво састављене завесе и извлачећи, са њему дотле непознатом слашћу, руке испод топлог јоргана, он помисли: и она се можда сада буди... То му је била прва мисао тога јутра. Затим одмах дође друга: то је данас... Он се окрете сасвим прозору и онда, иако је од целог дана који долази видео и даље само ту бледу пругу, једва оцртану, несигурну, он узвикну:

— Ах, какав леп дан! Најзад, један прави пролетњи дан!

Он скочи из кревета и притрча прозору. И не мало да се зачуди када разгрте завесе и кроз лако замагљена окна виде сиву светлост, помало жућкасту, монотону и влажну; а преко свега пуну улицу и куће још потонуле у непокретност. Једва ако се више кровова, и више једне трешње, чији се блед цвет нагињао изнад једног оронулог зида, виде на замућеном небу нека прљаво-румена светлост. Ах, тужна варошка зора, како је сиромашна, чак и у пролеће, чак и над расцветањем трешњом, чак и под погледом једног срећног младог човека! Срба се врати постељи и дуго уживаше у најчистијој физичкој наслади, упијајући свим својим расхлађеним удовима топлоту меког постељног рубља. Било је тек шест часова. Морао је још лежати, још спавати. А међутим, и поред

влажног априлског јутра, у њему је све играло од раздраганости, од светлости, од оног необичног пролетњег чувства које походи човека заједно са првим ветром који доноси мирис зеленила што тек пуца, мирис земље што се дроби од влаге, мирис бабиног увета или јагорчевине; у њему је све треперило од жеље за животом што пролеће кроз пробуђену васиону заједно са још трунтавим и прљавим врапцима, што пролеће заједно са првим влакнима бабине свиле која се овија пролазницима око лица, око рамена, око шешира, лебдећи другим својим крајем у једном скоро живом ваздуху, ваздуху који се (тако изгледа) може мловати оком, дотаћи руком, захватити капом, свеж, покретан и несташан, пун звукова, мириса и тајни. Срба се уви још више у покривач, довуче колена скоро до браде, упи се још боље у благост јастука. Најзад... — мислио је, не могући да настави даље сањарију, као да је та реч у себи садржавала највећу сласт, нешто толико велико, срећно, недостижно, да је било довољно да је човек само понавља без прекида па да има, једно за другим, све могуће среће овога света за себе. Или, можда, узбуђење његово беше толико да није могао наћи никакву другу реч којом би са више милости и уживања мазио своју машту, своје жеље (које ће му најзад бити испуњене!), са којом би са више нежности обвијао њену горду појаву. Или, можда, није веровао да је све то збиља дошло. Али да није најзад дошло зар би се он оволико узбуђивао? То је било јасно и логично. Међутим, дубоко у Срби постојало је нешто што му је кварило и заустављало одушевљење, нешто као сумња у стварност, нешто као неверовање у могућност толике среће. Најзад, све се догодило тако ненадно, тако без припрема, да дух никако није могао да обухвати одједном сву величину и замашност догађаја, и Срби се чинило да он није у ствари ни чекао на овај дан; и још, изгледало му је да се не

радује довољно, да не уме да се радује онолико и онако како је замишљао да ће се радовати.

Све то може да изгледа мутно и нејасно у овом магличастом и несигурном априлском јутру. Да се дође до овог степена узбуђења, код човека Србиних година, требало је у истини да се догоди нешто необично, изузетно, нарочито. Јер често пута, долазак једног осећања, и то долазак неочекиван, пре изазове мргођење обрва (неки пут мали фини осмех изгубљен у угловима очију) него ово детињско и наивно узбуђење које је показивао Срба, преврћући се по своме кревету, после рђаво проспаване ноћи, у шест часова изјутра. И збиља, зар би једно обично осећање, чак било оно и тако велико, како га обично замишљају романтичне душе, могло само по себи да доведе до овакве кризе једног човека који већ три године носи рекорд у пливању на хиљаду и пет стотина метара, чије огрлице износе четрдесет сантиметара, чије тело почиње да трепери и да се трза нервозним дрхтајима мишића ако није довољно заморено преко дана, да ту није у питању још штогод више? И чуди најзад, невероватно изгледа, да је могуће наићи данас на тако искрено узбуђење, које је у стању да промени црте, тешке и оштре какве су биле у Србе, да их испуни не само нежношћу, него и једном врстом флуида који чисто трепери око његових снажних усана и полусклопљених очију и дају целој његовој глави, забаченој у назад, у белени јастука, нешто мило, дечје, замишљено, што због опречности са тежином, озбиљношћу, снагом која се види како кључа у јаком телу, још више одскаче, још више привлачи. Било је у Срби, овако узбуђеном, овако рано пробуђеном, овако опруженом, овако топлим, нешто од младог медведа, што се у рано јутро, на сунцу, под влажним погледом своје мајке, игра на трави.

Међутим, лежати овако и даље, било је немогуће. Већ први пролазници беху нарушили тишину мале и стрме улице, већ се са два-три крова

извили први колуги плавкастог дима, пењући се лено у небо које се све јаче руменило, већ се чуло тандркање млекациских двоколица, шум чесме у суседном дворишту, пролазак првог трамваја сасвим у даљини, већ се у кући чули тихи разговори, лупа посуђа, ударац у врата продавца новина, клип-клап папуче на мајчиним босим ногама, — и за час, пре него што је човек успео да поброји све познате гласове и звукове (који обично звоне некако шупље у великим јутарњим тишинама, почео је свакодневни живот у овом повученом и старом крају Београда, још увек и сувише блиског центру да би његов обичан и скоро паланачки ток живота могао бити поштеђен од вреве нове и младе вароши.

Ненадно и за њега самог, а већ на врхунцу нестрпљења, Срба скочи из кревета, смаче своју дугу кошуљу и онда, насувши у лавор воде, он замочи прво једну руку, па другу. У том се тренутку примети у огледалу. Он се унесе сасвим себи у лице и дуго испитиваше своје очи јасне кестењаве боје, свој снажан нос, своју обријану браду лако засенчену јамицом на средини, своје мало пуније усне, своје чело, високо и преплануло по коме је падала у неред у коса. Руке су му трнуле од хладне воде; на месту докле је вода допирала, око зглавака, он је осећао као гвоздени обруч; и на том месту је осећао како му живот бије у венама. Стојећи тако он се себи учини чудан. У исто време он подсвесно праћаше раздраганост која је нагло расла у њему, тако нагло да он у часу изгуби моћ да прати њен брзи ход. Она је била ту, пела се, извијала, гонила га на смех, на викање, на стотину глупости. И збиља, Срба се осмехну себи у огледалу, виде своје јаке и блиставе зубе (у једном мало потамнелом стаклу), скоро викну и у истом часу, не знајући више шта ради, он загњури ту своју луду главу, која му се окретала, у воду, испред себе. Тренутак није мислио ништа. Хладна га вода мало смири, али и то само за часак.

— Какав сам лудак, — помисли Срба трљајући до црвенила своја леђа и груди, — понашам се као . . .

Нешто као стид од самога себе проже га, али и то тако слабо, тако неодлучно, да не успе да му поквари срећно расположење. Он отвори широм прозор, удахну пуним грудима свеж и влажан ваздух. Њему је требало покрета, замора, промене места, простора . . . Он то осети сваком својом уздрхталом честицом и тог пута он се наљути мало на своју срећу:

— Имати овакву снагу, — помисли, — чему? Изгледам смешан, немогућ. Сав треперим, осећам у себи јачину за три човека, а не могу поред свега да надвладам себе сама. — Срба прекину то горко размишљање да би узвикнуо: — Данас . . . најзад!

Соба га је гушила, таваница му је падала на главу, прозор му се чинио један мали и смешан отвор кроз који није могла ући довољна количина ваздуха за његове широке груди. Он шчепа шешир, отвори врата, узпут, пролазећи кроз предсобље, ухвати за кике Веру, и привукавши је себи, још чураву и необучену, он је упита:

— Хоћеш ли да те водим довече у оперу? Spreмај се . . .

И онда, не чекајући одговор, остављајући је са отвореним устима, зајапурену, свежу и сањиву (ах, колико је месеци молила без успеха Србу да је поведе са собом у позориште, а сада одједном . . . због чега? како? и како је имао светло лице!) — он изађе прво у уско двориште, а онда кроз засвођену капију на улицу. Упути се низбрдицом замишљен и осмехнут, не видећи ништа око себе и трже се тек онда када стиже на обалу Саве. Он се окрете око себе и би му мало чудно ради места. Изгледаће необично, али за цело ово време од куће до воде, он не састави ни једне једине мисли. Цело то парче беше прошао као у сну не знајући где стаје, не мислећи, изгледа, ни о чему, а ипак сав испуњен срећом. Он се за неколико минута на-

лазио на тако вртоглавој висини, проживео несвесно неколико најчистијих тренутака, додирнуо мистерију највеће среће где престају и мисли, и расуђивање, и вид, и слух, и смисао, где се цело биће за неколико брзих откуцаја срца налази у сред највеће хармоније, у којој учествују сва чула у исти мах, али чула која као да су преображена те од обичних крикова и шума стварају пријатне мелодије, од обичних предмета и варошких улица зачаран град, од обичних крајичака појмова и мисли, по законима неке недокучиве логике, најлепше песме и разговоре, да када се нађе на обали, прекривеној гомилама дрва и купама песка и угљена, Срба осети тако велику празнину и пустош, праћену јаким звиждуком у ушима, да му се чак и вода, која се преливала првим одсјајима сунца, учини прљава и мутна. Тек пред водом, тек на домаку покрета који је владао на обали, шкрипе колица која истоварују из шлепова песак, писке малих реморкера који вршљају по средини реке између светлих и уљем измашћених таласа, Срба поче да мисли о својој срећи.

II

Из свега што је досада речено, тешко да би се дала замислити права слика нашег јунака. Јер ова фуга, ово дубоко узбуђење духовно које се претвара одмах у телесни покрет (није ни потребно напомињати да има људи који могу бити на врхунцу очајања или радости, а да им ни лице, ни тело, не ода ни најмањи траг; ти људи су као јаје из кога није прокљувало пиле: споља се не види живот који унутра кључа) толико је ретко у овом дволичном веку, да се човек пита како је могуће да такав млад човек уопште постоји. Одговор је, да смо ми земља где су романтични људи увек живели и где ће ваљда увек живети.

Треба само пажљиво пратити догађаје и типове у нас: увек је код нас постојао један тип људи (поред оних обичних, „трезвених“, „реал-

них“) и једино што се мењало, то је облик у коме се тај тип појављивао. Некада је играо улогу Бајрона, или Гамбете, ишао као комита у Јужну Србију, после тога за кафанским столом улоге несхваћених генија... Срећно доба! Било је тада за њега узора, идола, богова, идеала са великим И. Лик у коме се данас тај лик јавља несрећнији је иако ће неко тешко у данашњем његовом облику познати некадашњег сањалицу и Бајрона, са уздасима и погледом упртим у даљину: данас се он појављује као члан златне младежи, широко и аљкаво одело замењено је најмодернијим кројем, некадашња велика коса је брижљиво зачешљана, наш садашњи романтик иде по журевима, игра, шофира, осваја, нема никаквих назора, не тежи ничему сем можда успеху у друштву или називу шампиона, учествује у великим спортским догађајима, лети, прави познанства и заборавља их, говори рђаво више језика, не чита ништа, здрав је, бујан, нападач, сјајан, игра по неки пут карте за новац, не познаје пријатељство, у љубави види само физичку страну, не осећа изгледа ништа за земљу, у највише случајева не ради ништа ако се не бави „пословима“. Али иако на први поглед различан, потпуно другојачи, он је у основи својој брат рођени ономе са дугом косом: као и онај од јуче и овај од данас има своје теорије које се сукобљавају са животом; као и онај пре њега и овај се сваки час судара са обичајима, са стварношћу, са чињеницама, са људима. Само, док је онај са дугом косом тежио, бар у себи, једном узору у лицу неког великог песника, освајача или јунака из романа који му је помагао да тмурно подноси ударе, дотле овај од данас иде по свету не признајући никога, не угледајући се ни на кога, ношен матицом или свога славољубља, или своје крви, или своје околине, пазећи само да му ципеле увек буду сјајне, а машна отмено везана. И ко ће порећи да није данас овај спортиста и безбрижна лупача наследник некадашњег несхваћеног генија.

када се добро уочи његов положај изван конвенција и обичног тока живота? Ето, по том свом положају, по тој несрећености, по жељи да се наметне друштву са својим схватањима, он је романтик, „усијана глава“, увек славан са својих настраности и поред својих отмених манира, брижљиво ношеног одеда, монденског живота. Али док је с једне стране овај нови симпатичнији, и на изглед позитивнији, „реалнији“ (ваљда због јако развијеног телесног и чулног живота!), с друге стране је страшнији, празнији, сто пута већи нихилиста него ма који Бајрон. Јер наши Бајрони су знали много, читали много, осећали много, живели једним очајно одуховљеним животом, поред свих настраности алкохола, док ови данас не верују ни у шта, не занимају се ни за шта, не знају ништа, не желе ништа изван „данашњег“ и „овоземаљског“; цео им се живот, цело знање, преселило на кожу, на тај спољњи омотач наше особе.

Свако време има свој законик, ненаписан и неизречен, али који некако живи у ваздуху. Ја овде не говорим ни за ни против, јер и сам припадам своме времену, јер сам и сам удисао отровну и слатку јасноћу тих нових принципа, заједно са свим оним срећницима рођеним почетком овога века. Да су ти млади, лепо и весели људи имали времена да закључују и мисле, они би те принципе претворили у закључке; али, Боже мој, између две утакмице и два матинеа остаје тако мало времена, да човек једва може да промени одело! То не значи да Законик није владао и да се они нису њему покоравали. Био је кратак и сав би могао да се згруша у неколико реди. На пример:

1. *Шта је то живот?* — Попуњавање времена између рођења и смрти бескрајним низом уживања и промена, без дужности и одговорности. Живети значи пролазити са рукама у џеповима, не обзирати се ни на кога, у свему тражити само оно што нам лично може бити пријатно или корисно.

2. *А друга страна?* — И „друга страна“ има главу, нека мисли за себе и нека бира, као и ја, оно што је њој корисно или пријатно.

3. *Па какав је то онда живот?* — Слободан. Нико никога не вара, нико ни за кога не одговара, састају се људи и растају. Ако ко буде преварен или надјачан, у толико горе за њега! Значи да боље није могао извући, значи да није био способан, значи да је то као слабији и глупљи заслужио.

4. *А друштво?* — Друштво ће се састојати онда само од јачих и паметнијих људи. Управо, они ће управљати друштвом, извлачити користи, уживати. Сентименталности, пожртвовања, кајања, неће бити. Човек ће живети у задовољству које долази од осећања да је јачи од другог. Туге и трагедије неће бити јер ће човек располагати само собом; а ако настрада, пропадне, знаће да је пропао због своје невештине, или због своје слабости: како је он уништен, тако је, да је био спретнији, он могао уништити другог. То је као у боксу.

5. *Али то је неморално!* — Шта је то морал? Скуп конвенција признат од већине људи. Ако ми учинимо да друге конвенције буду признате уместо старих, ми смо створили нов морал. И морал као и све друго око нас, релативно је. Прегледајте историју (sic!) обичаја и религија у разних народа.

6. *Али како ћете све то привести у дело?* — Храброшћу. То је једина врлина која је урођена и природна, и која не срамоти човека.

7. *Све је то лепо и красно, али рачунате без савести!* — Савест има да се убије ако почне да смета. Јер, најзад, шта је то савест? Известан број идеја и предрасуда које су нам на силу наметнуте, пре него што смо дошли до својих критичких способности.

8. *А страх од... Бога?* — Ваљда нећете мислити да за нас све те легенде имају неког значаја? И најзад, где је небо? На чему и од чега живи тај ваш Бог?

Ето какви су били у то доба назори нашег јунака! Срба се ничим на први поглед није разликовао у тој блиставој групи младих људи од двадесет до двадесет и три године, обучен као и сви, понашајући се као и сви, радећи што и сви око њега. И о томе, како једна мода покори и уједначи најразличитије карактере, могло би се много говорити. Јер збиља, ко би рекао да сва та шумна, борбена, снажна, неуравнотежена младеж, ношена истом бујицом, има и изузетака? Ко би рекао, да и међу њима има личног, и да поред свих заједничких одлика, ипак нису сви прављени „у серији“ и једнако?

Сањалачке и нежне природе, срамежљив и благ у основи, Срба је, откако зна за себе, чинио обратно. Храбар, он је себе обећивао за кукавичлук, јер је храброст изједначивао са неделикатношћу, грубошћу, простаклуком. Створен за пријатељство, он је дане проводио да би отео пријатељу љубазницу. Нежан, он је приступајући девојкама био дрзак, циничан и груб, јер је те особине сматрао као првенствено мушке. Створен да ради главом и идејама, он је до малаксалости играо, ишао по утакмицама, ломио се по салонима у које је био приман доста хладно и обично. У почетку, све је он то радио зато што су то исто радили и други око њега, исто тако здрави као и он, исто тако пуни егоизма као и он, можда и већина (и поред свилених чарапа, нових и модерних одеда) сиромашни као и он. Младост, занесеност, страстност са којом је проводио дане, није му дала да осети тај основни неспоразум који се догађао између његовог живота и његових урођених тежњи. Али у колико се више препрека дизало испред њега, због новца, због положаја, у колико је више улазио у године, у толико је све чешће почињао да осећа да то није то, да има још нечег другог, истина све то нејасно, мутно, верујући да то незадовољство долази не од његове природе која се буну, већ од тог спољњег неуспеха. И он је поста-

јао све необузданији, све обеснији, сав се предавао час игри, час спорту, жељан славе, признања, успеха. Међутим, препреке су бивале све веће, можда због јасноће и поштења његовог карактера који се није свиђао средини у којој се кретао и која га је због тога запостављала; али ја мислим да су те препреке све чешће долазиле из њега самог, да је природа све чешће и чешће почињала да тражи своје право. Чињеница стоји да се Срба почео мучити, испитивати на који начин да се задовољи и, стално вучен својим погрешним закључцима, затим навиком да живи међу тим безбрижним и беспосленим светом, све очајније тражити умирење баш на оној страни која му је и проузроковала то незадовољство и ту несређеност. Али је све то он радио некако и сувише нагло, страшно, предано, а тон је захтевао лакоћу, дискретност, скоро незаинтересованост. Прекост његове природе давала је нечега и сувише озбиљног и скоро трагичног његовим поступцима, а то је сметало и одбијало у једном друштву које је све требало да буде створено од осмеха, од лажи, од лакоће и равнодушности. Осећајући да не може променити своју нарав, и да је никад неће променити, Срба се упињао да „својим начином“, претеравши преко обичног, примора то друштво на поштовање његове личности. Он је мислио добро: једна недостојност јавно и без духа изведена буди гађење; али ако је та недостојност отерана до крајњих граница, до „монструозности“, онда она буди дивљење. Али, као и увек, чак и код „монструозности“, Срба је за једну длаку ишао изнад утврђеног и признатог. Његови испади, ма колико били „невероватни“, изазивали су смех, неки пут и осуду. Можда би код другог човека тај исти преступ био узет за малу и шаљиву разоноду. Код њега је међутим све то узимало, због страсности и преданости, изглед једног озбиљног посла.

Уверење да ће само тим путем доћи до среће давало је Срби такав бес, да је најзад, због упор-

ства и множине, а у тренутку када је он био у себи најнесрећнији због све чешћих моралних потреса, Београдом почела кружити читава једна легенда о његовим подвизима. Али Срба беше толико повучен у себе, толико усредсређен на извођење плана и испитивање својих незадовољстава, да скоро и не примети разлику са којом су га сада примали у салонима, са коликом су га поштом млађи опкољавали у куту, између два фокстрота, пиљећи у њега завидљивим очима, а кришом подражавали начин на који је он носио кравату, марамицу или шешир. У тренутку када је из очајања био најнеумеренији и најнесрећнији, Срба је био уједно најближе својој апотеози. Али недостатак смисла за меру и овог пута све поквари. И у друштву, и у њему. То су била два догађаја уско везана један за други.

Први је догађај био познанство са г-цом С**. До тог тренутка он имађаше обичај да прилази, да говори, да има. Све то брзо, лако и за кратко време. (Није ни било чудно онда његово осећање празнине и ништавности, и његово бегство у јака и чулна уживања!) Први пут он изгуби моћ импровизације. Та мала и прозрачна госпођица (која опет са своје стране живљаше у уверењу да никад не треба показивати своја права осећања и да признати једном мушкарцу предност значи дати му се цела у руке, због чега се затварала у хладноћу, духовитост и претерану отменост) та мала госпођица, велим, држаше Србу између малог и домалог прста, и неколико недеља уживаше да га вуче за собом кроз све журеве, матинеа и излете. Али страх да не изгледа смешан учини да Срба, који се за тренутак беше подао својој љупкој и сањалачкој природи, прибеже поново бруталности. Та бруталност опет дозва к себи г-цу С**, која беше за часак, понесена ненадним изгледом Србиним, заборавила на своје принципе. Све то доведе до једног објашњења, које некако необично дирну Србу својом јасношћу: он се видео посрамљен,

одгурнут (поред тога што се и г-ца С** са своје стране осећала пониженом и увређеном у своме достојанству), он осети да се некако мора уздићи у својим рођеним очима. Шта га се сада тицала околина, друштво, мишљења! Његова најосновнија начела бежу у питању.

Случај је хтео да се некако тих дана намери на малог Марјановића, глупог и необично уображеног младића, који је, због својих одличних лоптачких способности, уживао у то доба велику популарност. Они се среташе у једној кући где су се и дотада редовно сретали на свима примањима. Али тог пута Марјановић је цело време седео крај г-це С**, и тек некако пред крај вечери одвоји се од ње. Шта се касније десило? Изгледа да је мали Марјановић пришао Срби и да га је пред још неким познаницима почео пецкати због његовог неуспеха. Срба се тог пута уклонио, не одговоривши ни речи. То није био његов обичај, али овог пута он осети непријатност да јавно говори о једној ствари која га је толико дубоко потресла. Тек када Марјановић и по други пут приђе и доста неукусно поче о истом, Срба ненадно плану:

— Ја бих вас замолио да ме оставите на миру, — узвикну он; — боље би било да гледате своје *ВОЛОВЕ*.

Мали Марјановић сав плану и сасвим ван себе одврати:

— А ви своје *рогове*!

Али он и не заврши добро реченицу, а Срба га звонко ошамари. Затим, док се Марјановић још држао за образ, Срба се окрену, изађе у предсобље, мирно узе свој капут и шешир, и остављајући за собом дубоку тишину и запрепашћење, он се полако поче спуштати степеницама.

Тај скандал затвори му врата многих кућа које су држале до малог Марјановића, било због њега лично, било због његовог оца, бившег министра. Друге, дотле доста равнодушне према Срби, због супарништва, почеше га позивати. Он се ви-

део исмејан и понижен. Равнодушност г-це С** га је мање тиштила од чињенице да је она томе бавлавцу можда говорила о ономе што је он, понесен, њој говорио. Он се замишљао некако униженим, оскрнављеним у најинтимнијим и најлепшим својим осећајима. Имао сам право, — мислио је сав очајан, — треба кроз свет ићи са лажју, са маском. Тмурно доба настаде за њ, праћено тим очајним кидањем, још страшнијим због чињенице што је он то своје кидање сматрао слабошћу. И није било јутра да не помисли будећи се: можда данас? То што је очекивао и тражио била је освета. Које? Можда г-ци С**. Тај напрегнути живот трајао је до јуче...

Стојећи на обали он је, са рукама у џеповима, посматрао једног старог и поцепаног обалског радника, необријаног, ногу увијених у крпе и са неким филцаним шеширом на глави, без боје и без пантљике, натученим на очи, како са муком гура преко узане и витке даске, која спаја шлеп са обалом, колица пуна песка.

— Како не изгуби равнотежу? — помисли Срба и спусти поглед до воде која се дубоко под даском окретала у ковитлац. По води је пловила једна зелена гранчица. — Ухватиће је вртлог... — Затим, после кратке паузе: — Можда би боље било да не идем данас... већ да напишем писмо? — Та га идеја нимало не одушеви. — Којешта. То је данас. Зашто кварити себи срећу? — и он полако пође низ обалу.

Ваздух је мирисао на рибу, на смолу, на пролеће.

III

Идући тако обалом и мислећи на то „јуче“, Срба, прелазећи у мислима цео догађај, дође постепено до закључка да не уме да понови у памети оно што се јуче у збиљи догодило, и што га је бацило у то бескрајно узбуђење и одушевљење. То га откриће узнемири. У ствари, догађаја у обич-

ном смислу речи није било, догађаја који би се састојао од извесних обостраних покрета и чињеница; али је зато постојало нешто друго, један душевни, један неухватљиви, неопипљиви догађај, догађај који се састојао од предосећања, од атмосфере, од једног невидљивог струјања симпатије која се тако неки пуг неочекивано појави при првом сусрету два бића.

Био је некако нарочито раздражен и тужан. Долазећи на жур код г-це Јовановић, Срба срете на улици г-цу С**. Она прође крај њега као поред каквог странца: нити га је погледала, нити га је хтела спазити. Он проведе скоро читав час крај г-це Јелене Б. (необично срећне због ове пажње) слушајући њено свирање и презрћући јој ноте, мислећи при том без престанка због чега он то осећа незадовољство, шта му то недостаје, када се у ствари његов живот ништа није изменио. У то му приђе домаћица и нагнувши му се сасвим до уха:

— Ходите часом. Имам нешто да вас замолим.

Он устаде. Пре него што изађоше из клавирске собе, г-ца Јовановић му беше објаснила о чему се ради.

— О, врло радо, — смешио се Срба, — није потребно да ме толико молите.

— Знам, знам, — весело је чаврљала г-ца Јовановић, — ви сте увек велики кавалер... un type parfait... али дићи вас, управо отети вас из друштва мале Јелене Б., која је тако слатка... c'est plus que ciel! — она прекиде, али њен глас беше некакво враголаст и као значајан. — Што се тиче моје јадне рођаке, њој је изгледа страшно досадно... la pauvre... учините ми ту услугу.

Мора бити да је рођака стара и ружна као ђаво, када ме толико моли, — помисли Срба улазећи у малу собу крај салона где га је водила домаћица и спремајући се на пола часа „жртвованја”. Али место старе и ружне рођаке, он виде у крају, повучену и ћутљиву, једну младу жену, чији се

поглед мирно управи на њега и на г-цу Јовановић. Једна тужна благост, затим један мали и као уплашени осмех давао је тој жени нечега нарочито милог и занимљивог. Од првог погледа Срба осети да та млада жена није као сав тај остали свет око ње; њена отмена и проста хаљина давала је целој њеној појави израз чедног и озбиљног. Неки мирис лебдео је око целе њене прилике и Срба се, пришавши јој, толико збуни, да једва нађе две-три речи да њима изрази своје задовољство да јој је представљен. Додир њене руке произведе у њему толику узбуну да читавих неколико часака није знао шта ће са собом. Он остаде после тога све до краја вечера крај непознате, некако нарочито смирен и озбиљан. Не знајући ни сам како, разговор се водио, чак доста духовит и лак, и када дође час да се опрости, њему се учини да је све трајало и сувише кратко. Док јој је помагао да обуче капут, млада га жена упита:

— И ви јамачно идете сутра са нама на тај излет?

— На излет? и онда иако није знао о каквом је то излету реч, он додаде: — Ја увек идем тамо где се ништа не ради.

То је било скоро заказивање састанка. Када непозната оде, Срба упита неколико познаника, али му нико не умеде одговорити ко је она, сем:

— То је рођака г-це Јовановић.

Мало касније Срба задржа домаћицу и повукавши је у један кут, одмах упита:

— Ко је та млада жена? Одакле долази? Зашто је досад нисам ни једном видео?

— Ах, mon ami, ви би много хтели да дозна-те наједном! — узвикну г-ца Јовановић. — За нас вам је доста да дознате њено име и да ми је рођака, а сутра даље. Збиља, сутра идемо на излет. Тића ће вам дати све податке... биће нешто нарочито! — Како Срба није одговарао она додаде: — Vous êtes des potres... шта се мислите! — и не чекајући одговора она пође другим гостима.

— Али име ми нисте казали! — узвикну Срба за њом.

Она се врати и, шапнувши му са много мистерије име, додаде гласно:

— Необично сам вам захвална!

Шта има да ми захваљује толико! — помисли Срба. Затим, као у сну, он се опрости и изађе са жура. Можда ће чудно изгледати да код Србе једна тако безначајна ствар као што је било то обично монденско познанство, узме одједном облик једног великог догађаја. Али треба имати на уму његову урођену плахост и скоро дивљачку чулност, тај снажни подсвесни и физички живот који је бујао у њему. Он се грчевито ухвати тог ненад-ног узбуђења и поражен и треперећи сав поче журно корачати улицом. Од његове мрзовоље не беше остало ни трага.

Што је било најзанимљивије у свему томе, то је, да је он то све више осећао него што је о томе могао размишљати, и да се, после синоћњег вечера, цело ово јутро узалуд мучио да се спомене њеног лица, да у машти изазове њену слику. Све је било узалуд: место жељеног лица, кад год би стиснуо очи, пред њега би излазиле неке давно заборављене црте и онда, ко би знао зашто, лик једне жене, пролазне забаве, која му је била сада одвратна и чији га је глуп израз мучио; место, где је волео и свом душом желео да види макар и на часак те драге црте које су га толико потресле, остало је празно. У свести је постојала једна празнина. То узалудно напрезање растужи и уплаши у исти мах Србу: чинило му се да је неће више моћи распознати у гомили других лица, када је буде поново срео. Све ово је само доказ више, до кога степена његов живот беше уздрман тим малим питањем: И ви ћете са нама?

Са тога места на коме је стајао видеда се цела ширина надошле набујале Саве. Према Дунаву, над челичном бојом воде, покапане широким руменим мрљама, дизале су се нејасне (једва оцр-

тане, личећи на хоризонту на ниске, бледо-зелене, облаке, који се дотичу воде) групе потопљених острва. И у том ваздушном метежу, састављеном од сребрнастог, руменог, зеленог и чисто плавог, на тој бескрајној пучини воде, јутарње измаглице и шибља, као одблесак замореног вида, дизао се блед и уздрхтао један црквени торањ: он је био толико удаљен да је сваки час нестајао у треперењу ваздуха.

Не дајући себи рачуна где иде, Срба се беше спустио до једног дрвеног павиљона, на чијем су се улазу шарениле плакате које су објављивале излет за поплављена места „преко путева, између пашњака и острва до цркве, одакле ће бити удешена шетња у чамцима кроз улице В., повратак другим путем до Земуна и натраг у Београд“. Црвеним словима у дну било је исписано, као оправдање тој невиној забави: „Половина чистог прихода за поплављене. Помозите поплављене!“ Срба приђе прозорчету где су се продавале карте.

— Излет није одложен?

— Није... што би био одложен?

— Онако... због рђавог времена, на пример.

— Којешта. Чак и киша да пада! Наше су лађе покривене.

Купивши карту и умирен, Срба се поче пети великим степеницама према Калимегдану. Хватајући све по два степеника, ритмично и лако, он и не примети у почетку да на своје кораке ниже речи:

Волети, волети

Бескрајно, бескрајно

о какве среће

о какве...

Али се на крају ухвати на делу. То је било први пут у његовом животу да покушава да једну емоцију пренесе у ритам и песму. Уосталом, тај му посао није ишао од руке и он се задовољи тиме

што поче да изговара њено име и би му чудно да се оно тако подудара са ритмом његових корака: Ра-дми-ла — шест басемака, празан банак — Ра-дми-ла — шест степеница, нов банак. — Како је то чудно! — помисли сав усхићен и настави још ватреније да броји степене: — Ра-дми-ла... Ра-дми-ла...

Небо се све више разведравало. Када стиже до Калимегдана, на сасвим плавом небу сијало је најјасније, најтоплије пролетње сунце које се да замислити.

Треба да се обријем, — помисли Срба сетивши се времена које пролази и журно се упути кући иако је било тек седам часова изјутра.

IV.

Код куће Срба затече немио призор. Отац његов, професор, како су га у кући звали, био је у усхићењу. Мали, сув и живахан, професор је сав сијао, и баш када Срба уђе у кућу он одушевљено прелазаше из једног угла предсобља у друго. У кући се осећало на покипело млеко, на неред и узбуђење. Кроз отворена врата видела се нераспремљена соба; на столици, седела је мати Србина, „професорка“, намрштена и строга; и кришом би с времена на време убрисала очи крајем своје кецеље. Крај ње је стајала Вера, готова да крене у школу, али неодлучна, обвијене руке око мајчина врата. Спазивши сина, професор се заустави и ухвативши се рукама за ревере синовљевог капута, он поче задихано, престижући сам себе:

— Најзад сам нашао... ноћас... и сада је све јасно... апсолутно све! Како човек није раније дошао до тог закључка! Али... куда ћеш? — запита брижно и бојажљиво видећи да се Срба ослобађа његових руку.

— Уђи само у моју собу, сада ћу ја.

Професор подиже очи и спази у другој соби призор који су пружале жена и кћи. Он слеже раменима; нешто као један мали резигнирани осмех

затитра на његовим танким и нервозним уснама. Он се окрете и пође према соби.

— Пожури, — добаци сину и кротко затвори врата за собом.

Тек што се врата затворише, а професорка остави свој набурени израз и сва очајна поче се умиљавати око сина.

— Умири га, Србо, ти то можеш, тебе се још боји... опет ће направити какву несрећу! Целе је ноћи читао, шетао, бунцао, јутрос се наједном ди-гао, а тек је пред зору заспао, и почео поново да говори о тамо његовим апокалипсима и још друго, да те жмарци прођу... Свети Јоване, славо наша! — професорка се брзо прекрсти. — Ја сам му препоручила да би боље било да узме што да једе, јер он већ трећи дан како не једе ништа, али он се одједном почео понашати као оно први пут, кад су га одвели, ја сам му одговорила, та то је за његово добро! али он је све више падао у ватру, прекоравао ме, за доброту моју! Ја онда одем и донесем винско сирће и воду — то је врло добро метнути на главу — али он, кад је то видео, узео чинију, знаш ону зелену, у којој сам донела сирће, и бацио је кроз прозор...

— Ти онда ударила у плач... — примети Срба, једним мало прекорним тоном.

— Ето, сада сам опет ја крива! — узвикну несрећна професорка и онако на крај срца; очи јој се заблесташе влагом али она учини један очајан напор и уздржа сузе.

— Шта те је то сада толико узнемирило? — упита најзад Срба, после краћег размишљања. — У свему томе нема ничега што би било нарочито и што би...

— О, има!... — после тога узвика професорка спусти сасвим глас: — Има! Ти још ниси ништа приметио, он је онако споља много мирнији него оног пута, али видећеш, унутра му је много горе, — он говори ствари — какве ствари, мајко божја! — да се реч не да разумети. Зар је

то за његове године, те фантазије?! — промени одједном тон јадна жена, лупнувши се по боковима. У том узвику било је толико наивног чуђења, прекора, чак љутње, да Срба осети дубок стид и нежно сажаљење према матери.

— Али чега се бојиш? Што га не пустиш да на миру листа своје књиге и пише своје опаске?

— Ето ти памети! Да га пустим! А не знаш да ће, овакав какав је, у папучама, изаћи на улицу и говорити којекоме... о тој његовој срећи и блаженству... и о чему ти ја знам! — Професорка се тресла сва од ужаса и од саме помисли на тако што. — Опет би цео свет говорио, новине писале, на двориште не бих смела да изађем.

Срби би мучно. Он некако умири професорку која се опет беше расплакала, па уђе у собу где га је чекао отац, прекрштених руку на грудима, леђима ослоњен о ивицу прозора. Он пропрати живим и умним очима Србу и онда, насмејавши се својим финим и једва приметним осмехом:

— Шта каже, а? Луд...

— Којешта!

— Знам, знам, — прекиде нервозно професор спустивши једним отсечним покретом руке — знам, и она мисли да сам луд (молим те, сирће ми је јутрос донела, место да саслуша узрок мога узбуђења!) и цео свет мисли да сам луд... свеједно!... овде има толико мира да би могло домоћи среће целој једној вароши! — и он се удари по грудима својом мршавом руком, зауставивши се пред Србом. Онда, приметивши једва приметну сенку нелагодности која претрча овоме преко лица, он се поново обеси о синовљев ревер на капуту, и дубоким, сасвим мирним и тихим гласом. — А ти, шта мислиш?

Срба срете очев поглед и сав плану.

— Откуда вам... то питање? — проговори, обраћајући се одједном оцу са ви.

— Не... одговори: шта ти мислиш, јесам ли ја луд или нисам? Јесам или нисам? Одговори, одговори!

Срба осети да старац сав дрхти. Нешто леде-но и тужно струјаше од професора. Луд је, луд је! — пролете Срби кроз главу, али у истом тренутку учини последњи напор своје воље, он обгрли оца обема рукама (нагнувши се он избеже упорном погледу његовом), попљеска га по рамену, насмеја се једним усиљеним и дрвеним смехом, што професор уочи врло добро, и на крају:

— Ти си, тата, мало узрујан, целе ноћи ниси спавао... и сада ти падају на ум сасвим безначајне и глупе ствари.

Професор се круто изви из Србиног загрљаја и поново приђе прозору. Он наслони чело на окно и остаде тако непомичан, као мало дете које се бури. Један дуг тренутак протече, тежак, празан, глух. Збуњен, Срба није знао где да се дене, ни шта да учини. Али док је он још увек тражио излаз, професор се окрете од прозора и спусти се на диван:

— Седи. Рећићу ти реч две.

Срба узе столицу и седе преко пута од оца.

— Не, не. Овде, крај мене.

Срба пређе на диван. Пред вратима се зачу лаган ход и шушкање. Није било сумње, професорка је ослушкивала.

— Видиш! проговори професор и поново онај тихани осмех осветли његово сићушно лице. — Никад, никад не узимај жену у првом одушевљењу и због очију... — затим, после дуже паузе: — ни жену чији је мозак као у птице... ако сам ниси птичијег мозга, ма колико доброте носила у себи. Неће те разумети, а убиће те својом добротом, убиће, не знајући да те убија, уверена да ти чини добро.

Професор зари главу у дланове и за тренутак као да заборави где седи, да Срба очекује наставак, да пред вратима прислушкује његова жена. Срба је једва дисао. Нелагодност, сажаљење, љубав за та два створа (он није знао кога више воли, да ли матер због њене простоте и доброте, да ли

оца, умног, финог, дубоког и крајње нервозног), — све се то мешало са тек виђеним пролетњим јутром, са тек откривеном срећом.

— Јеси ли кадгод мислио о хармонији у животу? — запита одједном професор, не напуштајући свој положај и гледајући још увек у нешто неодређено и недокучиво испред себе.

— Јесам, — одговори полако Срба, који одједном, у једном једином часу, као да сагледа Радмилино лице. — Не, она није лепа, — помисли и чисто му би мило због тога открића. — Није значи због тога.

— Решити то питање, — настави професор, — то је решити питање живота. Хармонија? Шта је то? Шта је то живот? Чему служи наш пролазак преко земље? Одакле долазимо и зашто... и где идемо? Али оно прво: осетити хармонију у себи, око себе, у стварима, у бићима, то је као додирнути један непознати свет (да то није оно право?), то је као променити чула...

— Јест, јест... — узвикну Срба који се јасно и тачно сети свога јутарњег хода до Саве, — на пример дрво, видиш дрво, знаш да је дрво, а некако ти ново и блиско изгледа то дрво... па онда светлост...

— Теби се то већ догодило? — журно упита професор и подиже свој радознали поглед на сина.

Мало као у неприлици Срба призна:

— Јутрос, ишао сам улицом...

— Па?

— Нисам осећао да идем, нисам мислио... не, глава ми је радила, и сећам се да сам за тих неколико часова видео у памети више ствари него за месец дана, али све то није имало логике, смисла, а међутим је било... тако, као светлост, као музика, као струјање нечега... једном речју...

— Када је све то престало, ти си стајао на земљи, и ниси знао где си, и све ствари су ти биле као прљавије него обично...

Срба осети страх. Не, — помисли, — он није луд, он је паметнији од свих нас заједно!

— И веруј ми, — настави професор хватајући сина под руку и приљубљујући се уз њега, — они којима је дано да се узвисују до тог степена среће (јер ти си био можда први пут, можда једини пут срећан!) греше што траже задовољства и смисао живота у таштим успесима у друштву. Колико међутим има људи који мисле да су осигурали своју срећу положајем у друштву, а који у ствари нису срећни! Јер треба једно ништа, ситница једна, па да изгубе ту срећу направљену од позлате, новца и лажних пријатељстава. Епикур, кога толики људи узимају за синоним лаког живота и чијим се именом означавају најповршнији људи, што је наравно потпуно неправично, вели на једном месту: Ничему не служи да се осигуравамо од људи, ако нам оно што се догађа изнад нас, што постоји под земљом и што је развејано по бесконачној васељени, улива забуну. Требао је да дода још и ово: ако нам и оно што се догађа у нама улива зебњу. — Мало даље вели: Мада човек може до извесне границе да се стави у сигурност и изван домашаја људи помоћу новца и снаге, ипак постиже много потпунију сигурност ако живи миран и повучен. — Постоје степени савршенства: последњи је бити срећан сам са собом, бити срећан у једној малој сеоској кући, у ћелији, у потпуној осами, исто тако као и у најсјајнијем друштву. А то је могуће само у случају да човек буде сам себи довољан, да у себи нађе сва богатства, да победи досаду која обузима мале духове када се нађу у самоћи. Ако узмогне да победи досаду значи да је способан и за веће ствари, значи да му ништа на свету неће бити немогуће. Али највећи страх савременог човека је да остане сам са собом. И хоћеш ли да се познаш, да видиш од каквог си теста, јеси ли способан за велике душевне подвиге, а ти се повуци, Исус је дао пример, у апсолутну самоћу (пустиња је само симбол самоће, и то самоће, потпуне самоће, оне без природе, најпотпуније). Ето, у томе је смисао...

Почиње, — помисли Срба, — па ипак, све је то јасно; и прецизно...

— ...у томе је смисао Исусових четрдесет дана пустиње: победио је у тих четрдесет дана себе, узвисио се до највеће хармоније победивши досаду, таштину и предрасуде. Нашавши у себи оно што ми обично тражимо око себе, откривши бескрајна врела најчистијег унутрашњег живота и медитације, осетивши да је најјачи онда када је најусамљенији, Он се могао мирно вратити у свет и поднети све оно што је поднео, учинити све оно што је учинио, јер је знао да оно његово најличније и највеће, живот његов душевни, нико никад неће моћи да му одузме и ускрати. Кључ! — узвикну професор дижући кажипрст десне руке у вис; тај је кажипрст лако дрхтао. — Кључ! Царство небеско, рај, живот вечни, све је ту, у том простом решењу!

— А оно друго? — упита Срба, прекидајући оца у највећој екстази.

Професор спусти кажипрст и поново зари главу у дланове.

— Одакле долазимо, где идемо? — понови Срба да би био јаснији.

Негде у суседству неко поче да вежба на клавиру. И та, све једна те иста скала, испуни неком тескобом собу у којој су седели професор и његов син. Професор се диже, видно узбуђен. Он поче журно шетати из једног угла собе у други. У два маха он се беше скоро зауставио, али би одмах после тога покрета још нервозније (једним отсечним покретом целог његовог малог и мршаваог тела) настављао свој ход. Он најзад затисну рукама уши.

— Ох, то понављање! — узвикну. — Таман човек дође до краја и мисли да ће се сада даље, а оно почиње из почетка. И ко измисли те вежбе! — додаде мало касније кроз осмех. — Питаш ме за оно друго. То је тајна. Открива се духовима који верују, који верују; никад духовима који само мисле. Шта ту може интелигенција? Уосталом, све

је то у вези једно са другим. Хајде, до виђења. Доста се говорило. — Он крете према вратима и онда, са руком на кваци, он се окрете још једном према Срби: — Радује ме што видим да си и ти о свему томе мислио, врло ме радује, јер то је главно, најглавније. Откриће долази после, ненадно, само од себе, када му се најмање надаш. Али постоји једна ствар: то што будеш пронашао важиће само за тебе и ни за кога другог. Ако покушаш да саопштиш другима, као ово сада ја теби, доживећеш то разочарење да ти од целог твог великог решења не остане ништа; једва мало праха на прстима. Треба бити мудрац и умети чувати само за себе своје откриће. Јер, постоји још једна ствар: само онај пут вреди који смо ми сами нашли. Доста. Још само ово: ја сам се бојао да ћеш сасвим личити на њу. Де, де... не мршти се. — и професор као кривац скоро истрча из собе.

— Чудна младеж, — мислио је зауставивши се пред вратима, — дане проводи по кафанама и дансинзима, на Университету не раде ништа, главу ломи по тим њиховим утакмицама... а овамо мисли... мисли... као ја, као сви паметни људи.

V

Страхујући да не дође и сувише рано, Срба замало што не задоцни сасвим. Он ускочи у малу лађу у последњем тренутку, уз опште весеље и ларму. Друштво је било велико, многобројно, и унапред спремно на лудости, на мале слободе, налазећи се већ у оном раздражљивом расположењу у које упадају сви варошани чим се нађу у природи и ван градских зидова; у пролеће нарочито. Цела лађица није могла да понесе на себи више од тридесетак излетника, а како сем овог друштва коме је припадао није било других скупова, већ осамљене господе или заљубљених парова поред једне мале групе сељака, то се ти јадници, узнемирени, повукоше пред слободом кретања, веселошћу и гласним разговорима ове бучне гомиле,

остављајући тако овима цео задњи део крова. Пре него што се лађа добро и удаљила од обале, места беху подељена.

Окупљен оном немогућом идејом да неће моћи препознати Радмилу, Срба би запањен једним другим открићем, опазивши је у једној групи, профилом окренуту к њему: не само што ју је одмах познао (та ко и не би!) него му се чак, шта више, њен лик учини толико и тако познат, као да то није само други пут што је види у своме животу, него да је то стоти, хиљадити пут што се налази у присуству њеног светлог профила. И та лагана, једва оцртана линија округле браде, и тај зарез уста, са крајевима мало завијеним нагоре, са нечим крвним, чулним у лако испупченој доњој усници, и тај неодлучни нос, и то велико сиво око, сувише велико за то мало лице, и тај прамен косе на слепом оку, лак као дах, топал и румен од сунца, и та поза, тако мекана, тако тиха, над водом која се таласа, све је то било познато до ситница Срби. Када ју је видео, када је то имао времена да је проматра овако део по део, и да ужива у једном осећању бескрајне нежности? Та колико јутрос, он није могао да јој се сети лика, још јутрос, цела њена прилика била је неухватљива, магло-вита, бежећа. А сада стоји пред њом, и сваки детаљ њене личности који открије, познат му је, интиман, драг, давно знан, давно љубљен у сновима, давно мажен у топле летње вечери, давно вољен... Немогуће... — мислио је Срба, — ја сам је тек јуче упознао. Ја чак не знам ни ко је она, ни одакле долази, ни куда иде...

Радмила га примети и осмехну му се. Он јој приђе. Док је био далеко чинило му се да неће моћи уопште проговорити. Али тек што се нађе крај ње, он осети велики мир, нешто тихо и смирено што је лебдело око целог њеног кртог бића, један мир који је полако прелазио са ње на њега, на његове покрете. Тај мир, пун садржине и значаја, полако је споља продирао у његову уну-

трашњост, испуњавао га једним лепим и племенитим осећањем, једном врстом благог хумора, осветљеног свежим пролетњим сунцем. Одсјаји воде, несташни, живи и нестални, прелетали су по ободу њеног шешира и нагнутог лица. Ја говорим! — дивио се сам себи Срба, после сваке изговорене речи, — ја говорим, и срце ми не лупа. Али шта ме одушевљава то на њој, шта ме је јуче толико узбудило? У том тренутку она подиже на њега очи и један дуг поглед би измењен. Када јој се учини да је тај поглед дуго трајао, да би могао бити тумачен, она се нагло зарумени и полако обори очи. Како су јој дуге трепавице! — закључи за себе Срба не примећујући да је у том погледу, пуном покорности, чежње, мисли и туге, објашњење целог његовог немира. Те трепавице биле су све што је он у том часу могао видети од њене лепоте. Уосталом, што ју је дуже гледао то је све више осећао да Радмила није лепа. Она је скоро ружна! — узвикну он најзад у себи. — Црте су јој неправилне, очи и сувише велике и кротке, нос мали и смешан. Али све то није могло да му умањи прво осећање, осећање блаженства, среће, потпуности, бескрајности.

Лађа, пошто прође Небојшу кулу, окрену на једном према врбама. Огромна маса воде, пуна откинутог грања, ваљала се свечано по свему томе пространству, покороном у једној бурној ноћи и сада држаном под тим мутним и жућкастим таласима. На крову завлада необично весеље када лађа пређе изнад места где је био насип и заплови чистином коју је ивичило тек озеленело дрвеће. Вода је у том крају била мирна, скоро непокретна, дрвеће је било опкољено жбуњем од кога су вирили само распупели врхови, мирисала је сенка, свеж лист, влага, свуда унаоколо, кроз честар, докле је око могло допрети, блистала се површина воде, наборана овде-онде током, или спалом граном чије је лишће и гранчице додирују; било је, сем тога, крикова дивљих пловки, шљука. једног пригу-

шеног али ужурбаног живота који се осећао свуда и коме је скоро сметао шум елисе, коме је сметао чамац између дрвећа, натоварен свежим лисником, на коме шкрипе велика и тешка весла. Шта је давало свом том пејсажу, равном међутим, свуда истом, ту жестоку и живу лепоту? Је ли то било пролеће и нов лист, још не увек потпуно развијен и лепљив? Или је узбуђивала идеја необичности, та катастрофа у природи, та земља створена за сочне пашњаке, прекривена сада водом по којој плови лађа? На предњем делу крова неко је извијао на хармоници „Мирјано, русе косе дај да ти замрсим“ . . . и мелодија је клизила, проста као дечије слике, наивна и тужна, тако тужна.

— Зашто наш народ одмах пада у меланхолију чим је срећан, или ужива у нечему? — упита наједном Радмила.

Срба за тренутак не умеде да одговори на то питање, али је врло добро осећао да већ неколико тренутака нешто болно и слатко стеже његово срце.

— Ја бих волео да сам сада Ноје, и да ово није мала излетничка лађа, већ Ковчег Завета, — проговори он најзад. — Замислите, имати све животиње овога света и бити уз то са . . . — он се задржа.

— Каква чудна идеја! — узвикну Радмила весело. — Зар вама и такве идеје долазе понеки пут на памет?

— Долазе. А што се тиче меланхолије . . . ја вам ту ништа не бих умео објаснити. Ја сам запамтио свога ујака Спасоја, материног брата, који није умео да ужива на други начин него са свирком и у сузама. И ја сам понеки пут осетим тако потребу, када сам и сувише срећан, за неком тужбалицом, за неком песмом која би ми говорила о пролазности, о недозвољеном, о неверном . . . да онда, осетивши тугу, што грчевитије уживам у тој срећи, у расположењу, у свирци . . . као очајник. Не умем да објасним, то је тако једна врста по-

требе. Био сам у иностранству, у Француској и Швајцарској. Ето, тамо се свет радује, иде суботом и недељом у поље, али, Боже мој, сав тај њихов смех, шапца-лапца, грамофон, све је то тако паметно... и тужно. Ни једне чаше не разбију... ни један уздах не пусте, као да је живот партија пикника. Не, никад не бих волео да тамо горе живим... стално.

— Јел' те, — прекиде Радмила ову ненадну исповест, — зашто сте ошамарили оног малог Марјановића?

Срба не нађе да је то питање мало необично. Он слеже раменима.

— Тако. Можда би било више реда у односима, када би људи чешће прибегавали томе средству.

— И вас, сада, није... онако, понеки пут, страх?

— Чега?

— Па његов отац...

— Бах! Отац! Ја не зависим од њега.

— Али у ствари, тај разлог био је ништаван, да би ви због њега отишли толико далеко.

Њихови се погледи поново среташе. Срба први окрете поглед на шуму испод чијег се грања лађица провлачила. Као у Холандији, — помисли, — вода зелена, дрвеће у зеленилу, и горе зелено небо прошарано белим облацима.

— Ви се не љутите што вас о томе питам?

— Не. Чудим се само зашто вас све то занима. И онда, откуд знате све те појединости?

— Дознала сам их. Него то је свеједно. Највише ме занима зашто сте му прво добацили да би боље било да чува своје волове. Какве волове? Ви сте имали израније са њим какву свађу?

— Та не! — насмеја се најзад Срба забављен Радмилиним упорством. Онда, пошто мало промисли: — Можда имате право. Не свађу, са њим нисам имао никаквих веза, али једну врсту зле воље... јест, зле воље имао сам према њему. Да

је био неко други можда га не бих ни дотакао. Али молим вас, тај исти господин Марјановић, док је био у гимназији написао је у једном свом писменом задатку, да би показао своје знање српских пословица, уместо: Бог је спор али достижан — *Во је спор али достижан*. Можете мислити како је тај задатак био срочен и у ком правцу развијен, када је тема гласила: развити једну народну пословицу. Изузевши прве омашке, и када се прими поставка да је во спор али достижан, остало је све било логично, потпуно логично, и чак са патетиком и реториком логично, јер у нашој историји та племенита домаћа животиња збиља заузима једно велико и славно место!... — Срба се беше зајапурио. Он додаде: — Разлог је у томе: ја волим волове када су на четири ноге, али њихову инкарнацију у људском облику не трпим, па макар то био не син, већ главом господин Марјановић, са свим својим звањима.

Рекавши то Срба се мало збуни:

— Надам се да вам није род?...

— О, није. Он је само мој кузен... даљњи кузен.

Срба се пожури са извињавањем.

— Оставите. Да имам више рођачких симпатија, ја заиста не бих сада седела са вама. Али видите има људи којима је понеки пут мило када им какав рођак настрада; праведно, наравно.

Разговор застаде на часак. Хармуникаш је после једног несташног и веселог увода (то је било као да сте видели крајичак разуздане сеоске свадбе, под насмејаним небом, под расцветаним воћем, на колима покривеним шареницама!) поново развлачио дубоке и сетне тонове и уз њих је један једар и свеж глас клизио по глаткој води:

...У башти ми зумбул цвета, ја га не берем,
На зумбулу бумбул пева, ја га не чујем...

Радмила дубоко уздахну. И дуго не проговори ни речи ни она, ни Срба. Лађа је ишла крај телефонских стубова, изнад пута који је водио у

Б. Срба зажеле да то ћутање потраје још дуго, врло дуго. У то, вирећи само својом крошњом, појави се у крају једна бресква, сва у руменом цвету. У води под њом видеља се њена слика коју таласи разбише.

— Јесте ли видели? — упита сасвим тихо Срба.

Она само климну главом и остаде и даље замишљена и ћутљива.

Село је било потпуно потопљено. Велико и ушорено, са својим шиљастим крововима, својим малим прозорима, са својим чамцима пуним зеленог грања што плове између кућа, под паперјастим облацима, све је то било лепо издалека, осветљено са две светлости, једне што пада одозго, друге што се диже са воде, потсећајући на лепе холандске пејсаже, цртане ситничарски, светло и шарено. Али пришавши сасвим близу, могла се видети влага која се пење зидовима, опао леп, празне собе, сељаке засуканих ногавица, ствари, чак и стоку, попету на високе амбаре, муљ који бујица беше нанела на ограде, на дрвеће, на прозоре. Па ипак, мирисало је увек и стално на пролеће, на нешто ново што долази, момци (у белим кошуљама и закићени за ухо младим босиљком што нуде излетницима чамце) били су расположени, закикотани, снажни. Жене су са својих прозора махале рукама, држећи у наручју босоногу децу, пловке су и гуске у чопорима пловиле улицама претвореним у канале...

Скочивши у чамац и давши руку Радмили да би јој помогао да сиђе, Срба осети под прстом прстен. Он баци поглед више махинално него из радозналости. И одједном, нешто нелагодно и оштро прође целим његовим телом. Сав мир, сва та простота са којом је говорио, све то намах ишчезе. Би му чудан тај њему дотле непознат осећај. Па шта? — упита се не пуштајући никако Радмилине руке, прикованог погледа за мали златан круг који се обавијао око њеног дугог и бе-

лог прста. Она ухвати његов поглед и нервозно и журно отрже руку. На њеном лицу се оцрта једно за другим крајња забуна и велика туга. Она седе на сноп свежег врбовог грања, који је у тешкој барци служио место клупице, и поче узбуђено навлачити рукавице. Нетремице је гледајући, дубоко замишљен, борећи се са тим ненадним осећањем нечега непознатог, он седе крај ње. Она је гледала на другу страну, у воду. Али после дуге паузе, она окрете поглед на њега.

— Ви сте дакле заиста удати? — упита сасвим тихо Срба, као да то није знао од првог часа када јој је био представљен.

Она не одговори, али су јој очи биле толико тужне, толико велике, толико изразите, да овог пута Срба први уклони поглед. И онда, ко би знао због чега и како, он помисли:

— Готово . . .

Разговор се настави, али чаролија беше прекинута једна мала материјална чињеница била је довољна (као да се у биоскопу прекине целулоидна пантљика) и од целог вртлога осећања, речи, пејсажа, остаје само празно и помало прљаво биоскопско платно, и у сали непознати људи, и по поду коре од поморанџи. Све беше постало другојачије, речи се тремо откидале, машта сваки час бежала у друге крајеве.

Када се најзад цео свет искупи на лађици, вече већ беше на домаку: пејсаж је био сав од руменог и љубичастог, над површином воде у даљини дизала се измаглица, свеж ветар брисао је преко крова. Сунце се указивало кроз грање као велика црвена кугла, обвијена горућим испарењима, плетући по води широку и блиставу путању: и по тој ватреној стази, у гримизу, у злату, у светлости, пловила је та мала лађа, клепећући својом брбљивом машином.

Са много обзира, ради чега јој је Срба био необично захвалан, Радмила се прикључи друштву, и то оној групи где се највише смејало. Он

сам остаде на кљуну лађе, са два-три озбиљнија господина, пушећи и претресајући питања унутрашње политике. Срба беше пао у велику тугу и најзад, да не би морао одговарати ни учествовати у разговору, он се повуче сасвим у крај. Нашавши место на великом котуру ужади, он се изгуби у мислима из којих га прену тек осветљени Београд, чија је окренута слика треперила у црној вечерњој води. И како није могао дати себи рачуна због чега је то сада све готово, он устаде љутито и, као да својим отсечним и брзим покретима хтеде да угуши ту неразумљиву тугу, он саватром поче да говори, да се смеје и да зачикује.

Лађа међутим беше пристала; излет је био завршен.

VI

Чекајући ред да се опрости са Радмилом, он помисли да би јој можда требао што рећи. Али када се нађе пред њом, у оној општој граји опраштања, он само журно дотаче осушеним и врелим уснама њену хладну руку. Она баци на њ брз и као бојажљив поглед, али он ништа не примети, толико беше обузет идејом да што пре сврши са тим празним церемонијама и да се што пре нађе са самим собом. Колико је међутим зажалио журбу, само неколико часака касније, када се окренуо и видео како тоне у мрак мала црвена аутомобилска светиљка, око које је виорио бензински дим! Он се наљути. Затим: добро, шта се ово догађа са мном? Имам ли ја још увек мозга или сам га потпуно изгубио? Један дубок глас из њега самог му одговори, као ехо: изгубио . . . Он се врати кући и затвори у собу, не рекавши никоме ни речи. Време за оперу се полако ближило и Вера, узевши јутрошњи Србин позив озбиљно, већ готова, нестрпљиво се окретала по кући. Професорка предложи:

— Куцни му на врата.

— Љут је, — примети Вера бојажљиво.

— Ако . . . покушај.

Дрхтећи, Вера се приближи братовљевим вратима, и тек пошто ослушну, она покуца. Из собе се није чуо никакав шум. Она закуца јаче. Најзад се зачу мрзовољан и промукао глас:

— Ко је? Шта ћете?

— То сам ја . . . Вера. Јеси ли готов?

— Зашто готов? — запита глас још мрзовољније.

— Па . . . ти си ми рекао јутрос . . . — Вера је била готова да заплаче, — за оперу.

У соби се чуо шум као када се столица одгурне, затим кораци до врата (под је крцкао под тежином); али се врата не отворише. Глас је сада био љут:

— Остави ме једном на миру са том твојом опером! Пустите ме да одахнем! — кораци се опет зачуше (сада су се удаљавали од врата), канабе зашкрипа под телом које се бацило на њ; и поново завлада тишина.

Вера остаде непомична. Низ брижљиво и лако напудерисане обрашичће крунине су се крупне сузе и падале на њену, „вечерњу“ хаљину, са толико радости и љубави пеглану и дотеривану то поподне . . . Њен јад био је толико јак да није могла пустити ни једног гласа. Она само наслони чело на довратак, пуштајући да јој сузе и даље квасе лице. Вера је била још и сувише млада да би могла да буде другарица своме брату кога је обожавала, али није била ни у ком случају толико глупа да не разуме да се код њега, у последње време, нешто догађа. Било је чак нечег смешног у нежности мисли, које је Вера гајила према Срби: као да је он имао тек петнаест година, а она била његова велика сестра. И најсрећније часове провођаше Вера сањарећи о томе, како Срба од ње тражи савете за своје љубавне успехе, и како јој тихо поверава своје највеће тајне. Да Срба није срећан, Вера није сумњала. Његове ноћи, проведене ван куће, нису га враћале веселог и задовољног, већ

жетког, и често пута, тужног, сетног. 'Али како је то могуће, и зашто, — питала се узалуд Вера, — када њега *цео свет* воли? „Цео свет“ био је Верин разред, са својим тек започетим девојаштвима, са својим опасним и топлим сновима, несвесним жељама, слутњама... Та треба само да уме да приђе! — узвикивала би даље Вера, смејући се са каквим би сјајним и ватреним погледима њене другарице гледале у њу, када би се повела, између часова, реч о њеном брату, сећајући се како би њене пријатељице румене и збуњене улазиле у њихову кућу, приликом славе, ако би их на вратима дочекао Срба. Међутим, од све те љубави Срба није узимао ништа. Чак и њену, Верину љубав, као да није примећивао. Био је деспот, оштар, понеки пут и љут. Али кроз све то Вера *осећаше* да је он добар и бољи, много бољи од осталих. Он је само несрећан, — правдала га је она. — Можда га жена коју воли одбија, можда га... вара. Ах, када бих знала која је то... вештица! — и у њеном малом и добром срцу купило се тешко и љуто негодовање, скоро мржња на ту непознату жену која је у стању да задаје толики бол најплеменитијем и најлепшем младићу кога је Вера познавала. И сада, када јој Срба кроз врата одговори онако љуто и оштро, она се, пошто проплака мало због изгубљене опере, усправи нагло, и одмах затим запита: ради кога? због чега? Она хитро обриса очи и образе (да професорка не би приметила да је плакала и да не би, приликом вечере, добацила Срби какав прекор) и сва забринута поче тражити разлог. И што је више мислила, ствар јој је изгледала јаснија: јутрос Срба беше весео, дуго се спремао, нарочито се обукао, три пута се враћао од капије ради заборављеног часовника, марамнице, штапа; цело поподне провео је ван куће, негде је био (то је било ван сваке сумње) вратио се у мрак, ујуррио у своју собу, и залупио за собом врата... Дакле... Вера више није сумњала. Али овог пута она, стојећи овако

пред братовљевим вратима, донесе једну одлуку: сутра ћу му говорити; он можда нема коме да се повери. Осетивши да је донела једну добру одлуку, Вера се врати у собу где је седела професорка, плетући чарапе. Она добаци један упитан поглед преко игала, које су звецкале у њеним рукама, рапавим од кућевног рада. Са оном лакоћом, која је својствена срцима што воле, Вера одговори цвркутавим гласом:

— Молио ме да му опростим. Није стигао да купи карте на време. — И певушећи поче да се разодева.

Професор који беше отшкринуо врата своје собе, затвори их полако, задовољан и насмешен.

— Срба је у кризи, — помисли он, — а мала га иако увређена заштићава. Добра деца, паметна деца!... — Он се скупи над својим столом и пажљиво настави да чита и пише примедбе на белини књиге, својим ситним, нежним, као бисер нанизаним рукописом, испуњен одједном срећом и миром.

Лампа је осветљавала само књигу и једну мршаву нервозну руку, избраздану плавим венама.

VII

За то време Срба је лежао непомично на свом старом дивану, са рукама под главом. Он беше у крајњој пометњи. Шта се то од јуче са њим догодило? Он није знао, није разумевао у том тренутку ништа. Осећао је само свим својим бићем да се налази пред једном огромном мистеријом, коју он не може да докучи. До јуче, живео је празним и обичним животом „златне младежи” београдске, плах, неуравнотежен, пун планова. Јуче се одједном нашао пред једним великим и светлим осећањем: познанство са Радмилом носило је у себи једну врсту откровења. То је! — као да је цео унутрашњи и полусвесни живот његов викао. То је! — као да му је понављао вид,

разум, срце, у општој паници нагло разузурене среће. Вечерас: празнина, туга, он лежи на дивану и пита се узалуд шта се то догодило у његовој унутрашњости, шта је то видео, осетио или наслутио нарочито, зашто се сва та радост сурвала, тако без разлога и тако коначно?

У једном тренутку он помисли да треба да се исповеди Радмили, да у ње затражи помоћ. Он седе за сто и покуша да срочи писмо. Направи неколико почетака и онда напусти све. Узбуђење му је све више и више расло. Он с тешком муком успеваше да повеже своје мисли које су му се све брже и брже мешале и откидале од правог смисла. Што је најлепше било, када се упита: најзад, шта хоћу? — он с очајањем примети да не зна не само шта хоће, него ни шта му се у ствари догодило, ни шта му се догађа. Он се препаде тог бунила и у једном маху отвори врата, претрча предсобље, и скоро утрча у очеву собу. Прелазећи праг, он помисли, мало наљућен на себе: шта ћу ког ђавола овде? Али та последња мисао била је тако брза, тако бледа, да се изгуби у сећању пре него што се и заврши добро. Већ идућег часа, он се видео пред оцем, у тој малој соби, пуној књига и прашине, бачен на колена, са лицем на професоровом крилу. Он није плакао; он чак није мислио. Заједно са руком која се беше спустила на његову сагнуту главу, он осети још једно чувство празнине и тишине како се спушта на његово уплахилено тело. Чуо се стари сат, чуо се црв у храстовом столу, чуло се у дворишту маукање Принца. Принц је остао пред вратима, — севну у Срби мисао; али одмах: — како је добро овако!

Он подиже најзад главу и управи на професора један светао и блистав поглед. И онда, сигурно, јасно:

— Професоре... ја бих да постанем човек!

Отац га је гледао ћутећи, упорито, држећи још увек своју руку на синовљевој глави. Понос му није дао да дође до речи, радост му није дала

да изађе из непокретности. Његов син, тај снажни и луди младић од двадесет и три године, играч, весељак, бадаваџија, клечао је пред њим и говорио тим простим и јасним језиком:

— Ја бих да постанем човек... може ли се постати човек када се само хоће?

— Ја сам то знао унапред... да ће доћи овај дан. — проговори на крају професор, уздрхталим и тихим гласом. — Нека ти је са срећом!

— Али како! — узвикну Срба. — Како? Шта почети?

Не, није то, — помисли он у исти мах. — Нисам ради тога дошао овамо.

— Како како? — упита професор уклањајући руку са Србине главе да би га боље видео. — Хоћеш да постанеш човек? А зар већ ниси? Ако мислиш да ниси довољно човек, ти ћеш најбоље знати шта ти смета. Доћи до циља значи уклонити препреке које су се испречиле између тебе и онога чему тежиш.

— Али шта је то што ме чини да нисам човек? Ја не знам. Ја само осећам да постоји нешто што ми смета. Јесу ли то моји поступци, моје незнање, моја банчења? Ја живим, имам место у друштву које ми одговара, пред собом имам будућност, нисам глуп. Је ли то онда егоизам, грубост, нетрпељивост?

— Не све то! — насмеја се професор. — Мане у теби су човечије мане. Али је у сваком случају заслужио име човека сваки који покуша да их вољом надвлада. Изгледа да ти никада ниси извео ни једну ствар до краја; све досада ти си живео чисто подсвесним животом, оправдаваним једним лаким „философским” објашњењем. Шта је то бити човек? То је бити животиња, пуна крви и нагона, и држати се сам у својим рукама, и поступати као да неко други, недостижни, управља нама. Некада, људима је управљала црква, затим закон и друштво. Било је довољно да човек живи у једној од тих заједница па да се уздигне без

много муке и труда до извесног ступња доброте или правичности. Данас је човек остављен потпуно сам себи (црква је пропала или пропада, друштво се покварило, закони изиграни) он је постао сам свој учитељ и судија, а то је тешко, то је мучно, тај пут је, сине мој, најтежи од свих путева. И не једном, ако кренеш њим (а ти ето крећеш!) бићеш принуђен да застраниш. Можда несвесно, невољно, али ћеш застранити.

Професор рашири руке и, још увек насмешен, постоја тако неколико часака.

— И онда? — упита после дужег ћутања Срба.

— Треба наставити. Ако се не може наставити, треба почети од почетка.

— И то тако?....

— Све док човек не дође до Велике Доброте, или Велике Правичности, или Велике Љубави.

— А то тражење може да траје... — И онда, као да хоће да добије један материалан одговор, Срба удари гласом: — ...колико?

Професор се гласно насмеја:

— Па можда цео живот...

— Шта ће ми онда све то ако то што желим постигнем онда када ми живот буде на крају?

— Па то ти је цео живот. Тражити, и само тражити, ту ти је цео смисао.

Они поћуташе за часак. За то време професор је нешто тражио у малом Еванђељу, приневши књигу сасвим близу лица, због кратковидости. Он нађе тражено место и таман хтеде да га прочита, када га Срба прекиде:

— То што си ми рекао сада, — Срба беше устао и стајаше ослоњен о врата целом ширином леђа, — има у виду Велику Доброту, како ти кажеш, крај свега, коначни циљ. По мени, то је метафизика. То се мене ништа не тиче! Не, — прекиде се он, — ти ме нећеш разумети. Свеједно! Ја бих, видиш, хтео да се осећам чист, без замерке, светао, невин.

Професор положи прст на изабрани текст и подиже поглед на сина. У погледу му се читало право запрепашћење.

— Може ли човек да тако, сам у себи, осети да није више прљав, подао, покварен? Ја не верујем у небо, у Бога, у опроштај греха. То ми уосталом и не треба. Ја бих хтео да могу ја сам себи опростити, да могу сам себе почети ценити, волети, осетити да су све ствари у прошлости ништавне и опрштене (од мене самог и од оних којима сам на жао учинио, јер шта ми вреди да ми неко други опрости, на пример и сам Бог, ако они што сам их увредио носе још увек ту увреду у срцу, ако ја сам себе презирем!) Видиш, има тако часова, када не смем да останем сам са својом савешћу. Нешто ме тешко и тужно стеже око срца. Има тако часова, када се осећам страшно подао и покварен, и онда не могу да погледам у очи некога кога бих волео да могу гледати отворено, јасно, право. То траје можда само секунд, али се баш тај секунд највише и рачуна. Пре три дана ме је срело једно мало циганче и затражило да му што уделим. Имао сам у џепу један лажан динар, који никако нисам могао да протурим, и дао му га. Док сам му давао, циганче ме је гледало једним веселим и невиним погледом, толико невиним да сам морао да оборим очи. Уосталом, — настави Срба после мале паузе, — то није било толико рђаво, јер динар је динар, а и ја сам га добио као динар негде, али ипак, сада ми је страшно неугодно када сретнем на улици циганчиће што просе. Увек морам да окренем главу, као да ме је страх да не чујем: ено, онај даје лажне динаре... И што је најгоре, ништа не помаже што сада дајем само прави новац.

Срба се задржа само толико колико му је требало да помисли: како ме пажљиво слуша, како не верује својим ушима! Уосталом, ни Срба сâм није веровао својима, толико то што у том часу говораше беше ново и неочекивано и за њега са-

мог. Чинило му се да то неко други из њега говори, и то неверовање да он изговара те речи ишло је тако далеко да скоро није осећао ни покрете својих вилица, ни трептаје свога грла. И на крају, он беше радознао и жураше сам себе, жељан да чује што пре шта ће даље рећи:

— Али све то није оно што сам хтео да кажем. Шта се мене тичу цигани! Као да не могу живети без њих! Оно што је страшније то је, да ми се догоди да изгубим... — Срба се збуни. — Добро. Простије: сретнем тако извесну личност. И сав протрнем од једног новог и чистог осећања. Осећам да се преда мном налази нешто чему сам тежио тако дуго; да се преда мном налази оваплоћено оно што сам мислио да је неостварљиво. Срећа је ту, на домаку руке, је ли? Ни најмање! Одједном оно осећање срамоте, о коме сам ти говорио, као да си целом свету само и увек лажне динаре раздавао, обузе ме, јако, тако јако да те до срца заболи. А када надвладаш стид, осетиш страх пред тим чистим и невиним погледом, страх да те та невиност не прозре, не види, не разуме; на крају, страх да, и ако те не прозре, ти сам нећеш на крају учинити што гадно, гнусно, подло, ради чега ћеш некада у будућности поново морати обарати поглед. Ја ти све ово говорим много простије него што је у ствари, веруј ми. У животу, то је много страшније, и сложеније. Један пут страх осетиш од погледа, други пут од нечег лепог што видиш у пролазу, трећи пут од нечег што је само као опомена да постоји један други свет мени недостижан, неразумљив, од нечег ситног, безначајног, на пример ...од прстена.

Проговоривши ову реч, Срба се трже. Он је дисао ужурбано, лице му је пламтело, он беше поново пред оцем на коленима. Он скочи и тренутак не знађаше шта да ради, да ли да остане, или да изјури из собе. Он се сети како је Радмила истргла руку из његове, како је нагло села, како журно почела да навлачи рукавицу. Ја је морам

још једном видети! — узвикну у себи Срба, али му у том часу поглед паде на оца: овај је седео подбочене главе и гледао испред себе.

— Може ли се опростити самоме себи? може ли се опростити? — понављао је професор. Он наједном, пошто је поновио то питање и трећи пут, подиже поглед на сина: — Може, може! Којим путем? Само онај пут вреди који човек сам пронађе, то сам ти већ једном рекао. Ако желиш, ако ти је потребан, ако хоћеш, ти ћеш га наћи. Ходи да те пољубим. — Он се дотаче Србиног чела својим сухим уснама. — Чекај. Видиш, ово сам ти хтео мало час прочитати. — И он се врати својој отвореној књизи и прочита свечано, из Откровења Јовановог овај стих: — *И видјех као стаклено море смијешано с огњем, и оне што побједише звијер и икону њезину, и жиг њезин, и број имена њезина, где стоје на мору стакленоме и имају гусле божије.* — Завршивши он затвори Еванђеље и онда сухим, скоро оштрим гласом: — Хајде сада, нека ти Бог буде у помоћи...

Срба изађе полако из очеве собице и дуго затим остаде на спољњим вратима, гледајући у мрачно двориште.

VIII

Нашавши се најзад сама, у куту свога аутомобила, Радмила поче осећати страх. Она затвори трепавице, али их одмах отвори: привиђење се понављало. Господе, Господе... зашто сам ишла на тај излет? Али место одговора пред њеним је духом лебдела стално та слика, пуна нечег мутног и недореченог, пуна обећања: једно дрво у цвету, занихано ветром, један чупав облак над водом, један зелени канал обасјан том пригушеном светлошћу која се пробија кроз провидно лишће; и све то пуно опорог мириса младог шибља и влаге, горког воња отсечених врбових грана; и све то пуно неке безмерне сете. Она покуша још једном да надвлада тај ненадно пробуђен осећај, тај осе-

ћај који је тако дуго спавао негде у њој и који се сада наједанпут поново појавио. Радмила понови: Зашто сам ишла, зашто? — али већ сасвим малаксало, већ на крају, већ се предајући свим својим чулима мучењу. Она је полако, заваљена у меко седиште, нихана брзим кретањем машине, пратила већ сасвим изван себе како омама пролећа клизи испод њене прозрчане коже, како је обузима све јаче, како је стеже око паса својим меким али снажним обручима, како лагано прелази преко малих, још скоро увек девојачких груди. Ту, на том малом простору, она осети једну врелу и грубу руку, она осети нокте, она осети бол.

И први пут у своме животу она не виде крај себе једног „страног човека“ који јој пружа руке, као досада у својим грешним сновима; први пут у своме животу она не затвори очи над нечим непознатим: тај лик тек што беше оставила у полутами пристаништа. Свака честица њеног тела тражила је додир, треперила, нудила се скоро тој празнини која је била око ње, тим узалудним сликама што јој пролазе испод спуштених очних капака једном несхватљивом брзином, али које је не дотичу иако су јасне, прецизне, убиствено јасне. Има тако часова када одједном цео подсвесни живот, све наше нејасне жеље, све тежње једног младог тела, избију, дуго угушиване, на површину, као што се из мрака ишчупа светла ракетла, откривајући за собом пут од ватре и боја. И то буђење, које природа изазива с времена на време, у толико је страшније, омамније, луђе, у колико је личност по своме карактеру тиша, кроткија, потчињенија. Ти потмули потреси мяса, дуго шибаног уздржавањем, узимају у једном часу све оно што им је ускраћивано месецима. Свест, расуђивање, чак и стид, то тако снажно оружје једне жене, све то потоне у тешким таласима пробуђене крви која кола венама. У тим тренуцима нема разлике између жене и жене, човека и човека. Све је једно, све је истоветно, знање је једнако незнању, васпитање

неваспитању, љубав мржњи, допадање недопадању, памет глупости. Нема ни краја ни почетка, ни смисла ни несмисла, жена је само жена (свеједно какву косу има и какве очи!) маса топлог и меког ткива, која трепери несвесно и изгубљено у чврстим рукама човека (свеједно шта је он и какво одело носи!), постајући у том врховном часу један мајушан, потчињени, покорни део једне огромне, захуктане, несхватљиве васељене.

Можда само случај беше крив што у овом тешком часу онај „страни“ човек из снова беше узео Србин облик, његове јаке и светле зубе, његов широк и срдачан осмех, његову величанствену прилику младог варварина. Био случај или не, он беше узрок овом ненадном телесном буђењу и Радмила све јаче осећаше страх. Јер поред тога она беше у том непознатом младићу открила нешто драго и блиско. Близак јој је био звук његова гласа, тешки покрети његових широких плећа, начин на који је заваљивао главу када се смејао, обећењачки поглед који је севао испред накривљеног шешира. Било је у целој његовој особи нечега што је Радмила некада волела, у чему је некада уживала. Она отвори очи. Аутомобилске светиљке су брисале испред себе својим светлосним сноповима калдрму, пролазнике, зидове кућа. Откуда та блискост? Откуда?

Један нагао заокрет аутомобила је трже из тих заморних снова. Она сасвим дође к себи и у исти мах (видевши под светлошћу фарова једну мрачну и повучену господску кућу, гвоздену ограду и између ограде и куће мали градски врт) она осети нешто као велики стид, нешто необично, срамно, једно осећање које се може имати када вас неко затекне у наручју човека, једно осећање које се може имати када вам ветар открије колено и покаже подвезицу, када вас лекар разомене и стане својим хладним погледом и прстима испитивати ваше тело. Код Радмиле тај осећај срама би појачан и јаком грижом савести. Тек у том тре-

нутку, приметивши на целој кући осветљен само један прозор, његов прозор, она примети да јој је у ствари само он недостајао И у истом часу у њој блесну једна луда нада, очајна, страсна, могућа само код једне невине и нежне душе, каква је била њена; она и не сачека да се аутомобил сасвим заустави, већ искочи на плочник, гоњена жељом да га што пре види, чује, дотакне, престрављена од понора који јој се беше указао тога вечера у њеној крви, у њеном телу, надајући се да ће је он „ипак“ моћи спасти, заштитити, одбранити од ње саме. Имала је још толико времена да отпусти шофера, јер, понесена том жељом да буде брањена, мажена, заштићавана, она беше у магновењу одлучила да не иде то вече у оперу. Узбуђена, журећи се, пролазећи редом кроз одаје да би дошла до његовог кабинета, Радмила размишљаше:

— Како сам била себична! Макар и у мисли. Оставити га цело поподне, а увече хтети у оперу.

Била је већ пред вратима кабинета, када је једна неодољива снага задржа на месту, затим окрену и против њене воље према другом куту малог салона. Соба је била осветљена једном једином сијалицом која је горела у средини лустера. Са зида, у њу је гледао портрет њеног деде — Хаџије. То би брзо. Њој се учини да ће пасти. Слика је представљала човека мрког лика, без браде, у чизмама преко колена, са завијутком хартије у једној жилавој и снажној руци; друга му је била заденута за црвене тканице које су се указивале под европским капутом. Испод астраханске шубаре севале су крупне црне очи, подсмешљиве и одлучне. Усне су му биле једва мало осмехнуте, и тај, више наслућени него виђени осмех, блажио је мало охолост и самопоуздање које је избијало из целог става, из целог лица. Та слика беше из оног доба када Хаџија не беше још постао Хаџија (што се могло видети по одсуству бројаница на слици, од којих се касније већ са седом брадом, није никад раздвајао). Слика показиваше Хаџи-

ју у пуној снази, у тренутку његове највеће моћи, у тренутку када је господарио трговином свиња и говеда на целој дужини Дунава од Пеште до Браиле. Јест, то је његов, Хаџијин поглед нашао то поподне, то је његов глас чула, тај звучни и пуни баритон који као да још звони у њеним ушима иако је то било давно када је, као мало дете, обавијала своје мршаве руке око снажног дединог врата и питала (после његових дугих и за њу пуних мистерија путовања Дунавом, његовим тромим лађама — он је већ био сав бео и одевен сасвим по европски): — Шта си ми донео? — Јест, то поподне, она беше срела једну далеку успомену из њеног детињства, најдражу успомену своју, највећу своју детињску љубав, Хаџију, са џеповима у којима је налазила брошеве и прстенчиће, сухо грожђе и алву из Смирне у плеханим кутијама: јер Срба носаше са собом нешто из Хаџијиног стаса, покрета, смеха, нешто од оног тешког и здравог хумора својственог нашим старим људима. Радмила је требала да се сећа свога деде као старог човека, брижног и замишљеног (његове лађе бежу потиснуте парним бродовима, његов најстарији син беше лак, расипник и бадавација). Међутим, како Хаџија умре када је њој било свега четири или пет година, то у њеној успомени магловит лик њеног деде би потиснут овим другим ликом, сачуваним на тој невешто рађеној слици, где је Хаџија млад, крепак, пркосан. Шта је волела она на том младом човеку, кога у ствари никад није познавала таквог, у тим жутиим и лепим чизмама што прелазе преко колена? Можда је ту било сродство карактера, то чудно сродство које чини да ми преци, — које смо једва некада, као малишани, уочили нашим очима још ненавикнутим да гледају свет, — понеки пут одреде читав ток живота, да нам пробуде склоности, открију жеље, преци који понеки пут унесу у наш сиви живот ону најпотребнију количину храбрости, поезије или одлучности, без које би нам се живот сломио под свакидашњим и бед-

ним. Или можда, Радмила несвесно вољаше његове милоште, његов мирис, његову браду којом ју је голицао играјући се са њом, његова колена на којима је тако поуздано седела, његове широке груди на које је она скривала главу кријући се од старемајке, уверена да јој се ту не може ништа догодити; можда оне прве шетње, са руком у руци, Васином улицом до Калимегдана, буђаху у девојчици непознате сласти од којих у њеној души још и сада тиња носталгија, јер тих уживања она више у животу не срете?

Радмила је нетремице гледала у портрет; она беше толико утонула у то магловито узбуђење, да скоро потпуно заборави на Србу. Она је стојала пред Хацијом, другим речима пред својим сновима. Да је тако доказ је у овоме: она никако, цело ово време од пристаништа до куће, не помисли на чудно понашање Србино, на наглу промену у његовом расположењу, на питање поводом прстена. Јер она у том тренутку праћаше оно што се у њој самој догађало, јер Срба не беше главна личност у тој драми. Оно „главно“, то је била она, њена младост, чежња, њено незадовољство. Срба је био само један леп портрет који је у њој пробудио њене снове. Радмила постоја још један часак, затим се поче савлађивати, спусти поглед са слике, уздахну. Опет јој паде на ум, да иза тих врата, на која је она наслоњена, седи онај који ће је можда спасти. Она у последњем часу и журно додирну прстима своје увојке који су вирили испод шешира и онда тихо отвори врата.

IX

Он је седео за столом, погнут над цртежима. Ниска стона лампа, под великим зеленим шеширом, осветљавала је јарко само широке листове цртаћег папира, ишараног црвеним и црним линијама. Цела остала соба налазила се у полузеленкастој сенци. Осећао се јак дувански дим; било је загушљиво топло, јер пећ бешеложена.

Ипак, он је морао чути! — помисли Радмила задржавши се неодлучно на прагу.

Он се још увек није покретао. Чинио се заузет повлачењем једне линије, главе запале у рамена, ушију прозрачних према светлости. Једно непријатно чувство обузе Радмилу. Њено срце беше почело да удара неједнако и оштро. Зашто сам ишла на тај излет? — пролете јој поново кроз главу. Она се приближи сасвим столу, треперећи, на врховима прстију. Она хтеде да се дотакне његовог рамена, али се не усуди. И глас јој задрхта када проговори:

— Зар још увек радиш, Мишо?

Он подиже лагано главу, и један јасан и хладан поглед (још хладнији због плаветнила ока) одузе и оно мало поуздања што беше остало Радмили.

— ...као што видиш.

Глас Карамарковићев био је одсечан и крут. Један тренутак његова рука, у којој држаше оловку, дрхташе над белином папира. Цео покрет, глас, поглед, та мршава рука, све је то одавало човека који је љут, али који се уздржава. Можда је требало да у том часу Радмила проговори, да се можда насмеши... Али она беше толико запрепашћена тим дочеком, да не нађе ни једне речи. Ћутање је постајало несносно. Карамарковић се врати цртежу.

Он није хтео чак ни да је пољуби, као обично. Није хтео да је помилује по образу, да јој рече ни једну милошту. Али зашто је љут, шта се то догодило, зар није сам тражио да изађе то поподне? То је Радмила понављала у себи, али испод тог размишљања, развијала се у њеној подсвести једна друга мисао, коју је она свом својом вољом (а сва охладнела од језе) задржавала да не избије на површину: то поподне она му је била неверна, у мисли истина, али неверна. Не мислећи на то шта ради, Радмила смаче свој шешир, свуче капут и све спусти на једну столицу у углу. Он се још увек

чинио као да је дубоко заузет цртежом, мада се по свему осећало да он цртеж уопште и не примећује, док је Радмила још увек чекала да је он „ипак“ позове и привије к себи. Али у том часу, Карамарковић тресну свом силином оловку о сто и окренувши се у фотељи нагло и колико му је допуштала повређена кичма, он узвикну:

— Што ћутиш? Зашто не говориш?

Погођена тим наглим узвиком, заустављена у покрету, Радмила једва нађе снаге (толико је све то за њу било ненадно и немогуће!) да упита, сасвим неодлучним и поколебаним гласом:

— Али... шта? О чему?

Било је у томе гласу толико покорности, толико потчињености, толико туге, да Карамарковић окрете брзо главу ка цртежу. И онда, спустивши тон (а ваљада љут да је „већ попустио“) он, са на силу направљеним осмехом, настави:

— Па о том „излету“... који мора да је био врло весео и занимљив, судећи како се доцкан враћаш.

Да ли што не хтеде да осети иронију, или што још увек осећаше потребу да буде мажена тог вечера, Радмила одговори, ужурбана и румена, да би му само угодила:

— О, било је дивно! И врло весело.

— Збиља? — Карамарковић се поново окрену према њој (она је још увек стојала на средини собе, не знајући шта да учини од себе). — А је ли било много света?

— Двадесетак...

— И мушкараца, наравно?

Радмила поћута тренутак, не што смишљаше шта да одговори, већ што се питаше: али зашто распитује, зашто данас толико распитује? И она поново осети да ће она нежељена мисао из њене подсвести изаћи на видело: Ја нисам крива, ничега нема што би могла пребацити себи. — Међутим, глас Карамарковићев беше сада на изглед мирнији и обичнији, и она одговори на питање:

— Па наравно.

— Ко је све био?

Овог пута Радмила се сасвим заустави. Збиља, ко је све био на том излету? Измишља, — помисли у себи Карамарковић и једна врста пакосне веселости за часак заигра у њему. Радмила се беше уозбиљила. У исти мах, нешто увређено и горко почело се јављати на њеним цртама лица, на кутевима усана одједном укоченим, у погледу који беше изгубио сву своју кроткост и сјај. Кроз свест су јој пролазила свега два имена, име г-це Јовановић и Србино. Све остало беше потиснуто оном сликом која се овог пута још јасније представи пред њен дух: вода, небо, поплављено село, Београд у ноћи, осветљен сијалицама; и онда чежња, та луда чежња која је поново плави, још страшнија него при повратку, потпунија него под сликом Хаџије.

— Мара... — проговори најзад.

— Па наравно! Она те је и позвала на излет.

Са тешком муком, што се дало видети и по изразу лица, Радмила наброја још неколико имена, али јесу ли сви ти што их је помињала у истину и били на излету, она није знала.

— Нешићи, брат и сестра... Грујићева и њена рођака, Јелена... Миловановић из Спољних Послова, — и онда (да се ово догађало само дан раније, Радмила јамачно не би крила своја нова познанства) сасвим несвесно она прескочи Србино име и ко би знао каквим путевима подсвести сети се свога рођака малог Марјановића. Зашто та лаж? Некако против своје воље: — После тога, био је мали Саша.

При помену тога имена Карамарковић се трже. Нагло бледило покри његово чело и слепе очи. Он се придиже мало и онда, лупивши снажно шаком о сто, он узвикну:

— То није истина! То је лаж!

То није била истина и Радмила хтеде да призна, одмах, ту на месту, да се преварила, да Саша

није збиља био на том излету. Али, та њега Марија није позвала само што је био позван Срба! Та он више не долази на журеве г-це Јовановић само зато што на њих долази Срба! Та је мисао заустави: место одговора, она спусти главу. Саша је све то могао слутити, пакосник.

У тој полуосветљеној соби, прегрејаној и великој, завлада после Карамарковићевог узвика дубока тишина. Он је седео издигнут горњим делом тела, ослоњен једном руком о ивицу фотеље, гледајући замућеним и скоро веселим погледом Радмилину забуну. А што ју је дуже гледао, тако крту, витку, уплашену, очију сухих и широко отворених руку мало унапред, као да се брани од ударца, Карамарковић је све више улазио у бес, јер сем у речима, он сада налазаше у целом ставу Радмилином доказе својој сумњи. Чувства су се толико гомила, да он осети да мора што пре изрећи све, одмах, ту, у том часу, јер му касније неће достати даха, снаге, гласа.

— Јесте, знам. И твој ми је рођак *сам* рекао, данас око три часа, да је отишао са тобом на излет! — то је рекао потмуло, кроз осмех, а затим, учинивши последњи напор, он се издиже из фотеље, и већ скоро без гласа додаде: — Лажљивице!

Али Радмила више није слушала речи. Она га је видеала где покушава да се удаљи од стола, не придржавајући се ничега, без штапова, ван себе. И онда, у крајњем страху да не посрне, она полете према њему, што Карамарковић разумеде као признање и, на крају снаге, пре него што Радмила стиже до њега, он клону целом тежином тела на траг у фотељу.

Шта је то у ствари свађа? Неспоразум доведен до крајности нетрпељивошћу у којој се налазе противници. Свађа не лежи често пута у самим чињеницама, ни у њиховој супротности, још мање у разлозима; она је пре свега дух у коме се, под нарочитом светлошћу, откривају најнеочекиванији, потпуно другојачији изгледи ствари. Потре-

бно је мало присебности, мало непристрасности, па да се она избегне. Али то је исто тако немогуће као што је немогуће задржати да се између два облака, супротно наелектризована, не роди муња. Затим, човек ће пре пристати да се цело поподне свађа доказујући неком да има право, него допустити то признање *пред самим собом за себе сама*, макар се у савести оптуживао за лицемерство. Најчешће пак, оба противника до краја остану уверена у исправност свога гледишта, и, ако су уз то још и жустри и тврдоглави, када им у једном часу недостају разлози, они прибегну рукама. И најстрашније се ствари догоде баш у оном тренутку када супарник, надвладан речима или снагом, изгледа побеђен и разоружан: у том страшном часу понижења (на страну да ли брани лажну или праву ствар, он је са њом једно, у питању је он, његов морални уплив, његова личност) у том страшном часу када се човек чини откривен до последњих и најтамнијих покрета душе, *обелодањен*, угрожен у својим најосновнијим правима (а ипак све је то само заблуда, само један изглед ствари усред многих других изгледа!) он је у стању да дигне руку на себе, на противника, на неког трећег, недужног, који се ту нашао, да изговори какву реч, из пакости, из жеље да оном другом нанесе што већи бол, макар та реч постала у истом часу у рукама тог другог најљуће оружје против њега самог. Човек ће га дати да буде њиме убијен, ако мисли да ће то исто оружје бити смртоносно и за његовог противника. И то је тако тачно, тако човечански, да се са много вероватноће може тврдити да нема жене или човека, који би у даном тренутку другојачије поступио; та црта је тако општа човечанству, као рецимо физичка љубав, или ход на две ноге. Јер ево, и Радмила, на коленима, блага, крај фотеље свога мужа, на његов одсечан покрет руком којом је гура, осети одједном потребу крајње одбране. Зашто ју је доводио у искушење? Она, дакле, скочи, нагло зајапурена;

и успламтела погледа. Забуна због противности између њених снова и тога дочека, беше ишчезла у истом часу када и снови. Горчина која јој остаде у души даде јој опорост и снагу. Она је гледала право испред себе, без страха, са срцем нагло сми- реним.

— А ако збиља нисам била на излету?

Она је не трепћући гледала тога човека, смо- жденог у фотељи, лица обраслог у браду и освет- љеног одоздо, отсјајем са беле хартије; и ни један покрет тога вољеног лика не избеже јој из вида. Јадни Миша, — помисли, — како је мршав, како је остарио! Међутим, ударац беше добро пао. Од свега, Карамарковић је најмање очекивао ово питање. Видевши је неколико тренутака пре тога на коленима крај себе, он није тражио ништа више но да јој може опростити; да јој може казати: до- бро, овог пута... и тако даље. (А мислио је: тај ме је мали можда слагао, Радмила га не трпи; у ствари, то је тако, јер шта је имао данас да долази у посету? Да каже да Јовановићеви праве ужину у њиховом винограду? А и она се можда пребацила споменувши да је тај мали кретен био са њима, јер ја сам је у ствари збунио својим дочеком.) И ње- гов покрет руком, којим је одбијао Радмилу и који је њој био последња кап у препуну чашу, био је пре један мали несвесни покрет, заостатак узбу- ђења, него вољни покрет једног свесног Карамар- ковића, који одбија молбу своје жене на коленима. Та он је са нестрпљењем чекао да она само још је- дан пут покуша да га ухвати за руку, па да је од- мах и без размишљања загрли! Уместо тога, Рад- мила је сада стајала пред њим и питала јасно:

— ... ако збиља нисам ишла?

— Ти си морала ићи! — узвикну у одговор Карамарковић, код кога поново све беше добило првобитни изглед.

— Али ако нисам, ако нисам?

У часу, свађа узе онај најстрашнији облик. То више нису били муж и жена, већ два смртна не-

пријатеља, понесена једно према другом, не па-
зећи на речи, не обзирући се на зло које једно
другом наносе, искаљујући он дане слутња и мр-
зости, она дане спутаности, све под тим пригуше-
ним речима, око тог незнатног разлога. Понесена
својом ненадном храброшћу, затим постакнута но-
вим увредама о каћиперству, ветрењаштву, о ла-
коћи карактера (Зар ниси побегла из очинске куће?
— викао је Карамарковић. — Ето ти твога васпи-
тања! Ето ти твоје озбиљности! Када се ниси бо-
јала оца и целе породице и када си све њих умела
заваравати, и заслепити, што не би мене, болесног,
који те пушта да идеш где хоћеш, и то без над-
зора!) — Радмила се не уздржа и одговори:

— Без надзора! А шофер кога испитујеш?

— То није истина!

— А бакшиш што му дајеш?

— То је било једном.

— То се понавља већ неколико месеци.

— Па и да се распитујем. Са таквом женом
као што си ти...

— Не био ме узимати.

— И нисам требао! — И онда, скрнавевћи нај-
дражу успомену, и своју и Радмилину: — Девојка,
девојка која долази у стан... у осамнаестој годи-
ни! Ах, где ми је био разум! — Затим, све више и
више заборављајући да је он био тај који ју је
одвео, све више заборављајући на читав низ доказа
бескрајне љубави и оданости Радмилине од ње-
говог повратка из рата: — То је крв која говори из
тебе! Тако је! Ти ниси крива. Крив сам ја јер сам
знао из какве те породице примам.

— Моју породицу остави на миру! — врисну
Радмила. — Ако је моја мати била само мала рад-
ница, ако је мој отац био необуздан, они су бар
поштени, и њихова је прошлост чиста. А твоја? А
твоје породице? Имате ли уопште прошлости
која се сме знати?

Радмила хтеде још да говори, али у том часу
виде како Карамарковић, преморен напором, пре-
бледе и како се затим сроза.

— Мишо! — врисну она. — Мишо!

Притрчавши, она обгрли непомичног Карамарковића, она га поче трести, љубити по лицу, рукама... Али када све то не поможе, она јурну вратима, вичући у помоћ. За час се скупи цела кућа. Они положише Карамарковића на диван док је Радмила као безумна телефонисала по доктора и слала аутомобил. После кратке несвестице Карамарковић дође себи, али у том тренутку поче његов обични нервни напад са загушивањем. Тек после инјекције морфијума коју му лекар даде, он се смири и поврати. Када остадоше сами, он положен на леђа у широк и мек кревет у њиховој спаваћој соби, она крај њега, брижна и у дрхтавици, Карамарковић полако отвори очи. Он пажљиво посматраше тренутак Радмилиног лик, преображен, уплаканих и влажних очију, као да жели да докучи нешто што она у том часу не би могла сакрити. Видевши да је посматра, Радмила се наже још више и нежно, бојажљиво:

— Је ли ти боље?

Он не одговори већ склопи очи и направи се као да хоће да спава. Бојећи се да га не узнемири ако би се попела у кревет, Радмила се тихо и пажљиво спусти на столицу. И склопивши руке на крилу поче да ослушкује његово мучно и неравномерно дисање.

Х

Карамарковић беше једна чудна мешавина сталоженог и у извесним часовима нервозног човека; он беше понеки пут час тврдоглаво карактеран, час болесно неодлучне воље; он имађаше добро срце и у исти мах нешто зло у својој природи: потребу да кињи, да заводи на странпутицу, да „проба“ на себи и на личностима око себе извесне теорије; он имађаше неку нарочиту, скоро физичку потребу за злим, за корупцијом душе, за префињеним баратањем по најскровитијим и најсветијим кутевима моралног живота. Све те

зле особине, које сада беху узеле облик огромних сенки, бачених на његову личност (тако да се испод њих једва назирало штогод од бившег Карамарковића) беху пре него што оде у рат, само једна драж више код младог и лепог човека, духовитог и душевног. То мало настраности тада беше само оно потребно сликарско црно што је још јаче истицало светле партије његове личности. Он проживе доба студија као што то приличи богатом и слободном младићу, што ће рећи обично и скоро банално. Једва ако би човек у то доба његовог живота могао подвући извесну претераност у мишљењима и сувише страсно примање свега онога што се звало „култура и цивилизација“. Он беше врло млад, и та претераност имаде огромног утицаја на његов живот, када се после седам година врати у своју стару средину и њене навике и обичаје. То се испољи у рату: он га прође морално непотресен; гледао је око себе са неком мирном радошћу на све покорје, као да је хтео рећи: „ја сам знао да је то тако“. Али та његова мирноћа (која није ипак искључивала сажаљење) у једном осредњем телу, са ликом господски белим, учини да га се његови пријатељи и његови војници почеше прибојавати. Уједно поче кружити легенда о једном сатански храбром и до камена неосетљивом Карамарковићу. У колико је у овом последњем закључку било истине? Ја мислим да се свет, што се тиче неосетљивости, варао: њему просто урођене особине дадоше равнотежу духа, а његово „европско и философско“ образовање потребну мирноћу. Више је него сигурно да га покори не потресоше у толикој мери као остале, не с тога што би он био неки изрод и чудовиште од неосећајности, већ што у својој моралној конструкцији (уз своје скептичко уверење добијено од неких западњачких писаца) носаше у маломе сазнање о злу. Док је код једних, у свој распуштености рата, побеђивао злочинац (јер да има чистих злочиначких природа чак и међу оним људима који у своме животу не за-

клаше ни једно пиле, а који немају ни толику количину човечности да је могу насупротставити оном рђавом у себи, то не треба доказивати; довољна је прилика као што је рат, па да се испољи читава природа, до тог тренутка несвесна сама својих прохтева и склоности), док је код других, природа нежних и анђеоских (које такође постоје чак и међу најпримитивнијим пуком и које само прилике нагоне да врше један посао којег се грозе) превлађивало гњушање и очајање које је ишло до потпуног нервног или моралног растројства да неки подигоше и руку на себе, дотле је код Карамарковића једно допуњавало друго одржавајући на тај начин духовну равнотежу и спокојство.

Али та равнотежа, која од Карамарковића чињаше најидеалнији тип ратника би најједном поремећена. И то за увек. Једнога дана извукоше га његови војници испод рушевина једног мостобрана, свог згњеченог, без свести. Оно што није могло бити поремећено за две године рата, крви и беспосличења по логорима, би поремећено после неколико минута боравка под земљом и рушевинама; оно што туђи болови не могоше такнути, би до сржи дирнуто сопственом недаћом.

Када Карамарковић изађе из болнице, место у униформи резервног капетана, у своме обичном грађанском оделу, погнут изнад нових штака, вукући по улици своје одузете ноге, његови ратни пријатељи бише непријатно дирнути заједљивим изгледом његовог лица, сада обраслог у малу гргураву браду: осам месеци болнице, једна операција која му је одузимала право на име човека, затим сазнање о тој физичкој пропасти беху изменили из основа његов карактер. Променили... Израз није добар и само за површне посматраче тачан. У ствари, несрећа беше извукла из мрака неке особине, друге потиснула у страну, једном речју покварила равнотежу злог и доброг, светлог и тамног у њему; неке наклоности беху увеличане до неприродног као на пример егоизам, пакост, завист; друге

скоро ишчезоше: пред познаницима се указа нов човек. После таквих удара, који из основа мењају начин живота, неки људи бивају отерани у другу крајност: мистицизам или резигнацију. Код Карамарковића претегну оно пакосно и демонско из његове природе. Он постаде жучљив, мрачан и злобан. Са великом ревношћу гледаше да намучи овог или оног, да га збуни, смете, наведе на неку недостојност, што би му врло често полазило за руком и тада би падао у прави наступ раздраганости и задовољства. Није било ретко да, у тим часовима личне победе, учини какво добро дело, какав поклон, какву позајмицу какву збиља велику услугу.

Али та промена која се изврши на Карамарковићу (промена на првом месту физичка па онда душевна) најтеже паде његовој жени. Он се беше оженио између два рата, Балканског и Светског, у једном од оних кратких затишја у којима се, после одрицања, живот учини тако леп. Оженио се заносно, оддевши из родитељске куће, без одобрења, девојку опијену срећом, животом, његовом речитошћу. Када би приморан да је остави, после три или четири месеца, они обоје бејаху још увек у сну. Он је остави, у рукама рођака, скоро онесвеслу од плача и пренеражења, а он сам измучи коња вратоломним трком, док не стиже на своје место опредељења. Њој беше тада само деветнаест година; и једва да излажаше из шипаричке мршавости.

За време Карамарковићевог одсуства, Радмидоби сина. Са мужем се виде само једном, када он дође са оближњих положаја, гарав, зарастао у браду, каљав, миришући на горену сламу, да их види на пролазу за једно место у унутрашњости, где Радмила бежаше са својом мајком. Састанак би кратак, без много милоште, под праскавом светлошћу карбитских лампи, у хуци и ларми прокислих избеглица, згужваних између својих спасених ствари и разбацаних по голом и подводном пољу иза станице. Карамарковић једва да пољуби своју

малу жену, толико беше заузет сином. Ипак Радмили би то вече пуно среће. Стиснута уз Карамарковића, осећајући његово мужанство под крутим и од кише тешким шињелом, она беше горда. Тај ратник, тако озбиљан и пун снаге, био је њен муж, отац тог малог ружичастог лишца у белим пеленама. И што је више гледала, очигледност је била потпунија:

— Ах, Мишо, па он личи *сасвим* на тебе!

Како је тај узвик био наиван и сладак! И они се блажени наднесоше над то мало тело, осмехнути, срећни, под ниским и магловитим небом, осветљени јарко пламеном једне ватре, око које се грејаху избеглице. Цела та слика била је праћена потмулом и удаљеном канонадом...

Касније ништа. Једва неколико карата, у току дуге и бесконачне окупације, стиже Радмили преко Женеве и Црвеног Крста. Она се врати у Београд. Малишан јој се побољевао. Она се сва сави над њим и својим сновима, који су је мучили тим више, што је стварност била грубља. Пред њом рођаци почеше избегавати да говоре о Карамарковићу уверени да је мртав. Тајом, читаху извештаје који објављиваху нестале, ишчезле, погинуле...

* * *

Тога дана, Радмила сећаше крај прозора у скромној црној хаљини, са рукама на крилу, не радећи ништа. Живост улице којом је пролазио свет, окићен заставицама и цвећем, сунце које је падало на још влажну јесењу природу (кућа беше преко пута Малог Калимегдана, те се видео један део полусрушених градских зидина и мало парченце Дунава) војна музика која се чула из даљине, сав тај разуздани и срећни неред ослобођене земље, остављао ју је укоченом и хладном. Прве недеље радости прођоше крај ње појачавајући само још више њену тугу и њену неизвесност. Међутим, поред свих трагичних догађаја који прохујаше, њена мла-

дост не подлеже: она се беше преобразила у високу и витку младу жену. Њени шипарачко-мршави удови беху добили облину, као и њен затиљак; једино што оно мало кртости и безбрижног девојачког изгледа (што даје и најружнијима једну чудну љупкост и поезију) беше ишчезло са њеног лица: нешто круто и укочено остајало је у несразмерно крупним сивим очима и танким уснама, које су биле и сувише увучене, и сувише непокретне у својим угловима; јагодице беху засечене, а доњи део лица мршав.

Тога јутра, Радмила очекиваше нешто. У неколико махова она чу да неко куца иако нико не куцаше у неколико махова она препознаде у непознатим пролазницима што прелажаху улицу лик Карамарковићев иако то није био он. Та врста очекивања даје скоро грозницу. Радмила, на крају, уморна, напусти сасвим идеју да се тога дана одмакне од прозора. Она је била извесна да јој је муж ту, на домаку, да ће га ускоро видети, чути, дотаћи. Та извесност јој је давала тих, скоро блажен и пажљив израз.

Деси се међутим да би приморана да пређе у другу собу (кућа је у то доба била очајно пуста, више соба имаћаху прозоре закуцане даскама, многе столице без наслона, многи ормани без врата) одакле ју је звала мати. Али тек што уђе, она баци на под оно што држаше у рукама и јурну према предсобљу. Једно неодољиво осећање да је он ту гонило ју је да трчи. Она дакле отвори журно врата од собе, али одједном, као да се ваздух згусну пред њом, она би задржана, скоро одгурнута у натраг: врата од улаза беху такође отворена и један погрбљен човек, мучно ослоњен о две штаке, прелазаше праг. На глави је имао сив шешир, који му је, како држаше главу погнуту, закривао горњу половину лица; рамена, која у том тренутку ношаху на себи тежину целог тела, беху јако уздигнута у вис; сунце, које сијаше иза човека, бацало је његову изломљену сенку све до Радмилиних ногу. У

часу када Радмила отвори врата, човек пређе праг. Он стаде, подиже главу... И наједном, видећи Радмилу у црнини, он викну промукло:

— Где је Мита?

По изразу њеног лица могло се видети да она не чу ништа. Држећи се за довратак, она прелазаше полако погледом човека који још увек стајаше на улазу, преокупљена, као да хоће да ухвати одједном и да утуви све појединости његовог обличја и његовог израза. Она полако спушташе поглед.

— Где је Мита!? — већ сасвим неразумљиво викну човек, али тај узвик би загушен једним очајним женским криком.

Полетевши најзад према своме мужу, Радмила се стропошта на под, обгрли његова колена и поче их жарко љубити, сасвим изван себе; затим њен загрљај поче да слаби и она се полако сроза на под, без свести.

За све то време Карамарковић не учини ни један покрет. Он виде како се и последња нада угаси испред његових очију, и уместо свега другог, он имаде само један мали горак осмех; један осмех који је био очајнији него сви крици, све сузе, сва очајања.

XI

Могло се очекивати да ће повратак кући и жени, дакле оној средини из које беше задуго истргнут, утицати благотворно на Карамарковића. Јер се деси, да све оно нарочито што рат извуче из човека, буде потиснуто натраг у помрчину од часа када се овај нађе поново у своме тихом крају, од часа када поново настави да живи у својој старој околини, са старим навикама. Колико је њих, који су били најстрашнији хероји, а који сада поново и са љубављу раде свој јагњећи посао професора, чиновника, столара или цигљара! Међутим, повратак кући, затим ужурбана и преплашена нега Радмилине, само још више раздражише Карамарко-

вића. У неколико махова он покуша да ствар „изведе на чистину“, али би увек био прекидан улагивањем Радмилиним. Она је имала стотину начина да га наведе на добро расположење, па чак и на осмех, да га завара материнским миловањем када би се он (а и тих је часова било у почетку) сетио своје несреће и покривши лице рукама остајао по читаве минуте непокретан. Не што би плакао... Он није никад заплакао, нарочито не пред женом. Он се просто, по оригиналном изразу своје матере, „јео“. Да стекне потребну јачину, Радмила беше измислила једну наду: да ће одузетост полако пролазити и да Карамарковићу једнога дана (она није одређивала време: данас — сутра, за годину — две, *једног извесног дана!*) штаке неће бити више потребне. А тада би се продужио и живот онде где беше прекинут. И још даље гураше Радмила тај сан, у једну магловиту будућност, једну будућност када ће она поново моћи имати једног малишана (име би му дала Живорад, да би живео). Све је то било до најситнијих детаља замишљено, иако Радмила никоме не рече ни речи о свему томе, иако ни она сама не одреди ни за себе саму цео тај будући рај, прво живота у двоје, затим са бебом између њих. Једва ако је све то постојало у њеној подсвести у облику врло прозрачних слика, нешто налик на остатак једног сна, који још лебди пред нашим духом иако смо већ пробуђени и гледамо пред собом отворен прозор и сунце које улази кроза њ. Ипак, тај сан у њој узимаше све више и више места и једног дана, у разговору, њој се чак откиде почетак једне реченице:

— Када једнога дана будеш оздравио...

Код њега та несмотреност изазва само лако мрштење обрва и место одговора рече:

— Додај ми ту кутију шибица.

Она, док још изговараше оно: кад будеш једном оздравио — осети у истом часу, још пре него што он стиже и да одговори, нешто лажно у звуку свога гласа. Али ипак, сва се трагедија не отво-

ри тога пута пред њеним очима. Само као нека врста напомене; као када шетамо по парку, у недељном оделу и срећни, а један талас ветра донесе до наших ушију ритам погребног марша, који свира војна музика, пратећи каквог младог официра до његове вечне куће: тада нам се учини да цвеће, ваздух и сунце за тренутак промене боју.

Причати о тој њиховој првој години заједничког живота, по повратку Карамарковићевом, значило би стално се налазити у магли, полуречима, у недовршеним мислима. Ја мислим да су и они обоје осећали ту замагљеност њиховог унутарњег живота. Били су као два путника који се окрећу час на једну страну и нагињу да иду, не би ли се ослободили магле, и одједном уместо чистине наилазе на провалију; час би, уморни, седели и проводили читаве часове непокретни, у тој сивој светлости, у тој загушљивој атмосфери која беше поклопила њихову кућу. Та неизвесност, тај живот без иједног видљивог решења, та околина без хоризонта, више је притискивала Радмилу него Карамарковића, јер овај, ма колико да је изгледао смућен, у ствари знађаше врло добро у каквом се положају налазе; и шта их у будућности чека. Али за оно последње (рећи на пример Радмили да се сада налазе не на копну, већ на малом парчету земље које је са свих страна опкољено водом, и да су осуђени да цео век проведу на њему; рећи да се иза магле не могу видети на хоризонту никакви путеви, јер их нема, он немађаше храбрости. Једино што се трудио, и то са извесним притајеним задовољством, да одагна маглу, чиме би Радмила дошла у могућност да сама процени где се налази и шта треба да ради. Али припремајући то, Карамарковић не рачунаше са својим осећањима, са својом љубомором која још спаваше на дну, са својом љубављу која је горела јаче него икада у његовом разореном телу.

Он поче тиме што купи дубоку фотељу од црне коже, у којој је могао да ради и по потреби

и да задрема. Затим још пуно других ствари и стварчица, чије је само присуство морало сваки час да опомиње Радмилу, да се то спрема за један дуг и тегобан пут.

— Али зашто, зашто све то купујеш тако скупоцено, — упита она једнога дана, — када ти ускоро...

Један брз и потсмешљив поглед Карамарковићев пресече јој реч. Он помилова Радмилу по коси и, како се ова беше спустила и села до његових ногу, он се наже и пољуби је у чело. Сем оног лажног у гласу, Радмила овог пута осети и страх. Пазар и ја, — упита се она цептећи целим телом, — не верујем више у његово оздрављење?

Ја мислим да од тог тренутка Радмила поче гледати боље око себе и запажати више него што у почетку хтеде да види и запази.

Радмила припадала је оном реду жена које не знају да своју пробуђену женскост износе на видело, сматрајући да би тиме повредиле оно што је најнежније у њима. Међутим, једна врста притајене страстности и ватре гори у њима непрекидно и треба само умети прићи тим тихим и чезнутљивим женама па наћи у њима најхрабрије, најлуђе и најнежније љубазнице. Као и Радмила, та врста жена није лепа. Она одбија у почетку баш оним чиме би требало да нас привлачи: скромношћу, — јер смо навикнути на жене што изазивају, па нам туђа скромност онда личи на притворство. Ако се дода, да Радмила и по природи својој беше склона сањалаштву, а да њена тек пробуђена свест за уживањем би задовољавана тек четири месеца, онда се отприлике има права слика Радмиле која, седећи на поду крај фотеље свога мужа, почиње да схвата да је „све свршено” и да се оно њено најинтимније неће никад више оваплотити.

Али од тог тренутка, водство њиховог живота преузе сасвим у своје руке Карамарковић.

XII

Да ли је то био прећутан споразум, или страх (а ја мислим да је бар до те прве свађе код Карамарковића превлађивао страх и поред оне његове жеље да „расветли ствар“) тек они почеше да избегавају све што је могло макар и непосредно да потсети на прилике у којима се налазе. Нарочито је Радмила била пажљива. Тим пре што, по Карамарковићевој жељи, поче излазити у друштво. Споро, али са извесном неумитном сигурношћу њихови животи почеше да иду различитим путевима. У почетку несигурно са обе стране, са застајкивањима, са грижом савести. Али у колико је Карамарковић дубље упадао у послове и предузећа, у колико је Радмила постајала ревноснија у обављању својих монденских дужности, у толико је одвајање ишло лакше, тако, да се оног пута, спремајући се за излет, Радмила зачуди ухвативши себе да са великом пажњом и маром удешава своју тоалету.

Све се бојим да се ово што сам досада говорио не схвати као нешто коначно; као нешто што је тако и никако друкчије; као ствар која је узела завршан облик и скаменила се. Нарочито у погледу Карамарковићевог душевног живота. А само је тако схватање немогуће. Сва остала су и могућнија и правилнија. Јер се Карамарковић мењаше са данима и месецима и то тако стално да би се могло рећи, када се човек не би бојао парадокса при овом бележењу осетљивих душевних покрета: да једино стално у Карамарковићу беше та његова несталност, та неодређеност, променљивост његовог унутрашњег живота. Замислите птичицу која је на неки начин улетела у затворену собу и сада, лупајући се о прозорска окна, покушава да се дочепа светлости и ваздуха које *види* испред себе; као што птица својим мозгом не поима шта је то стакло и да се кроз њега не може проћи већ се до крви лупа о његову углачану површину, тако се исто и Карамарковић устремљавао без престанка

на нерешљивост свога и Радмилиног проблема; и у колико је јаче главом осећао непопустљивост његову, немогућност да се дочепа светлости и сунца, у толико се јаче и бешње залетао.

(Ја осећам да стављам на искушење читаочево стрпљење, али, цео догађај о коме је реч, прозилази баш из тога нарочитог Карамарковићевог душевног стања, и прећи површно преко њега значи касније не разумети ни један његов чин, ни једно његово дело. Међутим, ја верујем, да ће за мало досаде у почетку, читалац добити накнаду касније. Све у животу има своју поступност па и ово казивање.)

Уморан од тражења излаза (баш као и она птица која би споменута) Карамарковић се смири-ваше на часак. Па шта, — мислио је у тим тренуцима, — било је толико платонских љубави у свету! А ако Радмила, што не би било чудо за њене године... Ту Карамарковић прекидаше мисао. И онда, дигнувши поглед са цртежа који је скицирао, нагло, у наступу једног великодушног пожртвовања: била би у праву... а ја, ја бих био најгори себичњак, најподлија душа, када бих јој бранио да има свој живот. Оно што сам јој ја дао (и оно што бих јој сад могао дати!) и сувише је мало да бих у накнаду могао тражити цео њен живот, од сада, па за увек! Наравно, све је то још увек био рачун без крчмара, јер све је он то размишљао и закључивао, немајући никако појма шта Радмила у ствари мисли о свему томе. Сем тога (а ја мислим да то скоро није потребно ни напомињати) Карамарковићево прегарање трајаше само толико док је о томе размишљао далеко од Радмиле и да то прегарање ишчезаваше у истом оном часу када би видео њену руку или чуо њен глас. Чак и када је понеки пут одлазио и толико далеко да мисли, гледајући Радмилу где сва мека и заобљена, осветљена по затиљку стоном лампом, везе крај њега: ја ћу те пустити птичице, ја ћу ти сам, лично, отворити кавез, — то је било само зато што је дубоко

у себи веровао да га Радмила воли и да према томе неће примити његову великодушност. Веровао је, иако то у себи није признавао да би га тај поступак чак и уздигао у Радмилиној љубави и можда баш због тога премирао решавајући се да одједном рекне: Радмила, ти си слободна. Али оно, што такође није признавао пред собом, а што га је кочило и од самога погледа на Радмилину младост и бацало у најогорченији бес, беше сумња да га Радмила већ више не воли и да онда, све то што је спремао, на шта је мислио, не само да је могло бити бесциљно, него чак и понижавајуће.

Више него сви ови разлози уз Радмилу га је везивала једна чисто физичка симпатија. Мисао, да би још неко, сем њега, једнога дана могао прелазити руком, док она спава, преко њезиних откривених рамена, била му је толико неподношљива, толико болна, толико мучитељска, да би осетио, ако би се сетио те могућности, најпотпунији телесни бол, праћен узбуном читавог његовог бића.

Нарочито би му падала тешко јутарња буђења. Дизао би се у своме кревету и ослушкивао. (Још су увек спавали у истој соби, кревет до кревета). Кроз спуштене завесе је пролазила једна притајена рујава светлост и свима стварима давала извесну нереалност и мекоту. Скоро увек се дешавало да се Карамарковић будио пре Радмиле и тада, видевши у топлоти и нередуну јутарњег кревета њену раскуштрану главу и једну голу мишицу изнад покривача, он би се, треперећи од неке неодређене слутње (као да ће приметити да она више не дише) нагињао пажљиво над њена полуотворена уста и ослушкивао дуго и пажљиво њено одмерено и лагано дисање. Тада би га почела испуњавати страва од помисли, да већ сутра може немати тога благог задовољства, тог малог топлог детета на домаку руке, те среће која долази само од осећања да има нешто лепо, његово, живо поред себе, да већ сутра тај кревет, угнут под те-

ретом једног младог тела, тај исти кревет може бити празан, напуштен, бео у свом хладном постелном рубљу... Карамарковић би, све више гоњен страхом, подизао један прамен косе са Радмилиног чела и приближавао се сасвим близу тог малог лица; и дуго га мотрио. И са сваким часом што је проводио тако изнад ње он би све јасније осећао како се тај живот ипак све више одваја од његовог, како се све више и више то тело удаљава испод његовог домашаја; све је више мистерије осећао да лебди око заспале Радмиле у колико ју је дуже гледао. Али чиме задржати то одвајање, то удаљавање? Чиме и како задржати тај живот чији конач починье да се извлачи из његових руку?

Дешавало се да се Радмила, осетивши у сну да је неко непомично гледа, полако будила. Прво би отворила једва приметно трепавице и онда, Карамарковић је могао пратити читав процес буђења, скоро исти као и на јутарњем обзорју, који се обично завршавао њеним осмехом када би изнад себе упознала лице свога мужа. Али се много чешће дешавало да Карамарковић, растрзан својим сумњама, не издржи да се Радмила сама пробуди, већ би, сасвим изван себе, нагло почео да је вуче за руку, или да је зове по имену или, што се ређе дешавало, да је обасипа пољупцима, ради чега би она скакала нагло пробуђена, и задуго остајала буновна, уплашена и сметена, док би се он, видевши да се она исправља у кревету, повлачио на своје место и онда крадом, као кривац, посматрао њене сањиве покрете.

XIII

У колико време више одмицаше у толико Карамарковић мање рачунаше са тиме да и Радмила такође постоји; све мање га је занимало шта и како Радмила мисли и осећа; цело питање он пренесе полако на себе: постепено од „шта ћемо радити“ он беше доспео до „шта ћу радити“. Ја мислим да те промене ни он сам не беше свестан у том

часу, и да до тога открића дође много касније, у једно доба када све већ беше достигло врхунац. У ствари, све до те прве свађе, он схваташе цео свој (па и њезин) положај некако платонски, ако се тако може назвати његово кидање и тражење излаза. Чак и оне мале предострожности и мала лукавства, којима се трудио да „осветли” Радмилин дух, није било ништа друго до немоћно ломљење између две одлуке. Међутим, он није имао да бира; могао је само да чека решење које би пало са неба, нешто што би било изван домашаја његових људских могућности, као што и несрећа, која га беше задесила, не долажаше од његовог хоћу или нећу.

Он отвори очи. Крај постеље је још увек седела Радмила, али њена глава беше наклоњена на руб кревета.

Она спава, она може, после свега што се догодило, да спава! — помисли Карамарковић и одмах раздражено викну:

— Радмила, Радмила!

Она скочи и дуго, онако сањива, не могаше да се нађе.

И та ме је жена, — помисли даље Карамарковић, — некада волела, а данас не може да издржи пола часа крај моје постеље!

Он је заборављао да то није било „пола часа“, јер је часовник показивао четири изјутра. Он је заборављао најзад, да та бдења трају већ неколико година.

— Треба ли ти штогод? — упита Радмила коју беше почела трести дрхтавица.

— Ништа... могла би само да легнеш када ти се толико спава. — И онда за себе, он додаде: она је здрава, њој се спава, она не осећа ништа. И то после свега што се догодило!

Али Радмила више не заспа. Она се покорно попе на свој кревет, онако обучена, и тако остаде, ослоњена на једну руку, све док Карамарковић поново не заспа тешким и немирним сном.

XIV

У доба када је требало да се седне за вечеру, Срба изађе у варош, у нади да ће било у кафани, било на улици, међу пријатељима, смирити мало своју неодлучност. Јер треба рећи да се цела узбуна, цело растрзање, свело на једно једино и стварно питање: треба ли ићи у позориште или не? треба ли је срести још једном или не? Више није питао себе ни о овоме ни о ономе, ни о томе „шта му се дешава“, ни о томе „шта хоће“, ни зашто је „све свршено“. Једно једино, и то кратко и јасно: треба ли ићи?

У „Москви“ затече своје обично друштво, Цокића, Вујовића, малог Пешића. Али га музика, слушана кроз кафанску грају, затим неумесне приредбе пријатеља, њихове шале, све један те исти круг разговора, још више раздражи и он изађе на улицу, мрачнији него пре тога. Неодлучност му најзад досади. Он рече у себи: ако између првих десет пролазника буде било више жена него људи, идем. Он изброја, у тај већ одмакли час, између „Москве“ и „Балкана“ седам људи и три жене. Њега то као увреди: ако хоћу да идем, ићићу и против воље тих жена. Он застаде: идем ли? Наравно.

После те одлуке он се осети лакше. Кад стиже у позориште други чин беше већ почео те сво време до међучина проведе шетајући се ходником. Кроз затворена врата долазили су таласи музике и гласови певача као замагљени, као са другог света. Али њему је било свеједно. Он није чуо ни овако ни онако ништа; једва да је пратио очима црвену пругу која је ивичила простирку по којој је газио. Он сачува ту равнодушност за спољне ствари чак и у тренутку када се из сале зачу пљесак. Он сачека да разводник отвори врата и онда и сам уђе у дворану. Топла и влажна запара, помешана са разним мирисима, лебдела је над свим тим светом који се дизао са својих места. Притеран у крај

гомиллом која се гурала излазу, Срба поче погледом тражити Радмилу. У први мах он би уверен да је не налази због нереда у коме се налазила сала. У том га је уверењу подржавала и чињеница што међу свим тим лепим дамама у фотељама и по ложама он не виде ни г-це Јовановић, нити иког из њеног друштва, са којима је Радмила требала доћи. Више ложа беху празне. У једној од тих, Срби се учини да познаде Радмилине крзнени капут, пребачен преко једне столице.

Он се поче гурати кроз свет ходником, прође фоаје, изађе на терасу на којој су господа пушила гледајући слабо осветљен Кнежев Споменик, сиђе у бифе и најзад, он на степеницама наиђе на г-цу Јовановић у друштву једног младог гардиског официра и Јелене Б. Г-ца Јовановић је била једна од оних тако честих београдских госпођица које похађају све премијере, сва гостовања, све изложбе, конференције и чајанке, које знају о свему да говоре, које су виделе света, али које су поред свих тих лепих особина остале мале гушчице и велике кокете. И збиља, човек који жели да проведе једно безбрижно поподне, говорећи о свему и ничему, не правећи никакав мождани напор, може лудо да се забавља у разговору са љупком г-цом Јовановић. Јер она је толико весела и лагана духа да је немогуће у њеном присуству не помислити како је ипак лепо овако устројство света; и да ће човек, који се њом буде оженио, бити најсрећнији муж, ако сем равнодушности и неосетљивости буде имао још и петнаест или двадесет хиљада ренте месечно. А такве мисли забављају, нарочито што знате да је флерт код ње скоро дужност, а затим, да овај београдски флерт нема ничега са оним невиним забављањем у Енглеској.

— Ах, раувте! — узвикну г-ца Јовановић приметивши Србу; *p* је изговорила по париском начину, меко, рско. — Зар тек сада? Што сте тако невесели? Да није томе крива моја рођака? Јадна жена! Она тако ретко излази. А и кад изађе, нико

је не гледа. Са ње прелази туга. Ви сте били храбри данас. Ја сам имала увек поверења у вас... а не коме је било криво, ви не верујете? — Овде г-ца Јовановић ошину Србу једним брзим и ђаволским погледом који одмах пренесе на Јелену Б. — Не, шалу на страну... ви сте јамачно добили рђаво место. Што не би к нама у ложу? Јесте ли већ чули штогод? Не. Ништа нисте изгубили. Овај Валевски у Пимену је сасвим осредњи певач. Срећа што Бориса пева Јовановић. Вече није изгубљено. Шта ви мислите о Јовановићу? Он се презива као и ја, али ми није род, ја могу да кажем своје мишљење. Чак и да ми је род! По моме мишљењу он је велики певач и Бориса пева на један сасвим европски начин. Прошле сам сезоне чула у Паризу Шаљапина... ах, какав глумац, каква маска, каква поза!... али сам више уживала *визуелно* него музички. Наравно, *још увек* не може да се упореди Јовановић са Шаљапином, је *me garderai bien de faire une pareille comparaison*, али он има нечега младог, крепког, виолентног. Он још нема достојанства за Бориса, али има гласа.

Ова последња реченица није била њена, али ју је она тако срдечно и са уверењем изговорила, да није било могуће не помислити: дивна особа... и културна. Беху већ дошли до ложе. Г-ца Јовановић отвори врата и Срба виде да то није она ложа у којој беше приметио онај капут који је личио на Радмилину.

— Уђите само, само смо нас троје — и г-ца Јовановић поново баци један значајан поглед на Јелену Б.

Сумње више није било: Радмила не беше дошла. У првом часу Срба хтеде да изазове на страну г-цу Јовановић и да је запита. Али један поглед на то весело и напудерисано лице, на ту кокетну главу ошишану по последњој моди, би довољан да га уздржи од сличног корака. Он се захвали на позиву (како га је само зачуђено Јелена Б. погледала!) и оде на своје место, сасвим у

последњи ред партера, у полутами, иза једног стуба. Првих неколико тренутака није мислио ништа, затим хтеде да оде, најзад поче да слуша.

Срба није био човек посвећен у музику. Од музичке културе је знао оно и онолико, колико се од једног „културног“ човека тражи да зна. Али и поред тог незнања, Срба је у извесним часовима умео да ужива у музици, и то страсно, са слашћу, што је било сасвим природно код једног човека лако упечатљивог и емотивног. Само, ти часови потпуног уживања, ретко су долазили. У највише случајева музика је пролазила крај њега, једва му мало дражећи слух и нерве. И дуго Срба увераваше да је уживање од музике пусто уображење, да се свет чини да разуме и осећа само с тога да не би био гори и некултурнији од других, и да је једина права музика, музика која има неке везе са душом, народна песма. Међутим, он једнога дана чу Месечеву Сонату, свирану од једног чувеног пијанисте, који беше на пролазу кроз Београд, и изашавши са концерта он беше зачућен богатством које откри у својој души да помисли да дуго неће ићи на концерте да не би покварио тај дубоки доживљај. Он откри мало касније Мусорског, он наиђе на Шопена и дође до закључка да на извесну музику његова душа одзивања најдубљим емоцијама, док га друга оставља хладним. Он откри да израз „савршена музика“ одговара истини само у толико у колико се човек, који слуша, налази у способности да је прими. Доказ је налазио у смеху извесних људи при најочајнијим криковима једног сопрана; или у њиховом потпуном неразумевању полифоног Баха.

Најдубљи утисак учини на Србу „Борис Годунов.“ Он је са чуђењем откривао у себи звукове и хармоније, цела та широка и крвава сазвучја он је познавао, он их је носио у себи пре него што их беше чуо. И први пут у своме животу он осети, на крају последњег чина, у песми Безазленог да сав

трепери, да и он цео није ништа друго до једна затегнута струна која бруји у општој хармонији. И то је било тако потпуно, тако снажно, тако дубоко, да му се касније чинило да је био на самој ивици где се граничи човечанска емоција са бескрајношћу. Срба беше уверен да не би имао више моћи да слуша, да је Безазлени имао само један такт више у својој простој песми. Он осећаше да се толико не би могло поднети, да би човек престао да чује, да би био изван сфере човечанских дојмова.

Од тог вечера Срба није пропуштао ни једне прилике: Борис му је постајао потребом. У почетку он наивно вероваше да ће утисак слабити. Међутим, дешавало се обратно: све шире, све дубље, све потпуније он осећаше ту музику. Али поред свега тога, он се још никад не спусти дубље у осећајност и чулност него тога вечера, са тугом у срцу, заклоњен тим широким стубом. На сцени се налазила крчмарица. Она је здрава, она је млада, напољу је светао пролећни дан. Она пере и пева. Речи се не разумеју добро, али шта ће ту речи! Њен текст може да говори о северном леденом мору и тромим туљанима, то није главно. Главни су ти тонови, та чежња, та дубока пролећна чулност која је несвесна себе саме и која надима груди те младе крчмарице; главно је сунце, главна је жеља, главна је крв што кључа у тим тоновима, у тој топлој атмосфери што трепери од процветалих поља, младе жене; због човека кога нема. И све је то ту, на том малом парчету даске, између зидова од платна! И све од страсти и крви! Један мали ромор у оркестру. Ко долази? Шта се дешава? Човек о коме не говори ни текст, ни усне крчмарице? Не. То су два калуђера и Гришка, Гришка који носи у себи један нов сан, амбицију своју. На сцени су само четири личности, али те четири личности то је цело човечанство у главним потезима: жена и чулност, Гришка и амбиција, калуђери и јело. Чак и они, ти црни калуђери, крај пића, тугују за нечим, теже за нечим. Шта хоће та

тужбалица којом клизи у понор цео живот, винско испарење, сунце. Чежња? Та вечита чежња! За чим?

Зашто, зашто није дошла када је требала доћи! — узвикну Срба и онда, носећи у себи сву ту слику чежње и страсти, изађе из позоришта и крупним корацима поче се спуштати Позоришном улицом. — Најзад, зашто је сви жале? Зашто понављају: јадна жена?

Он није могао довољно да се надише тишине; и звезда које су се виделе кроз тек озеленело грање.

XV

Поноћ беше увелико прошла. Друштво се налазаше већ у оном стању пијанства, где се језик, одрешен, креће без мере. То је оно средње стање између духовног усхићења изазваног алкохолом и помућења свести; стање које врло блиско претходи физичкој узбуни која је врхунац пијанства. Дух, пре него што ће сасвим стати, ради лудачки брзо; све ствари открива претерано светло и јасно и од тога речи бивају брзе, умножене, без краја. Марија је била лепа и отмена особа, једва од двадесет и неколико година, али њен укус беше и сувише видљив, њена лепота и сувише подвучена, њена младост и сувише егзалтирана. У целој њеној појави било је нечега што изазива ружне мисли, али у исти мах и нечега што привлачи. Она беше озбиљна и без икаквог моралног смисла, она беше у часовима тужна и сетна, на махове, преко њених малих пурпурних усана, прелазила је таква бујица простачких или страсних речи, да је човек губио главу. Најзад, она имађаше прозрачне плаве очи, дубоке и зачуђене од невиности, ради којих је свет лудовао. Сем тога, Марија је умела да пева, да разбије чашу или флашу, да замире од севдаха и то све тако од срца и природно да ју је та особина, тако ретка код лаких жена, стављала на једну ретку висину, на такву висину да се пре неколико месеци беше чак и удала.

Некада (не баш тако давно, али се то сада чини обома, тако се данас брзо живи!) Срба беше доживео са Маријом један луди и непромишљени роман. У прво време таштина, да у том познатом и малом Београду може имати љубазницу која би морала скупо да га стаје, затим нагло пробуђена склоност чулним задовољствима, беше од њега направила право роба Маријиних ћуди. Али, овде се мора одати Марији признање: у ствари, она није коштала Србу онолико колико би једна девојка њене младости и њене лепоте требала да стаје једног понесеног младића; јер, како говораше осталим својим пријатељима, она беше заљубљена у Србу и само да му не би чинила на жао, она узимаше новац или поклоне које би јој он понудио. И та би идила трајала ко зна колико (јер Марија љубоморно чуваше Србу због његове наочитости и отмености; а ко зна, можда она у истину вољаше својим поквареним срцем!) да Срба, заглибљен до одвратности у сладострашће и порок, једнога јутра не прекиде све. Жустрина са којом је Срба прихватио нове ствари, виолентност са којом је судио себе или свет око себе, са којом је доносио одлуке, учини да за неколико дана потпуно заборави на Марију. Једна нова ватра горела је у њему: у то време он беше срео г-цу С**.

Напустивши позориште, Срба се почео спуштати, као што сам већ рекао, Позоришном улицом. Он размишљаше упорно о Радмили и о свему што се за последњих двадесет и четири часа беше догодило. И одједном откри, да је опет (ко зна по који пут само!) био понесен својом маштом, на упуштен; да је опет, за неколико часова ствари видео другојачије него што су оне у збиљи; да се опет био упустио на матицу. Он се сети какве све „глупости“ беше починио за ово кратко време: рђава ноћ, јутарња шетња, разговор са оцем, глупо нерасположење због прстена — и он осети стид и срамоту од свега тога; он осети да је то недостојно њега. Зашто недостојно? Он није знао. Он

просто осуђиваше, корачајући улицом, своју осетљивост, своју сентименталност, своју нежност. Он зажеле да се оправда пред самим собом и непристојности, које му тога пута његова машта у изобиљу понуди, у часу онемогућише сваки покрет срца: онај други Срба, створен средином, навикама и жељом, полако је заузимао своје старо место. Слика Радмилине би потиснута толико, да се он искрено зачуди како је, до још пре неколико секунда, могао дрхтати пред њом. Он ју је сада видео тако лако — и тако јасно! Вижљава и мршава, крупних уплашених очију, извијених усана, као болешљива, као уплашена, као тучена, она му се сада чинила смешном. Зар је то било узрок свему? Срби се хтелo да говори, да грли, да штипа. Он се некако радовао открићу које беше учинио. Међутим, та радост је била мућена бесом на себе сама, јер је био изигран од своје уобразиље, јер му се нешто измакло из руку. Он зажеле да се ослободи и тога последњег трага своје слабости; и сем тога, осећао је и даље (и још јаче) потребу да стиша у себи пролеће.

Он прође кроз неколико скадарлиских кафана. У ниским и задимљеним собама, међу тим светом што се веселио, са циганском песмом и свирком, Срба осети како му се у срце спусти нешто познато и вољено. У једној од њих он наиђе на Марију, Цокића и Пешића. Она му се у оном диму и топлоти учини лепша него икада, привлачнија него икада, у својој бундици, са својим лажним бисером око врата. Она му пружи руке, она му скочи скоро око врата. Они се најзад беху срели, лаф и лафица, обоје пуни чежње, она сита свога поштеног брака, он жељан једног догађаја, заборава, пијанства. У једном часу, Срби се учини да он није ни прекидао тај вртоглави живот, учини му се да се између његовог последњег виђења са Маријом и овог данас није ништа догодило, да ју је јутрос оставио у њеном кревету и да ју је вечерас поново нашао. Те су очи биле исте, тај

врат, те дрске младе груди, тај познати мирис ђур-ђевка којим се Марија мирисала. Зар је могла проћи година дана од последњег виђења? И како? Јер ето, он није заборавио ништа, он поново говори са њом тај простачки, сочни језик београдских мангупа...

Само један дан касније Срба више није могао да схвати своје поступке, ни да разуме шта га то беше занело те ноћи. Он је говорио, он се кретао, чинио извесне покрете, радио извесна дела, али чак и у тим тренуцима он беше помало зачуђен, кроз винску маглу, тиме што говори и чини; једино што је осећао јасно то је био још увек бес на неког, на нешто, бес који га нагриза, који му натерује крв у главу, у срце, у цело тело. Ја мислим да је Маријин удео био ништаван тога пута. Што је баш њу срео, био је случај. Да није било ње, Срба би нашао други начин. Свеједно. Раздражен, са нејасним и улепшаним сећањем на заносе подељене са Маријом, са једном чулном нотом више, Срба потону без рачуна у то телесно пијанство које му је пружао случај. Ипак, он се извесно време отимаше од бујице и да не би једне околности, он би се можда сасвим отео, или се бар не би бацио тако стрмоглаво и потпуно.

И он, и Марија, и остали, беху увелико зашли у весеље. Цигани су свирали за њиховим столом и, у већ празној кафаници, беше завладао онај топли и загушљиви неред поноћних пијанки. Друштво за Србиним столом беше необично порасло: било је ту младића, официра, жена; чак је у крају седео и један млад поп, ко зна како залутао у ово распусно друштво. Срба је водио пијанку, али још увек несигурно и замишљен. Два сасвим различита бића тукла су се у његовим грудима, и док је један наређивао циганима „једну тужну, тужну за плакање”, други је држао дуге говоре, проповедао, грдио разврат, „пропалу младеж” и остало, али све то сваки час прекидано од оног првог узвиком да се пије, „хеј, ти попе, шта гле-

даш! Пи! Ја плаћам, не стиди се!” Али усред бујице речи, он осети један јак удар испод срца, тако јак да му се реч прекиде: кроз замагљена врата, која су водила на улицу, он беше спазио једну женску прилику у крзеном капуту. То је било глупо, немогуће. Жена, праћена човеком, што се спусти неравним степеницама од цигле, није имала ничега заједничког са Радмилом. И откуда би Радмила зашла, у то доба, у једну скадарлиску кафану! Опазивши своју заблуду, ухвативши се на делу, Срба се сасвим разјари. Онај први у њему ућутка сасвим оног што се још отимао. Он скрца чашу коју је држао у руци и онда, полегнувши сасвим по столу, завика:

— Тише, фираунску вам... тише! Да плачем, да умрем од туге... још тише, још...

Ознојен, црн, осмехнут, савијен над Србом, примаш је, „на најтањој жици” и „само за њега” извијао једну до бескраја меку севдалинку, једва праћен нечујним басом и другом виолином. Било је у тој простој мелодији и чежње, и жала, и нечег неодлучног, и бескраја, и крикова, и прекора... И све то тако просто речено, тако уверљиво, тако дубоко, клизећи по тој „танкој” циганској жици. Одакле долази та песма? Ко ју је срочио? Ко је први извио те болне тонове? Какви су морали бити жуљевити и црни од земље прсти тог непознатог и изгубљеног свирача, у каквом старосрбијанском селу, када је извео оваке тонове, овако горко обојене!

„Еј... ех... нано, мори нано!”

Срба подиже поглед на примаша; један изгубљен и сетан поглед. Примаш му се осмехну, и тај осмех као да би бачен на Србино лице и као да се на њему задржа: Срба поче рукама да даје такт. И све више и шире смејаше се циганин и све већим и ширим осмехом одговараше му Срба и на крају, њихова лица, очију упијених једне у друге, беху два велика и срећна осмеха.

— ... леле нано! — прошапута циганин.

— ... леле! — одговори Срба као ехо.

И у истом маху, сва три циганина запеваше, јако, гласно, грубо. Једна дуга и страсна језа пређе преко свих присутних и само часак доцније, цео тај свет беше бачен у севдах, полусклопљених очију, влажних усана, устрепталих тела. Кафаница, криви зидови, напукли прозори, све се то изгуби. Над гомилом занесених гостију, примаш се загонетно смешкао, свестан своје моћи, свирајући поново на „најтањој” жици сâм, тихо, нечујно... Као лептирова крила, што се отворе и затворе на лелујавој гранчици, као дах топлог ветра, што пирне у сутон па стане, тако се кроз ту тишину чуо само по један нечујан уздах, зналачки прошапутан кроз беле зубе и осмех:

— Јоване сине...

И одговор друга два стара циганина:

— ... леле!

XVI

Срба се трудио да стаје без шума, што му је тешко полазило за руком. Јутарњи ваздух беше га мало отрезнио и он врло добро знађаше шта треба да учини. Несигурна и нејасна зорина светлост оцртавала је на поду његову загрејану прилику једном меком и једва приметном сенком: врата иза њега бежу широм отворена. Заморен напрезањем да стаје на врхове прстију, он стаде на часак да се одмори. Да дође до ормана у коме је стајала кутија, требао је да прође трпезарију, у којој је спавала Вера, целом дужином. Орман се налазио у углу, иза миндерлука. Он послуша. Сем шума и брујања у својој сопственој глави, он не чу ништа друго. Све је још било непокретно, све тихо, заспало. Пих! — наљути се најзад Срба на себе. — Шта гњавим! Он опипа своје џепове; затим гурну врата од трпезарије. Топао ваздух обави Србу једним замахом. Он прекорачи праг. Даске испод његових ногу зашкрипаше и њему се

учини да је та шкрипа тако јака, да се цела кућа морала пробудити. Читавих неколико секунда он се не усуди да учини ни један покрет, чак ни да дише. Али, све остаде непокретно. Једва један мали и равномерни дах долазаше до његова слуха: Вера спаваше. Он одахну и у два велика корака пређе собу. Пред њим је стојао орман. У соби је био скоро потпун мрак, због спуштених завеса. Треба креснути машину, — помисли Срба. Али га мисао, да светлост може пробудити Веру, задржа. Он поче шашољити рукама по глатком и хладном дрвету. Под прстима одједном осети додир гвожђа. Он се наже, уздрхтао и весео: у кључаоници је стајао кључ. И још, кључ не беше окренут. У толико боље! Срба у часу заборави све. Он извуче средњу фијоку и онда, креснувши палидрвце, он поче претурати по меким и лепо сложеним стварима. Из фијоке се дизао ..... добар мирис од чистог платна, од недељних хаљина, од каранфилића... Та проклета кутија се морала ту крити, у коме углу! Он упали другу шибицу. За час, фијока би изривена. Сасвим у дну, његова рука наиђе на једну металну дуванску кутију. Он је журно шчепа, као да се боји да му је неко не отме. Глава му је била тешка, окретало му се пред очима од вина, од топлоте, од узбуђења, од тог мириса који се диже из фијоке и који потсећа на нешто прохујало, на нешто сетно, поштено... У том тренутку кроз његову узбуђену главу као да прохуја једна слаба и неодређена светлост: шта ово радим? Али то је трајало само један трен. У магновењу његов дух окупи друга идеја: узети све или само?... Лакше је било узети све, него се решавати.

Зауставио се тек у колима која су га чекала пред капијом. Он се зари у кут, покривши лице рукама. Фијакер беше кренуо. За то време, Марија је полако претурала по кутији и пажљиво загледала у сваку стварчицу. Нарочито јој се допаде један старински брош у бриљантима и једна би-

серна грана и она их одмах закачи себи на груди. Низу дуката и тепелук извезен ситним бисером у облику малих купа, са још другим стварчицама мање вредности, затвори поново у кутију.

XVII

Пре свега другог треба подвући једну чињеницу која баца необичну светлост на оно, што ми обично зовемо случајношћу, судбином или фаталношћу. Дванаестог априла увече беше избила она свађа између Карамарковића и Радмиле. Истина, свађа се брзо свршила, чак неочекивано брзо, као што је неочекивано и планула, али ипак, и после помирења, ма колико да су се обоје трудили да понова све уђе у пређашњи ред, та прва отворена свађа беше учинила своје и нека потајна мржња вребаше иза свих оних обичних и свакидашњих речи, изговорених на изглед мирно и обично. Можда би се свађа као свађа и могла некако потиснути у заборав, али је ту остајао разлог који је беше изазвао и они тек касније, када се већ сасвим нервно смирише, приметеше да се „проблем поставио”; и да узрок није требало тражити у спољном неспоразуму, већ у њима. Узалуд је Карамарковић себе умиривао: оно што је имао као морално умирење, беше ништавно. Узалуд је Радмила подвостручавала нежност према своме мужу жељна, изгледа, да увери и себе саму у обратно од тога што беше стварност: она сама више није веровала у себе; осећала је страх од најневинијих мисли, и опет падала у сањарије.

Та свађа била је, велим, дванаестог априла увече. Тринаестог поподне, дакле сутрадан, стари Миљковић излазећи из Министарства Грађевина, где тек беше потписао уговор о обнови цркве чувенога манастира **ва, промаши једну степеницу и како је степениште било стрмо, а покривено местимице свежим кречом и малтером (будући да се баш у то време дозиђивао на том крилу други спрат) то се он, онако стар и малаксао, а при

том тежак, оклизне, изгуби равнотежу и, као џак напуњен земљом, сручи све до подножја. Пре него што су послужитељи и пролазници притрчали, он је већ био мртав. При паду беше ударио слепочочицом о гвожђе што са стране улаза служи за брисање ногу од блата.

Миљковић је био један од последњих из оне блиставе поворке старе и отмене господе, мало мрзовољан због господства, увек коректно, мало те не кицошки одевен, права и мало охола хода, што све није сметало да под својим праскавим и осорним речима крије добро срце, као што је моје и ваше. И није било грађанина који се не би осетио горд, када би на улици срео старца, у његовом реденготу, са пошом, у цилиндеру, у рукавицама, са абонососовим штапом у рукама, где излази из својих кочија са два бела коња. И та кочија, и старац, чак и румен и млад кочијаш на боку, све је то било натопљено дахом прошлог века (не тако далеког, ипак!) и личност Миљковићева на београдском корзу (куда он пролазаше пешке идући на пиво до Гранд Хотела) беше толико позната и вољена, да несумњиво у целом Београду није било популарнијег човека. Он је био ту, присутан у том новом и американизованом граду, као идеја записана на једном парчету пергаментa који је једини сачуван од целе једне епохе и културе и под стаклом стављен на сто међу последња издања књижарске уметности. Међутим, дубоко под том блиставом маском бившег уставобранитеља и дворског човека (он је младом краљу Александру Обреновићу предавао основе византиске уметности док је овај још био непунолетан) крила се једна велика трагедија промашеног живота. Не промашеног социалног живота, то не, јер он је целога живота имао успеха у своме послу и дошао чак до катедре на тек основаном Университету. Већ промашеног интимног живота, још страшнијег што је био споља покривен блиставом каријером и почастима. Где је лежао узрок? Не зна се.

Чињеница је само да беше остао нежења. Старио је у кући без блиских рођака, осамљен и напуштен, све јаче нападан од нових који су долазили и који су свакако желели да заузму његово место. Али Миљковић иђаше још увек право, проналазећи овде или онде какву било утеху или задовољство. Тако, у последње време, он откри један начин да оправда своје богатство и свој положај: он беше почео да скупља око себе штићенике, што његови непријатељи објаснише једном античком поквареношћу и обичајима. Истина је била много простија: Миљковић чуваше сувише јасно успомену на своје тешке почетке славољубивог и сиромашног човека. Штићенике је обично бирао међу најсиромашнијим студентима, које би оценио да имају, уз потребну жељу за успехом, и талента. Увек их је имао по двојицу или тројицу; држао их је зато необично строго, у „страху господњем”, како се сам изражавао. Међутим, био је и један изузетак. Један једини, истина, али тек изузетак, а тај је био Карамарковић. И то по свему: прво, Карамарковићу није требало осигуравати материалну страну, јер је излазио из једне богате чиновничке породице; друго, код њега не беше ни труни од какве жеље за успехом: једна врста злобног идими-дођими, са пуно нечег надуто господског; треће, кад га Миљковић узе „под своје” он беше већ свршен човек, а не само студент. Шта је свратило Миљковићеву пажњу на тог младог човека, хероја из Светског Рата, осигураног положаја, из најбољег београдског друштва? Јер Карамарковић беше у то доба антитеза Миљковићу из младости: целога свога века, Миљковић ношаše у себи жељу да буде оригиналан, безбрижан и скоро несвесан својих способности уметник, а успевао је само да буде тачан, уредан и озбиљан иако необично талентован архитекта. Када упозна Карамарковића по неким радовима он доживе то задовољство да на другоме открије оно што представљаше за њега неостварљиви сан. Али Миљко-

вић не би био „човек осамдесетих година прошлога века” — како је волео сам себе да назове — да и у то своје ново одушевљење не унесе једну строгу форму и један унапред смишљен план. И као што се то дешавало обично са свима плановима које би он узео у своје руке, и овај последњи он изведе потпуно до краја и то онако како беше замислио. Миљковић, у свему сјајан, у својим намерама и одлукама беше тврдоглав и упоран. Можда је ту било објашњење његових успеха; а можда стални успеси ту његову тврдоглавост претворише у његовим очима у систем, у метод? Свеједно.

Равно годину дана пре догађаја који описујем Карамарковић учествоваше са извесним плановима на једном конкурс у чијем је оцењивачком одбору седео као председник стари Миљковић. Од првог баченог погледа, Миљковић одмах увиде неоспорну надмоћност Карамарковићевих пројеката. И не само то: решења која је овај доносио била су тако пуна духа и слободе, скоро необуздана у својој дрској простоти, тачности и лепоти, да су остали пројекти према Карамарковићевом изгледали као ђачки радови. Видео се одмах човек пун талента и знања и, што је за свако уметничко дело неопходно, макар та уметност била архитектура, пун самопоуздања. Али у исто време Миљковића скоро разјари аљкавост са којом беху израђени извесни делови: било је партија које беху тек овлашно скициране.

— Ја бих био врло срећан да могу да дознам од каква материала мисли да састави ово гениално изведено кубе! — узвикну он на примедбу једног члана комисије, да би свакако и тај пројект требало узети у обзир. — Са човеком би се још могло шта урадити, — додаде, савијајући план, — али са овим планом ништа. То је млада, у хаљини од свиленог папира.

Пројекат би дакле одбијен, са једним уздахом Миљковићевим:

— Ех, ех... ти господичићи...

Међутим, свега дан-два касније, Миљковић дође у посету Карамарковићу, намрштенији и учтивији него икад. Он узе понуђену столицу и преместивши је сасвим до писаћег стола за којим га прими Карамарковић, он се спусти полако на њу; затим, нетремице гледајући у овога, поче скидати своје рукавице, одмерено и пажљиво, не журећи се. Тек пошто сврши са том церемонијом:

— Ја вас лепо молим, да ми опростите — рече, — што сам вас узнемирио овако рано. Надам се да је то и вама био најзгоднији час, а сем тога, ја се и сам журим. Дакле, нећу вас дуго задржавати. — Приметивши на Карамарковићевом лицу чуђење, он се пожури: — Вама сигурно изгледа чудна ова јутарња посета... од стране једног непознатог господина. — Миљковић се једва приметно осмехну кроз своје беле бркове, кратко потшишане. — Ја ћу бити кратак и изложити вам што јасније циљ мога доласка. Видите, млади човече, — настави он после кратке паузе, — ви ми наравно дозвољавате да вас назовем тако, — ваш пројекат за Дом, који је одбијен на последњем конкурсу Грађевинског Одељења, био је најбољи. Ја ћу ићи и даље: био је једини озбиљан пројекат на целом конкурсу.

Зачућен мало у почетку, Карамарковић беше то сада потпуно.

— Па... онда?

— Никакво онда не постоји. Треба бити методичан... и поставити овако питање: зашто г. Х. није победио на конкурсу? Одговор: зато што г. У. није допустио. У., то сам ја, наравно.

— Имао сам част да ми се већ једном претставите — одговори љутито Карамарковић.

— Ви се ваљда сада питате, — насмеја се поново Миљковић, приметивши љутину свога саговорника, — кога сам андрака сада дошао да вас, пошто сам вас онемогућио на конкурс, мучим овако закаснелим... и неумесним (да, наравно!)...

врло неумесним комплиментима? Хе, видите, млади пријатељу — ви ми нећете ускратити то мало задовољство да вас назовем својим пријатељем? — видите, ствар је у овоме: ви имате толико талента...

Карамарковић учини један нагао покрет као да хоће да прекине овај за њега непријатни разговор, али се у последњем тренутку задржа, надвладан љубопитством. Видевши тај покрет нестрпљења, Миљковић убрза:

— Чекајте, нисам завршио... биће времена за све... и за љутњу, наравно. Ах, ми старци! — он се завали у столицу, оборена погледа на своје дуге и неговане беле руке, којима је теглио рукавице, — досадан род! — Он подиже очи и заврши: — Рекао сам: ви сте необичан таленат, а хтео сам да додам и ово: али и велика ленштина. Ви ми, наравно, као много старијем од себе, дозвољавате тај сочнији израз? Ако вам се више допада могу употребити и израз *ноншалантан*, али му то на исто излази. — Миљковић се диже, и ослонивши се на сто обема рукама, он упита, нагнут према Карамарковићу: — Јесте ли мислили кадгод о својој будућности? И шта је ваша будућност?

— Допустите ми да вам не одговорим на то питање, — просикта Карамарковић, на крају стрпљења, и сасвим наљућен. — Ја сам већ одавно постао пунолетан... господине, и тутори ми, хвала Богу, нису потребни.

— У толико боље, у толико боље! — узвикну Миљковић. — То ми је необично мило... да чујем од вас самог једну такву изјаву. Али, све то није главно. — Онда, после једне дуже паузе, коју беше пропратио испитивачким и непокретним погледом, као да се пита: не варам ли се ја? — он рече: — Ви сте ми потребни.

— Ја вама?

— Свакако. Уосталом, колико ви мени толико ја вама.

— Али ја већ радим самостално! Мислите ли да бих ја сада...

— Ах, младост, младост! А што баш сада не би? Било би ми непријатно да узимам за свога сарадника каквог жутокљунца. Овако... ми смо једнаки, ви или ја, ја или ви... Понуда коју вам чиним јесте у обичном, трговачком смислу речи, један повољан посао за вас. Данас или сутра, ја ћу се морати повући од послова... — и онда, пошто онај мали осмех осветли његово лице: — можда ће ме ускоро и Онај Горе позвати себи. Желим, да оно мало искуства, и оно мало рукописа, колико их имам, оставим некоме ко ће умети да их... да их... цени... и употреби. У вас има идеја, ви мислите својом главом, имате снаге да замисли изведете. Оно мало монденског и лаког, оног површног (ради тога је одбијен ваш пројекат!) нестаће, надајмо се, од тренутка када будете стекли обавезе.

На лицу Карамарковићевом се беше постепено извршила промена. Он са неверицом саслуша крај Миљковићевог говора и онда, нагло, ужурбаном отвори своју сребрну табакеру и понуди.

И ето, из те сарадње, која се касније претвори у срдечно и топло пријатељство, изиђе годину дана касније (фреске беху поверене чувеном сликару М.) пројекат за обнову цркве Св. Краља (у ствари црква је била посвећена Успењу Матере Божје), једне од најлепших цркава моравске школе, у комплексу манастира **во, који би потписан. Не како стари и уважени господин Миљковић заврши онако трагично и изненада, из Одсека за Грађење позваше, наравно, Карамарковића, као другог потписника, да одмах предузме грађење. Поверење које му указаше у Министарству необично поласка овоме; али, иако беше врло млад, уместо да одмах изјави готовост, што би сваки други на његовом месту учинио, он замоли да му дозволе да дан-два размисли.

Ма колико да беше поражен смрћу свога заштитника и пријатеља, Карамарковић не пре-стајаше да мисли на оно важније: на свађу са же-ном; његов дух беше толико преокупљен траже-њем излаза, да све друге врсте занимања одбијаше од себе као ништавне, па било да се то тицало и самога рада. Са овом понудом, међутим, он дође на једну идеју коју, због њене једноставности, не смеде да развије ни пред самим собом до краја, толико му се она учини спасоносна, још мање да је по повратку кући изнесе пред Радмилу, бојећи се да тиме не увреди њену већ и онако болесну осет-љивост. И онда, када га она упита шта је учинио, он, набузивши се, одговори кратко да је понуду одбио, јер не жели да напушта Београд. Да ли што беше прозрела праву жељу Карамарковићеву, или што и сама вероваше да ће променом места ишчезнути оно што се последњих дана беше по-ставило између њих, тек Радмила поче ватрено молити свога мужа да, ако је могуће, промени одлуку, наводећи као разлог величину самога по-сла који може да отвори Карамарковићу најсјај-нију каријеру, као и могућност да проведе про-леће и лето у једном здравом и лепом планинском крају, што би му необично добро чинило у по-гледу здравља. Оба двоје осетише да је пред њима последња могућност да покушају уништити јаз, који се беше околностима створио између њих и који би, вероватно, . опет околностима, постајао све дубљи и дубљи и против њихове воље. И да би сагласност била што потпунија на крају, он настављаше да даје против разлоге (иако је ва-трено желео одлазак), она да га уверава у неоп-ходност тога посла и пута (иако је у души врло добро знала да то она наваљује по разуму, по дужности, а не по потреби срца). Најзад, после читавог часа спорења, Карамарковић се дао побе-дити. Он обећа да ће повући своју одлуку и при-мити посао. Затим је замоли да га остави, јер жели да посвршава најхитније ствари.

Радмила на прстима напусти мужевљев кабинет. Она покуша да чита; затим да везе. Али нити је разумевала смисао реченица и страна које је прелетала оком, нити је имала довољно пажње да се усредсреди на крстиће и чвориће, које је требало вести. Она остави и једно и друго. Руке су јој биле у крилу. Велика бела мачка умиљавала јој се око ногу, предући. Радмила се одједном осети усамљеном и остављеном. На њеним трепавицама засјаше две сузе, па онда још две, и док су једне клизиле низ образе, друге су се појављивале; али она не пусти ни једног уздаха, нити се помаче. Бела мачка, уморна од умиљавања, протегли се и скупивши се у клупче поче да спава.

XVIII

Говорећи о Карамарковићу у почетку овог казивања, ја сам се задржао на спољашњим и, да тако кажем, материалним променама на њему. На овом месту неопходно је да уђем мало у његов морални и идејни живот. У шта је веровао тај човек? Какве идеје имао? Како гледао на свет око себе?

Ја сам већ подвукао двојност његовог карактера. Али још више га је од те двојности притискивало васпитање, такозвано „слободно васпитање”: он је био одгојен као биљка, без икаквих принципа. Свему томе треба додати студије у иностранству, где га беху послали са осамнаест година. Штогод је чинио, чинио је „по здравом разуму”, немајући никаквог другог ослонца, ни етичког, ни моралног. Био је здрав, весео, пун полета младић. Све намере и сви потхвати полазили су му необично срећно за руком. Он је био човек „рођен у кошуљици“.

Када га задеси несрећа, он као из ината некое, пређе на један горак и скоро очајан тон: доказ да Бог не постоји! Јер да постоји, и да је при том свестан својих поступака, и да је „отац свих људи“, зар би могао допустити ово што се дого-

дило? Погледајте мој живот: шта сам учинио толико страшно да бих поднео сличну казну? Ни једне девојке нисам упропастио, љубавних авантура једва да сам имао, а и када сам их имао, као млад човек, то је увек било са особама којима је то био мање-више занат. Имам тридесет и пет година, волим жену која и мене воли, преда мном је дакле требао да се отвори миран и срећан живот, а место тога — повређена кичма. Зашто? Да ли би умели да ми одговорите? — Та несрећа га је бацала у бес, тим страшнији што није имао да буде против кога управљен. (Да верујем, — волео је да каже Карамарковић, са једним горким осмехом, — сада бих имао кога да проклињем и да кривим за своју судбину! Али проклињати нешто што не постоји?) То кидање, та немогућност да на ма кога било управи свој бес, очај, претње, можда и стид да напусти једно своје мишљење које је радо истицао раније, давало је нечега безнадног и дивљег његовом безверју. Сваким даном у њему се све више купило тог необјављеног јада и једнога часа морало се претворити у шта било, наћи одушке у чему било, искалити се на чему било. То „шта било“ дође прво у облику сумње, а онда љубоморе. Али ни ту се не задржа.

Док је био здрав, његов живот је био тако испуњен да му је једва преостајало времена за спавање. Нов положај, прикованост за фотељу, скоро непокретност, несане ноћи, све му је то сада давало толико времена да није знао шта ће са својим слободним часовима. Јер иако је радио сада десет пута више него раније, увек је остајао један тренутак да га мучи својом празнином, да га држи у неизвесности, тренутак у коме је по хиљадити пут био приморан да мисли о својој несрећи. Али постепено он поче да се навикава на свој нов положај, јер стече навику замишљања и доби укус да прави разне „комбинације“. Празнина његовог душевног живота, сваки недостатак „оностраног“, мистичног и идеалног, гурну га у тој новој навици (а пред страхом од

огромности празнине која га је притискивала првих часова) гурну га искључиво према реалном и физичком животу. Као да време, када је био као и остали свет, беше потонуло у потпун заборав, тако он са наивношћу преувеличаваше сласти обичног живота. Чин љубави, од тренутка када изгуби способност да га има, поче му се у машти указивати као бескрајна, недостижна, једина срећа целог живота. Та га је жеља залуђивала и свирепо мучила. И не само то: извесни облици реалности узеше над њим моћ потпуне напасти, половина његовог живота би поседнута тим тајним и страшним животом. Али човек би био и сувише мало сложена ствар када би се задовољио само са собом: Карамарковић, мучен и кидан, живећи на један изузетан начин, беше још више кидан идејом да Радмила међутим остаје иста и непромењена, и да према томе њој сва врата стоје отворена. Сва трагедија Карамарковићева излазила је из тога што он више није могао, ни када би желео, повући се у један чист и одуховљен живот; тим пре што тај живот није никако ни познавао. Сем тога, његов карактер, и онако склон настраностима, беше постао жртва изузетне раздражљивости, храњене с једне стране завишћу и мрзовољом болесног човека, с друге стране том немогућом и неостварљивом похотом. Било је туга погледати га, како у извесним часовима губљаше лик човека.

Та једностраност његовог унутрашњег живота, била је сва његова трагедија, јер једном на стази, он је после сам по себи све клизио даље иако је био свестан опасности која му прети. Прогрес те његове моралне болести, ако тако могу да се изразим, био је донекле кочен и успораван радом, али ни рад, ни таленат његов нису могли да зауставе тај неумитни напредак: сви услови да извесна фикс-идеја завлада њиме, сви услови да се од њега створи хипокондрик и човекомрзац, били су ту. Природно је, да је он то на

крају и постао. Али и та мизантропија, и та хипокондрија, биле су у благом облику и још далеко од оне дивљачности са којом су се само неколико недеља касније појавиле. Не очекивати ништа ни од живота ни од оног „после живота“, не моћи објаснити несрећу и патњу јер им не види користи, бити поседнут најстрашнијим искушењима а не моћи их смирити, стално пратити, међутим, јасним и непомућеним умом развитак болести, осећати како се сваким даном све више ближи крај, а не моћи се при том узвисити до потпуног самоодрицања, то значи дотицати сву страхоту пакла. Карамарковић је живео у потпуној негацији свега и свачега; не могући да живи целим животом, он је одбацивао постојано од себе све оно што је могло да ублажи његову несрећу и да му учини живот што сношљивијим, чак могућим. Било је у томе нечег дивљег, примитивног, инстинктивног, али недостајаше резигнација која би учинила ту трагедију и великом и хуманом. Напротив, Карамарковић је беснео. Он сам раздираше, својим сопственим рукама, још кржаве ране и ожиљке; он чињаше све што је могуће да покаже, не толико свету колико себи самом, како је он жртва нечија, колико је бол његов велики; он је сам тражио да му кавез буде што тешњи, могућност живота што мања: на крају свих тих мучења он налазаше горког и злог задовољства.

Описујући малочас сцену у којој се Карамарковић решава да предузме посао у манастиру, ја сам био подвукао једну ствар, која на први поглед може да изгледа у опречности са овим подацима што их сада овде износим. То је она немогућа нада да ће се све повратити и бити онако како је било. Сем тога, у том тренутку он се надаше, да му у том манастиру, када буду остали насамо, може бити доказано да није напуштен и да Радмила још увек припада само и једино њему. Све то би као сунчев зрак у његовом мучењу. Али тек што се намести за сто, тек што остаде

сам у своме кабинету, осветљен топлом и пригушеном светлошћу, он осети поново да то није излаз. Па и да ми буде доказано. *Шта сам тиме добио?* — упита се подбочивши главу рукама. Ова црта најбоље показује докле Карамарковић беше дошао.

Мало више покрета и напора последњих дана, затим јача узбуђења, беху погоршали његово крто здравље, које је Радмила са толико муке и пожртвовања одржавала. Како је било доцкан, а он уморан, не хтеде да иде до спаваће собе, већ леже на диван, који му се увек спремао као кревет, у случају да зажели да ту преноћи. Тек што леже, он осети болове. Он је знао шта то значи и стиснутих усана и широко отворених очију, поче гледати у помрчину. Време је полако одмицало. Пред његовим очима почеше да колају кругови и светле тачке, па одмах затим он виде како из мрака стадоше да излећу непознате и немогуће личности, и као те личности желе да му отму срећу. Та мора потраја дуго. Прозор је почињао да се плави. Онако изморен и здробљен несаницом, он одједном дође до једне на изглед бесмислене и очајне одлуке: свршити. Цео му се свет чинио отвореним гробом, његове физичке и моралне муке беху на врхунцу, људи му изгледаху подли и гадни, неосетљиви и егоисти. Склонити се? Завршити са тим неситим животом једним јединим замахом? Карамарковић осети неку врсту лаке језе при помисли да ако хоће, само једним покретом кажипрста на обарачу, може прећи из једног света у други. А тај други свет? Шта је то? Где је то? Живи ли човек и даље у том другом свету на начин на који живи на овом: патећи, волећи, корачајући? Њему би одвратно. Корачати, гледати, осећати! Не, то је глупост. Тамо ничега нема, тамо је све непокретно, једно, без светлости и мрака, без почетка и краја, без ја и ти. Ни то! Тамо уопште не постоји. Зашто би, ког ђавола, и постојало? У њему је све више и више растао бес и узбуна. Ко би знао због чега,

цело му се човечанство у једном маху учини глупим и бедним, уланчено у своје похоте, жеље, потребе, шибано гнусобама крви, и још, све то виде као слику, и на њој ни богаташа ни сиромаха, ни књижевника ни фарисеја, ни војника ни ратара, већ маса голих телеса, смешаних и у покрету као гомила румених црва, безглавих, безимених, на једном малом парчету земље. Чему? Зашто? Због чега? Како је то било гадно! Како одвратно! И онда, колико људи, колико жена, у овом истом часу док он овако безнадно лежи, колико њих лежи једно другоме у наручју. Колико девојака... И то све од реда, и оне са пожудним уснама и ватреним очима, и оне тихе и стидљиве, и оне што прво плачу и оне што саме траже... Свршити? Престати дисати тај кужни ваздух на-топљен мирисом пролећа и новог листа, лећи под земљу и не осећати ништа? Ништа... Карамарковић послушкује куцкање часовника и тишину. Ништа не осећати, бити испружен, а не осећати да си испружен, бити затрпан земљом, а не осећати да си затрпан земљом. Он осети хладноћу. Сат је куцкао још увек. Он се подиже, домаши руком часовник и покуша да га заустави. Безмерност празнине и потпуне тишине коју осети у часу испуни га страхом. Он журно пусти часовник да поново одбија ужурбане секунде, а онда спусти главу на јастук. Крупне грашке зноја покриваху му чело. Осећање осамљености, међутим, толико га је обузимало да на крају осети немогућност да даље тако остане. Он се поново придиже и сав цептећи стаде припаљивати свећу која се налазила на малом турском сточићу, чело главе. Тек тада плавичаста и несигурна светлост обасја собу, Карамарковић се смири, али и то само за часак.

Побуна целог његовог бића против тог лудог тела била је ту у свој својој огромности. У ваздуху је лебдела идеја о самоубиству нудећи олакшање. Али од те прве мисли, од тог блеска, до извршења, пут који је требао да буде пређен био је дуг. Јер ето, иако сломљен и телесно и ду-

ховно, сем разума све је било противно самоуништењу. Та маса мяса, костију, нерава, очајно се бранила од смрти; свака честица, сваки делић се опирао уништењу, хтео да живи, да врши свој уобичајен посао, да ствара; од те саме идеје смрти Карамарковић је осећао како му се поједини делови тела грче и трепере. То је била борба између основног принципа живота и једног бедног човека који у уништењу види ослобођење своје.

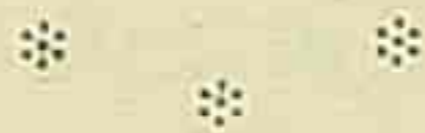
Навикао да од мучења осећа бар на крају неко олакшање, Карамарковић се запрепасти овога пута када откри најчистији и најстрашнији бол онде, где је чекао одмор у својој потпуној ништавности. Он се затим задиви својој величини и храбрости са којом је открио излазак; затим се изгуби: јер цео живот његов до тог тренутка беше у доказивању да му је бол бескрајан, живот сломљен, да је жртва нечија; он све то доказиваше можда само зато што му је тако било лакше да заварара мучења која су долазила од његове крви, од његовог душевног стања. Али у овом часу, у једном једином узлету, он беше прекорачио границу: он је збиља осећао бол, он се збиља видео као „готов”, упропашћен, сломљен. Пропаст је долазила од неочекиваности са којом се тај прелаз догодио, он се налазио на врху до тада само замишљаних патњи, али сада, тај врхунац није био само тежња његова, то је била у овом тренутку најобичнија стварност. Испод, биле су његове до-тадашње патње, мале и ништавне, како му се учинише; изнад, била је празнина, пространство, тишина смрти која га је очекивала; на средини између тога двога, стајао је он, јасно и потпуно видећи све, разумевајући све, схватајући све.

У том страшном и врховном часу његова живота, Карамарковић за тренутак остаде непокретна духа. Прозор се све више плавио долазећом зором и, кроз праскозорје, пламен свеће светљаше некако уморно и замишљено. И онда, тренут доц-

није, он је већ био на другом крају: његов живот се до тог часа пасивно подавао, покрај свег беса, току судбине, чак помажући развој несреће, вољно, предано, из дана у дан; од тог часа, видећи се потпуно на крај стазе, пред огромношћу непознатог, пред дубином бескрајности, угрожен чак и у том свом *несрећном* и бедном животу, он се окрете против, он „показа нокте”, он поче да се брани. Натраг, међутим, није могао, поред свих других разлога и због своје горде природе, која се није могла сломити. Сем тога, он осећаше (чак и када би надвладао себе) да би лаж била и сувише провидна за њега и да би тиме у ствари само и даље остао на тој граници између два света на којој се сада налазио, што би овог пута била немогућност физичке природе. Он је морао, дакле, хтео не хтео, у оно „даље”, у ону празнину која је пуцала испред њега свом страхотом своје неизмерности и неизвесности. Споменух реч: одбрана. То није тачно, јер одбрана се врши у нади да се човек одбрани. Карамарковић је знао да се одбранити не може, али (као и сви очајници, пред извесношћу пропасти, притерани у угао што ударају око себе неосетљивошћу побеснеле животиње, не што ће се тиме одбранити већ да би што скупље уступили свој живот), тако и Карамарковић осети да се „тек тако“ не може дати, и некако нагонски зајеле да са њим виде још кога, још много њих, посечене и оборене судбином. Сам не, сам не! Са још многим другим, са Радмилом (јест, и са Радмилом, нарочито са њом!) са другима, са целим светом. Сваки мора да буде изложен свима искушењима, сваки мора да страда, да понесе свој крст. И он ће, Карамарковић, помоћи при прављењу крста, он ће сам помоћи да се крстови натоваре на леђа. Ја нећу сам да носим! — скоро викну он, — сви, сви! Досада сам заштићавао... (како се варао у том тренутку Карамарковић!) отсада нећу, јер ни мене нико не заштићава. И онда, хоћу да

трајем, да гледам, што дуже да трајем и гледам, за инат, у пркос!

Он је понављао ту реченицу све док, сломљен умором, није заспао. Свећа беше, у својој стакленој ружи, догорела и у прозрачној јутарњој светлости дизао се са утуљеног фитиља лак плави-части дим. Сат је куцкајући пратио како се та лелујава трака полако ковитла, диже и губи у висини.

Сутра-дан Карамарковић се пробуди скоро весео. Широк и потпун мир испуњавао га је свега. Он је дисао, кретао се, гледао, радио, разговарао, све то некако лако, поуздано, као са мало заглухнутим ушима. Тај мир и то олакшање падају обично после великих неизвесности. Рецимо, неко нам је од драгих на умору, и то умирање, тако свирепо само по себи, траје дуго, један дан, једну ноћ, још један дан, још једну ноћ. Са сваким минутом, што га проводимо над љубљеним бићем, наша неизвесност расте, напрегнутост наших живаца иде до лудила, нада наша, залуђена, пење се и пада и чини од нас изгубљене сенке. Чинимо покрете потпуно неразумне, падамо на решења лишена потпуно смисла, у часовима дотичемо безумље. Има несрећних мајки, које, изван себе, не могући да издрже даље, падају на колена пред иконама и моле: Узми га, Господе... или учини чудо! Тај крик, ишчупан из срца, још топао и крвав, у ствари не иде као молитва за мило створење што умире. То се ми молимо за нас, за наше ослобођење, за муке наше. Доказ је томе мир у који падамо, олакшање које осетимо, када је смрт учинила своје. Да, требало је једно или друго (природно је да би волели боље), човек се ни живота ни смрти у ствари толико не плаши: неизвесност, огромност ломљења, лебдење између тога двога, то је оно што човек не подноси, због чега диже руку на себе ако је то он у питању, због чега ода-

хне када вага претегне на једну страну, па било то чак и на страну смрти.

Одлука Карамарковићева, овако прицизирана, овако јасна и неумитна, избор његов за насилно решење своје патње, одлука његова да се што скупље да и што боље освети за пропаст своју, на крају љубомора на Радмилу која је давала свим тим одлукама један безуман лик, све то у ствари је јасно данас, овде, на овом белом парчету хартије, преко које прелази Карамарковићева несрећна сенка. Јер прошла ноћ, несаница, светлост зоре, догорела свећа, физички болови, све је то било јасније и одређеније у његовом духу од онога што се те велике ноћи догодило у његовој подсвести. Он је осећао да је решење пало, осећао је то по миру који беше завладао његовим бићем, али како, када, и чак у крајњој линији зашто (ма колико то изгледало немогуће!) он није знао. Тек неколико месеци касније, опет једне беле ноћи, пред њиме се открио сав повор његове душе; тек тада је разумно и схватајући сагледао до дна; тек тада му је постало јасно оно: и Радмила, и Радмила! Али већ тога јутра, када се пробудио са том лакоћом у себи, затим каснијих дана, Карамарковић упорно, иако несвесно, поче изводити тај паклени план који се беше зачео у бунилу и сну. Он је, иако под обичним погледом исти, био као омађијан, као хипнотисан. Јер од тог првог јутра, он поче пролазити кроз догађаје очију заслепљених крајњим исходом, који га је вукао себи силином магнета; он беше као укочен тим страшним решењем, када ће се све срушити у мрак, у ништавило: и храбро је ишао њему, као човек изгубљен у магли што крене према ненадно указаној светлости; не обзирући се по чему гази и како; неће ли, пре него што стигне до те светлости, пропасти међу препукле стене. Рекао сам: он још није знао како. То „како“ дође изненада, као што се то обично дешава. И Карамарковић одједном поче да гледа у томе крају не лични завршетак; све узе

у часу значај једне „опште“ освете према свему томе чије битисање није признавао, према свему томе црном и незнаном у које је хтео и морао да се утопи.

XIX

Тих дана, пред станом у коме дотле становаше покојни Миљковић, заустави се један фијакер из кога изађе један сасвим млад човек. Он провери број на кући (мало га дирнуше спуштене завесе на свима прозорима) па пошто се увери да је то оно што тражи, он журно и нервозно поче звонити на спољњим вратима. Било је још рано јутро: једва да беше прошло седам часова. Младићева спољашњост, иако можда још до јуче брижљиво негована, скоро да не уливаше поверење. Одело му је било „по последњем журналу“ и скоро ново, али у неред, изгужвано и свеже испрљано. Личио је на човека који није, путујући возом, целе ноћи спавао; или на некога који је пијан. Када служавка отвори тешку капију, он је одгурну и скоро утрча у велики засвођен улаз. Он дође већ до врата што воде у предсобље, али се ту окрену, и не гледајући на уплашену девојку, поче говорити, задихано и неразумљиво:

— Реци му да хоћу... Онај младић, он већ зна. Идем, пристајем, Богу иза леђа, где хоће!

Девојка остаде и даље на месту, сва упрепашћена, отворених уста.

— Рекао је да могу да размислим, до данас, до седамнаестог... Је ли данас седамнаести? — упита он наједном, зауставивши се пред служавком.

У то се врата на предсобљу отшкринуше и кроз њих извири један мали, потпуно ћелав и мршав човек, обучен у богату собну хаљину, која му је била необично велика. Младић баци један узгредан и равнодушан поглед на њ, слеже раменима и онда, у истом часу заборави на придошлицу. Он поново стајаше пред служавком која даваше

неке знакове мршавом човеку на вратима и то га сасвим наљути:

— Шта сте се ког ђавола удибили! Зар нисте чули шта сам вам рекао?!

— Не знам шта хоће... — одговори девојка на једно немо питање ћелавог човека, који је још увек извиривао кроз врата предсобља не смејући, изгледа, да се реши да их сасвим отвори.

— Како не знате! — зграну се младић. — Зар ово није кућа господина Миљковића? Миљковић, Миљковић, шта ме гледате са тим телећим очима, Миљковић, беле бркове има, кицош старац!

— Ви сте јамачно хтели рећи, — процвркута наједном мали господин љубазним гласом, извиривши мало више из своје рупе, — бивша кућа господина Миљковића...

Младић се окрете сасвим зачуђен. Он га тако радознало погледа, као да га час раније уопште није ни приметио, да мали човечуљак осети скоро непријатност. Увукавши главу у рамена, он сасвим нељубазно и као да се отреса необичног госта (тај глас и покрет имају тврдице када одбијају пред црквом просјак):

— Мој рођак, кога изгледа тражите, погинуо је, господине.

— Како... како погинуо?!

— Тако, пао па погинуо...

Младић пребледи.

— Погинуо... — промрмља он, — зашто баш погинуо?

— Случајност... несрећна случајност! — узвикну човек на вратима.

Тек у том тренутку младић као да дође сасвим себи. Он пређе руком преко чела па затим поново поче посматрати свога саговорника. Он виде ту широку и скупоцену собну хаљину чији рукави допираху до врхова прстију малом човеку, мада их је овај сваки час загртао, виде кроз отшкринута врата неред од поотвараних ормана и сандука и један осмејак пређе преко његовог лица

(али како је био врло измучен и уморан, тај осмејак би само једна непријатна гримаса).

— И тај хавелок, — показа он прстом, — што вам тако лепо стоји, и то је вашег рођака, а? — Затим, после мале паузе: — Па то сте ви његов наследник, срећни човече!

Младић остави „срећног човека“, и његов наслеђен хавелок и поче шетати по улазу. Једна дубока бора беше му се урезала вертикално по челу, између обрва. Његово лице доби тим још уморнији израз. Наследник га је пратио уплашеним погледом, не смејући ни да мрдне, из страха да поново не привуче пажњу на се. Он почињаше, како је био паланчанин, да се прибојава непознатог младића, када се овај заустави пред њим.

— Па онда... ко ће оправљати те старудије?

— Које старудије?

— Шта ја знам које! — обрецну се младић. — Тамо неке манастире, цркве, ђаво ће га знати!

— Ах, ах, ви мислите на ту рестаурацију... Па мој рођак је то предузео заједно са неким... мислим да се зове Карамарковић.

— Ко је тај? Где станује?

— Ја не знам где станује. То ће девојка знати. Јуче сам га први пут видео... због неких планова.

— Карамарковић, Карамарковић... — нешто познато беше у том имену и младић се запита: Где ли сам га то чуо? — али он беше узбуђен, глава га је болела, сви напори да се сети осталоше узалудни. Звукови имена у његовом сећању нису наилазили на одговарајућу слику, већ на празнину. — Да није?...

— Иде на две штаке. Мало погурен. Морали сте га досада где видети. Повлачи обе ноге... Ја мислим да му је то од рата.

— До ђавола ноге! Шта ме се тичу ноге! Где станује? Где је та девојка што зна?

Једва му служавка рече улицу и број, а младић већ јурну излазу. Наследник појури за њим. Затим када стиже до тешке засвођене капије, викну:

— Чекајте!

Младић се заустави. Био је већ код фијакера.

— Зар ми не би рекли ваше име? — упита што је могао љубазније човечуљак.

— Зашто?

— Тако. Можда ће ми требати.

— А ако вам не дам?

Младић учини покрет да уђе у кола, али се нагло врати. Постаја мало пред шћућуреним наследником, гледајући га смешећи се:

— Е баш ти лепо стоји тај хавелок! — Затим, извадивши једну посетницу он се забави тренутак гледајући како човек заврће рукаве да би је могао узети. — Мораћеш га само скратити. —

Онда се готово наљути на се и ускочи у фијакер.

Наследник прочита са великим чуђењем посетницу, на којој је било француским правописом и словима исписано:

Срба Мијушковић.

XX

Нашавши се у фијакеру Срба поново поче претресати све могућности. Излаза није било. Небо беше тога јутра ниско и влажно. Без сунца, са једва озеленелим ретким дрвећем, са мокрим зидовима кућа од ноћашње кише, улица изгледаше као затворена кутија: дисало се тешко, са муком. Срба пође пешице. Кретање га мало умири. Он поче прво гледати око себе, затим схватати у каквом се стању налази. Осети умор и глад. Још више жеђ. Сврати у прву бозациницу коју наиђе на своме путу и онако с ногу попи неколико чаша. То га мало освежи и окрепи.

Срба није био од људи који су склони очајању. Он беше просто запао у једну од оних моралних криза, које су у толико јаче, у колико се ређе појављују. Ако се томе дода нервно раздражење његово (јер све што је учинио за ова три или четири дана па било овако или онако — он

сматраше као своју неопростиву слабост), онда се сасвим може замислити до каквих је дубина патње морала да сиђе његова независна и, у основи својој, надута и горда природа.

Пошто се уморио од лутања, он се врати кући. Први пут можда у своме животу он вребаше час када пред капијом неће бити никога, да би могао ући непримећен. Оно што га је нарочито и највише поражавало цело ово време, беше симпатија његових из породице, симпатија познатих, симпатија чак и непознатих, као што је било његово чудно и необично познанство са старим Миљковићем. Ушавши у своју собу, он са страхом погледа према столу. Шта би дао (јер зашто га тај свет није мрзео, када је то заслужио, зашто га је притискао осмесима и разумевањем када он то није тражио?), ах, шта би дао да је могао у том часу видети да је заборављен, напуштен, одгурнут, презрен! Можда би се онда у њему пробудио пркос и јогунство, можда би онда рекао: А, ви тако? Онда ћу ја овако! — после чега би цела морална криза била неутрализована злоћом; и место тражења излаза, он би можда мирно остао у Београду да продужи свој лаки и весели живот. Међутим, на столу га је, ваљда још од синоћ, као и увек, чекала његова вечера. Била је покривена белим убрусом, да прашина не би падала на њу. Ах, Боже, — помисли Срба, — какав сам нитков, какав гад! Он леже онако обучен и предаде се поново неумитно истом кругу мисли. Да је, на крају крајева, могао на неки начин изићи из вртлога једних те истих представа, које су му долазиле пред дух све под једним те истим обликом, можда би могао и пронаћи штогод. Али овако, дух се само тупио и оглупљавао од непрестаног окретања у круг. Чинило му се да је на „ринглшпилу” и да се предмети од брзог обртања почињу стапати уједно.

Сат откуца десет.

Срби изађе пред очи састанак са матером, после оне разуздане ноћи. Видећи га, око подне,

где се враћа, још помало у магли, она беше нагло пребледела. Измењали су само један једини поглед и она је брзо, поцрвеневши до корена косе, оборила очи. Држала се за крај стола, цептећи целим телом. И он, место да је пао на колена пред њу, помислио је: она сада зна целу истину. Затим је ушао у своју собу разјарен јер „чега се она имала стидети“? То сам ја, ја нитков, а не она. Па што ме не грди, што не виче, што обара очи?! Ни Веру, ни оца не беше видео ни тог дана, ни сутра-дан, мада је цело време прележао на своме дивану. Јесу ли се крили? Јесу ли га бар они презирали? Он беше до беснила раздражен тим ћутањем. Он је скоро имао жељу да иде да их тражи, да их изазива, да их мучи... Међутим, када се синоћ вратио кући на своме столу је затекао две цедуље. Прва је била од оца: „И видјех као стаклено море смијешано са огњем, и оне што побједише звијер и икону њезину, и жиг њезин, и број имена њезина, гдје стоје на мору стакленоме и имају гусле божије“. Не чега више. Рукопис је био читак, брижљив, нанизан, извесне речи пажљиво подвучене црвеним мастилом. Друга цедуља је била од Vere: „Срце ме боли због твоје муке... ти ниси крив, ја то знам и ја се не љутим. Ја те још више волим сада, Бога ми!“ Он није знао шта да ради. Ноћ проведе над столом пишући. Како је све то тачно видео!...

Ако бих остао у Београду, — настави Срба свој мучни пут, преврћући се по кревету, — никако не бих могао одолети искушењу. А ја морам променити живот (зашто „морам“? — бунило се нешто у њему), ја морам почети. Све је то тако глупо, а што је најглупље, ја још ни сада не знам шта хоћу; још сада мислим на све као на неку параду, на тако не знам шта. А најгоре је од свега, што ја све то тако лепо знам, а да ме сада неко позове, ја бих поново полетео натраг. Као и оног вечера... ах, ах, каква сам пропалица, каква безкарактерна крпа! — Срба се сети Миљковића: — Затим тај стари са његовом понудом, како је све

то наједном лепо почело! а како се свршило!

Сат откуца пола.

Ако бих остао у Београду... Срба скочи са кревета. Очи су му пламтеле несаницом, у глави му је врило, рамена су га болела. Он пређе руком преко чела и осети да му је длан необично врео. Затим се ненадно сети Радмиле, виде је онако како је беше први пут опазио у салону г-це Јовановић, повучену, у полутами, једва осмехнуту и тужну. Лака језа прође му кичмом, као да беше видео пред собом привиђење једног умрлог бића. Он напреже сву јачину своје воље да што пре уклони из сећања тај женски лик и то му најзад пође за руком, али место њега он виде Марију, затим кроз маглу се провуче једно друго светло женско тело, са главом забаченом, у сенци. Сама идеја да би, када би остао у Београду, морао гледати свакодневно оваплоћену своју нискост у невиним Вериним очима, (је ли ме видеала? је ли знала шта чиним?) учини да Срба изгуби и оно мало неодлучности што му беше остало. И он, са пренеражењем утопљеника, узвикну скоро гласно: Не, не, ја морам отићи из Београда, и то што пре, што скорије, одмах! Господе, под другим небом, окружен другим људима, ко зна...

Стајао је код прозора, са наслоњеним челом на прозорско окно, са сузом на образу (то је била ваљада прва суза у његовом животу!) И тада, улицом прође један просјак. Какао је улица била пуста он иђаше право, носећи под пазухом једну огромну штаку. Срба се заинтересова. На крају улице се појави једна жена. Спазивши је, човек са штаком се одједном искриви, ожалости лице и свом се тежином обеси о своју штаку, спремајући се да закука за милостињу. Ах, лопов, мисли да га нико не види! И та ненадна опаска осветли одједном дух нашег јунака. Он одмаче чело од прозора, скоро викну. Да, да, — понављаше ходајући по соби, — то је! Излазак је ту! И ја кретен да се не сетим раније! И како сам могао заборавити! Њему мора бити неко потребан, свакако, свакако!

Срба збаци са себе своје испрљано и изгужвано одело и поче се брижљиво умивати и спремати. Умор му се беше у часу изгубио.

Сат откуца једанаест.

XXI

Све до тренутка када зазвони на стану Карамарковићевом, Срба не помисли ни једанпут на то шта ће он рећи томе непознатом човеку и шта му у ствари тражити. Тек пошто диже руку, тек пошто притисну дугме и спусти руку у очекивању да се врата отворе, тек у том часу Срба примети да ништа није смислио, да скоро не зна ни коме иде, ни зашто. Он се толико уплаши од саме чињенице да је читав сат провео мислећи на нешто, и изводећи то на шта је мислио, а у ствари немајући о свему томе ни једну једину свесну мисао, да хтеде да побегне, не толико од тих врата иза којих се већ чују кораци, колико од самога себе, од свога бунила.

Карамарковић се тек беше вратио из Министарства и једва да беше ушао у свој кабинет. Погледавши радознано придошлицу, он се не могаде уздржати од лаког мрштења обрва: нешто налик на нерасположење против тог младог човека, нешто као неповерење проже га целог. Тај први утисак који осетимо понеки пут упознајући се са неким, не вара скоро никад. Међутим, овога пута код Карамарковића то се појави и ишчезе пре него што Срба успе и да се приближи столу. Срба беше сад пажљиво обучен у лепо сиво одело, свеже избријан, држећи у једној руци свој шешир, у другој једну обичну ђачку плаву свеску. Тек што виде Карамарковића, сва нервоза, сво бунило нестаде у часу. Осећао се мирним и пуним поверења. У том тренутку, док је прилазио столу и гледао у Карамарковићево лице (једно од оних мршавих и правилних лица чију прозрачност и белину, добијену дугим животом у затвореним просторијама, још више истиче мала негована бра-

да) Срба се сети да ће се све добро свршити. Он поче врло мирним гласом, скромно, али се већ код друге реченице спотаче, убрза, помути и најзад сасвим стаде. Био је као један од оних људи што под радозналим погледима света збијеног иза кордона жандара који одржавају ред, прелази на каквој паради очишћени и празан простор. И тек што се задовољно осмехнуо у себи због достојанственог изгледа који беше себи дао, а он се, баш због те идеје да иде достојанствено, заплете, или закачи на неки камичак, забатрга и једва на крају успе да се задржи на ногама. После такве згоде, о достојанству нема више ни помена и такав грешник гледа да се што пре склони испод заједљивих примедаба и смеха згњечених грађана, придржавајући своја одличја и исправљајући накривљени цилиндер.

Једва приметно насмешен, Карамарковић понуди Срби столицу:

— Оппростите да вас дочекујем седећи.

— О, ништа. Ја знам... ја баш због тога... — Срба се по други пут беше збунио.

Карамарковић се поново осмехну.

— Зашто се збуњујете? — упита он некако нарочито благо. — Ако имате шта да ми кажете, а претпостављам да имате када сте дошли, а ви кажите. Будите отворени, без цифрања. Ви хоћете за нешто да ме молите?

Да ли он то зато мисли да хоћу да га молим што држим обе руке са шеширом на коленима? — и Срба кришом, да Карамарковић не примети, смаче шешир са колена. И онда, мало срамежљиво:

— Да, хтео бих да вас замолим... али, ја бих то после. Хтео бих прво да вам испричам нешто... да би боље разумели.

— Слушам. — Карамарковић пажљиво разгледаше Србу: Тај мора да има успеха код жена! — Ви сте... студент?

Тренутак Срба као да оклеваше.

— Да, на жалост још увек студент.

— Што на жалост? — Каква плећа! — Вама тек ако је двадесет и...

— Двадесет и трећа. Рећићете можда: свега двадесет и трећа. Али толико се брзо живи! — како је ово неукусно што сам сада рекао, помисли. — Мени се међутим чини да ми је тридесета. Само за ово последњих неколико месеци, недеља, чак дана... Почетак вам нећу причати, непотребно је... и дуго. Узрок је наравно жена. Верујте ми, ту је тако замешатељство, такав необјашњив заплет! Али, главно је ово... била су два излаза: или покушај, или метак у чело. Остати у Београду је немогуће.

Карамарковић је изгледао као да пажљиво слуша. Али, он се наједном трже из своје непокретности.

— Извините, једно питање.

— Молим.

— Колико ви можете имати у висину? Ви сте ванредно лепо развијен човек. Метар и седамдесет... чак и...

Србу необично збуни ово питање.

— Метар и осамдесет и пет. Али, зашто ви то?..

— Ништа, ништа, — ужурба Карамарковић видећи да се Срба беше сав зајапурио. — Ништа, ја то тек онако. Дакле, остати у Београду, постало вам је немогуће... Не би ли запалили?

После дугог ћутања Срба настави, гледајући право испред себе и врло тихо. Али он направи свега још неколико реченица и би поново прекинут. То је, уосталом, била последња незгода, после које Карамарковић виде и сам да даље не може. Али он беше појавом тог младог и здравог човека наведен на вечиту тему његових мисли, на тему која је била једна врста „лајтмотива“ његовог унутрашњег живота и задржати се било му је тешко. Он дакле и овога пута, идући за својим унутрашњим монологом, постави питање Срби, без обзира што овај причаше о сасвим десетом, и тек када постави, он примети да и сувише далеко за-

лази. На срећу, питање би за Србу повод да превали преко језика оно што му лежаше најтеже на срцу и када Карамарковић упита: А ви сте освајач, а? — он наједном погледа у очи овоме и насмејавши се горко, узвикне:

— Освајач! Дабогме, освајач! У томе је цела трагедија: прикачили су ми тај назив, о мени се говори као о неком неодољивом, и ја сâм прилежем (из сујете, наравно!) да докажем како они имају право, али у основи мени та улога не иде од руке, она ми се гади. Прави освајач мора да буде без срца, да прелази од цвета до цвета, ако не са задовољством, а оно са лакоћом, а видите ли, оволики колики сам, са свим својим цинизмом (ах, који није мој, који не долази од мене, то сада јасно осећам иако сам толико ствари починио да га докажем, у пркос себи, у пркос свету!) ја тражим месечину и благодот која долази од чистоте осећања... — Срба застаде, погледа неодлучно на Карамарковића, па онда, видевши да се овај смешка, он настави, спустивши сасвим глас: — Ви ми не верујете. Нико ми не верује. Слушајте! Мени је догде, до преко главе, мени се на све згадило, на мене самог на првом месту. — Ово је непотребно, љутио се у себи Срба. Зашто говорим о овим глупостима? Али он беше „понесен”, реч је бујала, он беше слаб да је задржи. — Јер зашто нисам као други свет? Зашто морам, после учињених гадости, да оволико разбијам главу? Када би цео свет који учини по какву неморалност патио бар десети део онога што ја патим, свињарија и гадости не би било више на свету. А ја видим да гадости постоје: жена вара мужа са његовим пријатељем, човек сифилистичар узима осамнаестогодишњу девојку, брат продаје сестрин накит, једини њен мираз, да би побегао са једном пропалом женом, вереница вас вара... Значи онда да они све то раде без гриже савести (како би се другојаче објаснило?), лако, онако као што једу сладолед...

— Па то је свеједно, — примети још увек благо Карамарковић, — имали свести или немали. Шта вам вреди то што се после извршеног кидате (боље је зато не кидати се уопште!) када ћете, када се смирите, починити какву... свињарију, како сте се ви малочас изразили. То вам је тако.

— Мислите ли ви то озбиљно?

— Потпуно озбиљно. И идем још и даље. Чак ћете можда са већим задовољством појурити пороку (после гриже савести), уживајући унапред у мукама које ће вам то задовољство донети. Као пушач који зна да ће га свака нова попушена цигарета стати по пет минута најтежег кашља, и који опет пали.

Карамарковићу би пријатно да говори са тим младићем што беше ушао на најмирнији начин са улице, непознат; и што сада, седећи пред њим, туђим човеком, говори о тим стварима на најприроднији начин.

— Какав сте ви то човек? — упита наједном Србу.

Срба обори главу и дуго не одговори ништа. Најзад замишљен:

— Какав човек! — рече. — Да сам био човек, никада не бих учинио оно што сам учинио. Ја сам пропалица, најгора, јер знам да сам то, ето шта сам! — Он баци један неодлучан и брз поглед на Карамарковића и тек после ломљења од неколико часака он се усуди да проговори поново: — Ви идете сада, за који дан да оправљате и подижете неки манастир... да, да, ја то знам. Ви сте... па да... ви сте...

— ...архитекта.

— Не, не! — скоро викну Срба. — Што ме збуњујете? Ја сам и без тога ван себе. — После тог узвика, он нагло решен, брзо и јасно, задихан, као да се жури да што пре скине то питање са дневног реда: — Хтео сам да кажем ово: ви сте човек... тежак на ходу, вама је неопходан један одан помоћ-

ник... који ће трчати тамо и овамо, извршивати ваше наредбе, надгледати у ваше име.

Карамарковић се уозбиљи.

— Прво, — рече он, прелазећи одједном на један сув и званичан тон, — ја имам своје помоћнике. Друго, шта би ви могли да радите? Шта студирате?

— Права. Али сам раније био годину дана на техници.

— А ко вам је рекао да ја... па да, то сте могли читати и у новинама.

— Ништа ја нисам читао у новинама. Ја уопште нисам читао новине у последње време. Мене је хтео повести собом онај стари, кицош старац, — зацрвени се Срба, — ваш ортак, Миљковић. Ето, то сам требао прво да вам испричам! — сети се наједном.

— Чекајте ,чекајте! Велите да вас је Миљковић хтео повести? Откуда ви познајете тога господина?

— То је та прича што сам вам је хтео испричати, то ћу на крају! Овде се ради, господине, о бити или не бити, о читавом једном животу!

— Добро, добро! — Карамарковић постајаше нервозан. — Будите прецизни: ви хоћете да вас запослим, да вас поведем са собом.

— Да, једино то.

— Добро. Али ми сада објасните ово: зашто, због чега желите да одете из Београда, и то баш овамо где ја идем?

— Ја уопште нисам мислио на вас да бих вам могао сам одговорити зашто. — призна Срба после малог размишљања. — На тај сам манастир мислио због тога што ми је био понуђен у једном тешком часу и што је он, у свој магли која ме је окружавала, био једино место на које сам могао са поуздањем мислити. На једној страни метак, на другој манастир. То је просто. Ја сада увиђам да има и других могућности, вероватно и других места...

Срба се нагло сневесели.

— Видите, на све те друге начине ја нисам мислио, јер уопште нисам мислио, не само на начине, него, чини ми се, нинашта. Почело је са једном малом душевном узнемиреношћу, па је дошао један страшан догађај, у интимном смислу, наравно... Једна катастрофа која је повукла другу, ова трећу и тако даље...

— И због те прве катастрофе, ви сте се... — прекиде га Карамарковић који почињаше да назира наличје свега, — ви сте се... онако по српски... опили?

Он се надао да ће ова примедба наљутити Србу. Међутим овај обори главу (он бејаше на врхунцу понижавања, и у томе налажаше толиког олакшања свима својим моралним мукама, да чак и не покушаваше да се задржи у тим горким исповестима) и одмах, једним благим гласом, признаде:

— По српски. До бесвести. Почело се у Скадарлији, свршило у Топчидеру. Било је и цигана, и света који нисам познавао, и лупача као што сам ја што су касније подолазили и засели за мој сто. Било је, једном речју, свега и свачега, и глупо, гадно, одвратно! А ја сам био одвратнији од свих, од свега заједно! Како сам у таквом стању могао мислити на ма шта било? Све је било пуно дима, исполивано, пуно простачких речи... — Срба застаде за часак: — а онда, ту је била и нека Марија... млада жена, са којом сам се познавао још док је била девојка; то јест, назови девојка. Зашто сам је срео? И зашто баш тога вечера? Да, зашто баш тога дан, кад сам био затрован, узнемирен, несвестан онога што хоћу, а не једног другог када ми тај сусрет не би значио ништа. Та ја сам је толико пута срео од оног доба и ниједном се нисам задржао! Чак би прошао не поздрављајући је! Свеједно. Ту смо се срели, застали, проговорили реч-две и остали заједно. — Срба зари главу у дланове и остаде тако часак. — Пред зору... велим,

пред зору, а било је скоро јутро, њен муж нас пронађе. То је још дечко, разуздан и покварен, једва да му је двадесет и прва година. Јадник, он је потпуно у рукама Марије. Шта је он морао провести те ноћи! Јамачно је претресао све кафанице по Београду и околини док нас није пронашао. Био је потпуно залуђен од несанице, од беса, од умора. Марија ми је седела у крилу... он потеже револвер... Ја скочим и лупим... После се већ више нијега не сећам. Знам да је настала очајна гужва, да се свет поделио на двоје... У то ме је неко ударио по глави штапом, столицом, не знам... када сам касније дошао себи, видео сам се у једном фијакеру. Један стари господин седео је крај мене.

— Миљковић?

— Да. Али ја га нисам познавао. Он је био тако леп старац! И отмен! Фијакер се пео у корак оним вијугастим путем више Хајдучке Чесме. Сунце се негде рађало и све је било натопљено руменилом; кроз честар се видео по који дрен у цвету... Било је све тако необично. Затим, теме ме је јако болело. Ја затворих очи. Када их поново отворих, кола стајаху пред улазом на Немачко Гробље. Било је врло свеже; и врло светло. Крај кола је стајао мој старац и чекао. Ја сиђох. Он ме ухвати под руку и ми пођосмо кроз траву. Што је у свему најзанимљивије, и чему сам се ја у себи бескрајно дивио, то беше чињеница да се нисам ничему чудуо. Нити опирао. Било ми је тако добро да неко други управља мојим покретима! Та јутарња шетња, затим тај велики и свежи јутарњи пејзаж са Београдом у дну и разливеним пролећним водама Саве и Дунава што дотичу обзорје изнад њега, поклопљен тим бескрајним ружичастим небом, затим тај господствени старац са белим брковима, све је то, после дима, цигана, туче, граје, личило на један велики и добар сан. Дисао сам мирно, лако, са слашћу. И нисам осећао да идем. Осећао сам такво блаженство да се не бих зачудио да сам у том тренутку дигао руку и од-

једном приметио да су ми се прсти претворили у зраке. Задржах се. „Како је лепо, зар не?” — упита старац. Ја се осмехнух: „И тихо”. — додадох. И у том истом магновењу ми се учини, да сам још једном стајао на том истом месту, руку о руку са тим старим господином, и да је он рекао: како је лепо, а ја додао: и како тихо; учини ми се као да је све то већ једном било, али истоветно, и сунце које долази искоса, кроз румену маглицу, и Сава која се искри, и тај ненадни цвркулт у грању, и ненадни ударац поветарца који доноси неки удаљени глас, и та сета у грудима... Све то ако је потрајало највише само толико колико је мисао о истоветности могла проћи кроз свест, и већ идућег часа, иако ниси ни трепнуо, ни удахнуо ваздух, ни учинио ма и најмањи покрет, светлост као да се промени, ствари као да узеше неку другу вредност, нити, које спајаху сву ту гомилу предмета и осећања са мојим унутарњим бићем ишчезоше, и ја осетих неизмерну празнину и тугу. Уздахнух и седох. У даљини открих једно потопљено острво, које само још више јада додаде моме већ и онако рањеном срцу.

— Онда се стари господин нагао према вама, — прекиде Карамарковић Србу, — и упитао: шта је ваша будућност?

Срба зачуђено погледа Карамарковића.

— Не баш тим редом, — рече, — али после... пошто сам му испричао шта се са мном догодило. А испричао сам му све, све до најмањих ситница. Он ме је пажљиво слушао, врло пажљиво. Затим ми је говорио како треба да „одрадим то што сам сфућкао”, да је тепелук и дукате он откупио и да ће ми их вратити кад оцени да је дошло време да ми их врати, али да ме узима за свога секретара. И да морам са њим у тај манастир. Све ми то у тренутку би сумњиво. „Тепелук сам и остало ја продао... ни од кога не тражим да ми их поклања поново! И најзад, — рекох, — откуда ја са вама? Шта ви хоћете од мене?” Он ми објасни да ме је

пратио, још од увече: „Све ми се то ваше понашање чинило сумњиво. Допао ми се ваш израз. Ви нисте покварен младић.” „Али ја нећу из Београда! — узвикнух. — И онда, ја сам покварен. Ето, ја не могу да жртвујем ни једно своје задовољство. И ради чега, за кога?” Он се набури. „За кога, за кога! И каква жртва...” „И на крају, — одвратих, — све су то за вас шпанска села!” Миљковић се сасвим наљути: „Нису брајко, то за мене, него за тебе шпанска села!” „Па и то, — одговорих пакосно. — И на крају, будите јасни и кратки: ви из свега мога живота хоћете да извучете закључак, да нисам умео сâм да живим, да ми је потребна дадиља, и да сам се досада понашао као најгори глупак.” „И горе, и горе! — викну он подижући штап у вис, — као свиња, као права правцата свиња!” Он ми окрете леђа. Затим се врати: „Дајем ти времена до седамнаестог. Размисли. Пред тобом се налази могућност да постанеш човек. И још нешто: ако се решиш, да ми у једну свеску испишеш све, ко си, шта си, шта си све починио досада, какве су ти биле жеље... Јеси ли разумео? Ево ти адресе.” Пратио сам га погледом док није замакао. Корачао је ситним корацима и право. С времена на време поткечио би својим штапом који камичак кад би му се овај нашао на путу.

— Када је то било?

— Тринаестог ујутру.

— Тог истог дана је, неколико часова касније, већ био мртав.

— Ја сам за ту несрећу дознао данас, јутрос. До данас сам се ломио; на крају крајева се решио. Одлазим.. и налазим непозната лица. Затим сам чуо да ви узимате посао. Најприродније је било да дођем до вас — и где бих на другу страну? — на тај сам манастир мислио као на спасење! И зар то није страшно, — сети се одједном Срба, — тражити помоћ од непознатих људи!

— Збиља, зар ви немате пријатеља? Ви сте, колико ми се чини Београђанин...

— Пријатеља? — Срба се замисли. Он брзо, брзо поче прелазити у памети сва своја познанства, сав тај свет са којим се виђао, живео, уживао, делио радости и дане. Ни на једном лицу он не могаде да се задржи. Збиља, ко му је био прави пријатељ? Он осети огромну празнину. Један страшан тренутак прође у том осећању празнине и напуштености. Можда само његов отац, професор, можда само Вера коју је тако ружно увредио... али и они, шта би у овом тренутку могли учинити за њега? Он дубоко уздахну: — Не, немам пријатеља, тек сада видим да их немам.

— Чекајте, још једну ствар. Нешто ми ипак остаје нејасно. Зар је тај догађај који вам се догодио такве природе, да неизоставно морате да напустите Београд?

— То зависи од човека — одговори Срба још увек дубоко замишљен. — Можда би неко други и после свега тога могао остати у Београду, можда се тај неко други не би ни окривљавао овако као ја. Али... остати у Београду значи дисати овај исти ваздух, виђати исте личности, иста места, све то што је и довело до овог немогућег стања. А ја бих хтео прво да заборавим, затим... можда ће вам то изгледати смешно... затим да се променим. И можда ће са променом места, променом начина живота, ишчезнути све ово садашње што ме дави. И онда, ја бих да окушам себе, свој карактер, своје склоности; кажу да се то може у самоћи, у тренутку када човек остане сам са собом.

Карамарковић је нетремице гледао у Србу. Њему је било и пријатно и непријатно у исти мах да чује те изјаве. Један часак он је имао утисак да он то сања, да тај младић није ништа друго до приказа, његов двојник, толико је у Србиним речима било сличности са његовим мислима. Нарочито ова последња изјава, о промени места. Он осети неодољиву симпатију за тога младића: каква интелигенција, каква једноставност карактера!

— Знате ли, — упита он најзад Србу, — шта вама недостаје, па да будете срећни у животу?

— Глава! — узвикну неочекивано Срба.

Карамарковић га погледа и полако се осмехну. Али тај осмех би наједном заустављен. Његова физиономија поче добијати крут и укочен израз. Он гледаше у Србу, али постепено, његов поглед као да поче да се повлачи у себе; јави се пакост, и би му криво да се други дижу, док он пада, и он осети потребу рушења, обарања, освете. Али како, како?

XXII

Срба осети страх од тог укоченог Карамарковићевог погледа. И сам Карамарковић осети да је ћутање постало и сувише дуго, дакле и сувише значајно. Он мало нервозно изађе из своје непокретности, пруживши руку да дохвати шибице, које су лежале у сребрној пепељари, на крају стола: његов рукав закачи један рам, који до тог тренутка беше окренут тако да Срба није могао видети слику у њему, и обори га. Срба би толико спретан да га задржи на самој ивици стола. Он баци један брз поглед на рам и у истом часу њега прели бледило. Он брзо положи слику на своје место; учини то тако хитро као да је додирнуо прстима врело гвожђе. Његова мисао је радила јасно и прецизно. Затим необично, вртоглаво брзо. Он примети чудновати поглед који му упути Карамарковић и у томе тренутку помисли да је овај морао везати његово бледило са Радмилином сликом; он осети као да лети у бездан и у једном часу помисли да ће викнути и побећи. Али га нешто тешко прикиваше за столицу. Све његове намере, све његове одлуке, цела његова воља више није значила ништа, он се осећао играчком у нечијим огромним рукама. Онај стари Срба му се смејао у грудима. Он скоро пожели да се све ово сврши грубо, насилно; да му тај човек постави питање: а ви познајете моју жену? — да се, једном речју, по-

квари све то чему је он тежио. Јер има ли све то смисла? Какву улогу он то игра? Због кога, због чега? И зашто тај човек ћути, зашто не постави питање, шта чека? Срба се осећао све уморнијим. Њему наједном постаде све равнодушно: остати или ићи, срести ту жену, коју је због једне фантазије избегавао, или је не срести. Јер све то што се догађало, догађало се због тога што је он имао фантазија. Да ли би други чинио те немогућности на његовом месту? На пример Цокић? Срба се исправи. Јесте, бити човек и бити срећан не значи лупати се о зидове, већ се држати једног. Зло — зло, добро — добро, свеједно! Али нек добро буде добро, зло зло, нека човек буде једно и за једно. Јесте, грешка је била ту, у томе, у тој неодлучности. Ничега нема апсолутног у свету, па што би човек тежио апсолутноме? Ах, свему је томе био крив професор са својом Великом Добротом и Великом Правичношћу! Не, професор је имао право: несрећа долази од недовршености, од тога што ништа не завршава. Јесте, ту је решење свих глупости: извести једну ствар до краја, храбро, стоички, без замора. Јуначки погледати догађајима и стварима у дно, са миром и упорношћу доћи до краја. Али шта извести до краја? Решавати, поново решавати. Па баш због тога, што је требало толико пута бирати између двога, баш због тога он сада седи на тој столици, у тој непознатој соби, пред тим туђим човеком. Срба се осећао све уморнији. Он се поново осети у нечијим огромним рукама и овога пута помисли: ја се не мичем; нека се догоди штогод било, свеједно ми је, ја се нећу уклонити. Затим се одмах упита: зашто сам се и први пут уклонио? Он управи поглед на Карамарковића, који га је још увек укочено гледао. Због њега? Због тог човека што седи тако непомично? Али он га није познавао, он није имао појма ни како тај човек изгледа! И Срба виде да није било због тога. Због чега онда? Због ње? Још мање, јер то би било без ло-

гике и смисла. Због прстена? Ту је бајку могао причати професору. Прстен, сам за себе, једва да је био симбол. Срба се упе да продре у мистерију тог првог уклањања. Он створи пред собом целу слику, потопљено село, меланхолију отсечених врбових гранчица, тешку барку, весео свет около, ту крту жену која је дисала крај њега; он се сети свега, нихања барке, одсјаја са воде, ниског и тешког лета дивљих пловака, и нарочито замишљеног изгледа Радмилиног. И одједном, Срба откри да је напротив требао бити весео, узети ту жену за руку, уживати у зеленом небу, у мирису, у пролећу, да је требало говорити, изговарати тихе и миле речи, пуне чежње. Уместо свега тога... Фантазије, то су биле фантазије, болесна жеља за тугом и несрећом, један тешки роман који је замишљао у себи, роман препрека, неразумевања, велике љубави одбијене, роман очајања, роман поштења. И томе роману он се слепо подао, ради њега жртвовао најлепше часове који се никад неће повратити, ради њега починио толико глупости, скоро злочина. А она? Она се можда смејала. Србу проби ватра при тој помисли. Он осети стид, осети такав стид да му скоро сузе ударише у очи. Али у том тренутку њему паде на ум да све није готово, да он овог другог пута не мора да се уклони, да овог другог пута не мора да се преда немогућим романима који се роје под његовом лобањом; њему паде на ум да у свету има још смешнијих људи од њега, као што је на пример тај човек који сада има да реши о судбини својој и своје жене. Јесте, Срба њему препушта ту смешну улогу. Нека реши хоће ли га узети или не, хоће ли га, другим речима, ставити у присуство своје жене или не.

Срба после овог закључка управи сву своју пажњу на Карамарковића и његов укочен поглед, и би му чудно када најзад примети да овај обара главу: на Карамарковићевом лицу се беше за час

оцртао један зао осмех и одмах изгубио у брзо склопљеним очима.

Има часова који постају несхватљиви човеку само час доцније и који плаше огромношћу својом, светлошћу и брзином са којом интелект ради. Има часова када човек у једном блеску постави толико идеја, дође до толико закључака, колико их ни за два сата зрелог размишљања не би могао имати. То је тренутак, време да се удари длан о длан и цео је посао завршен, окончан. Јер ево, све ово што споменух напред, прође кроз Србину свест у тренутку: време, колико је трајао непомичан поглед Карамарковићев.

Што се тиче Карамарковића он је и даље седео за столом, подбочене главе. Пад слике беше у њему довршио онај чудан осећај. Избора није било. Он ипак као да оклеваше са одлуком, али та паклена жеља била је јача од њега. Он поче осећати да игра једну страшну игру и то му је годило. Подиже главу, устаде с муком ослањајући се о сто обема рукама, и онда, журно и скоро у дрхтавици:

— Ја сам размислио...

Срба такође беше устао, нагло уплашен. Он очекиваше сада да буде одбијен и скоро жељаше да буде одбијен.

— ...ја сам размислио, — понови Карамарковић, овог пута јасно и сухо, — узимам вас.

Срба наједном беше заборавио на све. Он је мислио на то, да ће поново срести Радмилу; затим да је све то можда игра нечија; најзад, да треба рећи... Али он не налазаше ни једне речи...

— У манастир полазимо за три или четири дана, можда и за недељу дана, — настави Карамарковић, — али ви ћете већ од сутра почети долазити на дужност.

— Ја, — проговори најзад Срба, — ја сам имао част да упознам...

— Нису потребна даља објашњења. — прекиде га Карамарковић.

Међутим, Срба упорно настављаше:

— Ја познајем ваше рођаке, Јовановиће... могу вам од њих донети препоруку.

— Из захвалности што сам вас примио? — узвикну Карамарковић подсмешљиво. Он се некако журио да што пре отпрати Србу, да би најзад остао насамо са својим мислима. — Али то је непотребно сада, драги мој. Дакле сутра... та видите да ја не тражим да ми се захваљујете.

Срба се рукова и затим крену вратима. Али дошавши дотле, он се нагло окрете, и пришавши журно баци на сто ону плаву свешчицу коју је држао у рукама.

— Ту је све... — узвикну он, — ко сам, какав сам... Прочитајте, ја желим да знате кога сте узели. — Приметивши да га Карамарковић зачуђено гледа, он брзо додаде: — То сам био спремио за оног старог, он је погинуо, свеједно, прочитајте ви, свакако прочитајте!

После те изјаве Срба као да одахну. Оно што је сматрао за своју дужност да учини, учинио је. Од тог тренутка он је могао да игра са отвореним картама. Тај човек ће знати ко је он, какви су његови назори. Нека се, дакле, управља! Срба истрча из собе, пројури кроз предсобље, кроз баштицу. Тек на улици он се задржа за часак, колико да одахне. Он помисли:

— Зашто нисам одбио? Шта сам то учинио?

Међутим, негде дубоко у њему, нешто скривено и непојмљиво радоваше се свему, сунцу које је поново сијало на подневном небу, гласовима што се дижу са улице, пролећу што прелива кровове и врхове дрвећа неком безграничном и слатком чежњом.

— Па што! — помисли, — Зашто бих био изузетак од целог света?

Он корачаше неколико минута скоро без мисли. Затим одлучно:

— До краја! Овог пута ићићу до краја!

XXIII

Карамарковић остаде дуго непокретан. Најзад, када изађе из својих тешких мисли, он узе ону плаву свешчицу и поче је листати. Била је то обична ђачка свеска, са коцкастим линијама. Рукопис је био пун и читак, али многе речи беху пребрисаване, чак и многе реченице. Видело се одмах да је тај што ју је испунио био узбуђен и да је писао са муком. На првој страни било је написано крупно: *Ko sam и какав сам*, а одмах испод тога: *Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando?* Карамарковић поче расејано читати.

На првих неколико страна мучно и конфуз-но Срба је говорио о томе ко је он. Било је у тим редовима нечега дирљиво очајног: осећало се како је тај млади човек сео и све своје силе и сву своју искреност усредсредило на то да се објасни сам пред собом; осећала се његова страсна жеља да он сам најзад види какав је он то у ствари карактер. Наравно, карактер не беше објашњен, али ту и тамо блеснуо би по какав податак који би боље него ишта говорио о њему. Било је местимице и једне врсте речитости, као на пример:

„Данас, док је Београд потонуо у море магле и влаге, кидане и разношене ветром, осећам неисказану тронутост и задовољство помешано са тугом мислећи о томе делу свога живота, које ми, иако блиско временски, изгледа у облацима сећања као нешто далеко, завијено у прозрачан папир налик на онај којим цвећари увијају купљене руже; папир толико танак да целим путем могу да разазнајем под њим нежну боју ружиних листића. С друге стране, има детаља који су се сачували тако јасни и прецизни да ми се чини да могу да их додирнем руком: предмет у полутамној соби на који је пао један мршав зрак сунца, упреден кроз пукотину на притвореним капцима.

Да ли љубав постоји изван нас? Као сила која нас се дотиче и оставља у пролазу? И постоји

ли лек од љубави? Сумњам. И пишем ове странице (можда једино зато и пишем, а не да бих вама дао податке о себи!) што изгледа хоћу да обновим све оне ноћи пролутане под месечином, што хоћу да обновим, макар и за часак, све оне недоречене речи, несагледане пејзаже, сво оно благо љубави гомилане између двадесете и двадесет и друге године. Ви видите, ја хоћу да се поново разболим, ја не тражим лек."

И онда, без икаквог прелаза, настављао је о другом:

„Ипак, хтео не хтео, морам да подвучем једну чињеницу: над једним телом имао сам две главе, у једним грудима два срца. За једне сам био темпераментан, озбиљан и страствен, за друге површан, несталан, „плехана фуруна“ која за часак избукће цело своје одушевљење. Ја не кријем: такав сам. Промена је зависила од тога који је од мене двојице био јачи. То је као кад имате бело и црно, а ветар окреће: прво једно, па друго, **црно** па бело. Једанпут црно остане дуже окренуто горе, други пут бело. Једина моја несрећа лежала је у томе што ничим дуго нисам могао бити задовољан, па ни тим новим беспосленим начином живота. Убрзо осетих сву његову празнину и ништавност. Било је два пута: или ићи још даље или се вратити раду. Изабрах прво. У то доба пада почетак догађаја који хоћу да испричам”.

Овде је одједном почињала једна необјашњива и збуњена прича. Мада у целини не беше јасан догађај, ипак кроз цело казивање избијаше једна чудна атмосфера у којој су живели ти млади Београђани и Срби. Неки делови беху збиља од неоцењиве вредности за упознавање менталитета те послератне омладине. Карамарковић се нарочито задржа на описима једне мале коцкарнице и једне девојке коју Срба беше отео своме пријатељу, младом гардиском потпоручнику Мишки (Карамарковић је познавао овога) као и на последицама свих тих догађаја. Карамарковића збуну

мало лакоћа и мир са којим је Срба говорио о свему томе:

„Кућа је била у Косовској улици, тек сазидана, недовршена, без спољњих врата, и са степеницама без ограда после другог спрата. Зауостависмо се на трећем. Једна тако мала и бедна жута светлост падала је из угла да се једва видело. Било је још увек пуно скела, дасака, зидарског алата и оног мириса, својственог новим зградама, од малтера, креча, масне боје и влаге.

Цокић зазвони. Уђосмо у још мрачније предсобље. Ствари су се једва разазнавале. Обично грађанско предсобље. У крају, Цокић је разговарао са неким у по гласа. Човек се још увек опирао. Онда љутит глас:

— Кад вам кажем да је сигурно.

— Ничиво, ничиво, госпођин Цокић. Пожалост.

— Дабоме. Шта си се зазевзечио. Господо... напред.

Очекивао сам да ћемо ући у какву осветљену собу, али кад се врата отворише обресмо се у једном дугом ходнику, пуном промаје (јер ту још не беху прозори намештени) и ћутећи пређосмо на друго крило зграде, окренуто мрачним и неуређеним двориштима. С десне стране био је неомалтерисан зид кога смо се придржавали (јер у ходнику не беше осветлења) с леве отвори за прозоре, и у њиховим квадратима звезде на чистом поноћном небу, мало заморене од хладноће и трептања.

Било због необичности места, било због тога што сам, са идејом о опасности којој се излажемо, ствари преувеличавао, било због тишине и те прозрачне зимске ноћи и белих кровова, тек ја бејех врло узбуђен. То нису били више наивни фокстроти по сали Официрског Дома или Француског Клуба са госпођицама из бољих кућа, ни искричаво жуто вино код „Сабље димискије” или „Јелена”, ни флерт по журевима, већ нешто ми-

стериозно, недозвољено, под страхом од изненадне полициске преметачине, и срце је морало кучати брже, као и у оним давним временима из гимназије када смо, скривени иза знака две нуле, повлачили прве дуванске димове. Утисци су били јаки, дубоко се урезали у душу, и ја још и сада, када осетим мирис нове грађевине, видљиво задрхтим, не због опорог укуса због кога се глава иоле малокрвнијих људи окреће, него због читавог низа успомена, отворених асоцијацијом идеја. Довољна је та тако неодређена и нереална ствар као што је мирис креча, нове боје и још неосушених зидова па да одмах пред собом видим све једно за другим од завеса од бледо жутог крепона посутих круговима плавих цветића, па све до великог зеленог стола у суседној соби и сребрнасте хаљине, коју је Марија имала то вече на себи. То праћење успомена, увек кад сте стигли до једне мислећи да је крајња, а оно вам се отвори још једна, личи на она дрвена јаја обојена црвено и која у својој унутрашњости садрже друго жуто, па и кад њега отворите нађете у његовој средини треће плаво, и тако, задовољство са чућењем води вас све даље, налазећи увек све нова и све мања јаја, која се непрестано отварају све до најмањег које најзад садржи језгро свега: малу црвену бомбону које дете изморено отварањем са слашћу меће на језик. Језгро је, у мојим успоменама из тог доба, Марија. Не што је она била и сувише жељена од мене, или што су моја осећања за њу била и сувише јака, него просто што је била прва која је у мени разбуктала једну чисто телесну страст, и што ме је, једном у пламену, та пожуда, много касније, довела до ових нежељених поступака са родитељима и Вером. Не могу да се тачно опоменем реда како су ствари текле. Разумљиво потпуно када се има на уму да смо били мало „загрејани“, у стању када је све лепо, радосно, духовито, и када речи теку, снажно, звонко, као воденички јаз коме је брана диг-

нута. Ипак се јасно опомињем светлости која је пробијала испод врата на крају ходника, светлости бледе али јасне; и са њом су по исквашеном поду клизили неодређени гласови. Учини ми се да Цокић куца некако нарочито, као да даје неки знак. Уосталом, до тог сам закључка дошао тек сутра-дан док сам, пробуђен и још у кревету, мислио о прошлој ноћи, и он може да буде нетачан. Апартаман се састојао од пет соба. Зелени сто је био у последњој. У осталим собама, намештеним и као обичне собе и као нека врста салона, и доста укусно, играло се уз звуке једног грамофона, у једној румено-жутој светлости, пригушеној великим абажурима. Ваздух је био тежак, скоро материалан, пун дуванског дима и јаких мириса, и можда због те лепљиве и изазивајуће атмосфере, а можда и због врућине која нам беше при уласку ударила у главу, људи и жене које затекосмо, било у игри, било у ходу, било по полумрачним кутевима, учинише ми се толико нереални, нематериални, скоро исто онако прозачни као и завитлана свила доњег дела абажура, да ми се све то представи као сан.“

После једног детаљног описа присутних и места, које Карамарковић прескочи, дође једна партија потпуно неповезана, али пуна појединости.

„Хаљина од сребрнастих „шљокица“ на црној основи, крута као брокат, урезана у троугао и састављена на раменима са две мале ружице; леђа гола скоро до струка; мале груди једва покривене тешком материјом и видљиве са стране; две голе руке, беле и обле, нежне и провидне коже; са једне стране узана хаљина расечена до више колена које се показује при ходу, у прозачној и сјајној чарапи боје шампања; потпетице високе; разбарушена и лака плава коса; црвена вештачка ружа за струком; усне мало отворене; трепавице полу склопљене: то је Марија. Осећам да под том крутом и сјајном хаљином, која ми клизи под руком

док играм са њом као крљушт рибе, Марија нема ништа, можда једва једно парченце батистане кратке кошуље, можда ни то. И то ме изазива.

Видех Мишку да нам прилази, долазећи из собе где се коцка. У својој сјајној униформи, црвеној и плавој. Као цвет. И у лакованим чизмама. Са косом на раздељак и једним праменом који је пао по челу. Само изгледа уморан. Очекивах да ће се обратити мени, али он зовну Марију и једна дотле нејасна ствар поста ми јасна. Јер ма колико времена проводили заједно, међу нама не беше оне врсте пријатељства које изискује поверавања. Зато се и могло десити да ми, и после годину дана свакодневног дружења, многе ствари остану непознате. Не само оне из интимног живота, него и оне најпростије: где станује, кога има у породици, где проводи време кад није са нама. Сви ми, не само Мишка за мене, бесмо један другоме у том погледу странци. Откуда почиње наше познанство, како? Не сећам се. Имали смо исте навике, посећивали иста места, имали исте потребе — и здружили се. Одакле ко долази, укуси, прошлост? Колико непотребних питања! Тек касније, у најкритичнијем делу свога живота, увидех празнину која ме је у том погледу окружавала. Увидех да сам један; без пријатеља; и осетих страх пред том празнином и у исти мах горчину и бес против свих тих које сам рачунао у своје и са којима сам провео младост. То ме ипак не спречава да их и сада волим.

Мишка је жустро говорио. Био је окренут лицем према мени. Видех Маријина леђа, и једну руку на куку. Затим врат са подшишаном косом. И онда се глава покрете: не. Мишка јој се унесе још више у лице. И опет исти покрет главе, само одсечнији: не, не... Марија се покрену као да хоће да оде па се онда задржа. Говорила је преко рамена, видео сам јој профил, једва оцртан; и Мишку иза њене растршене косе, оборених очију. Све то кроз задимљен и густ ваздух.

Најзад ми Марија поново приђе.

— Хоћу да играм.

Њена рука ми се ови око рамена. Осетих притисак. Као загрљај. Пред очима ми је треперила белина њене мишице. После игре:

— Ви нисте покушали срећу?

— Не.

— Треба. Ко зна...

Хтедох да признам да немам новаца. Онда се застидех и пођох за Маријом. Света је било још увек доста. Био сам неискусан, па ипак понашао сам се хладно. Једна је столица била празна и би ми необјашњиво што други свет около стоји, кад има места. И одмакох столицу.

— Не... никако!

Ја препознадох у том господину једног политичара, врло познатог са свога конзерватизма.

— Ви сте луди...

— Објасните му.

— *Mesdames, messieurs...*

— Зашто да не седнем када је столица празна?

Два-три ужурбана гласа су говорила да је на тој столици седео онај несрећни благајник што се убио у Кошутњаку, а мало час онај млади официр. Проклето место. Ја се насмејох и седох.

Са савршеном хладнокрвношћу извадих своју стотинарку. У истом тренутку осетих да ми Марија спусти нешто у џеп. Када завукох мало касније руку, у њему наиђох на неки новац. У првом часу би ме стид; онда наиђе талас захвалности. Погледах у њене прозрачне очи и видех у њима осмех.

Тек што бејох оставио сто, држећи још у рукама добијени новац, можда онај исти што га изгуби Мишка кад ми приђе Цокић, долазећи из друге собе.

— Где је Мишка?

Слегох раменима.

— А Вујовић?

— Он уопште није ни ушао са нама. Било нас је троје. Побегло је чини ми се са уласка.

— Нека иде...

Цокић се нагло окрете и излете у предсобље. Стигох га у последњем тренутку.

— Где ћеш?

Једва имаде времена да ми добаци да се то мене ништа не тиче. Затим са још навученим капутом изјури у мрак. Ја помогох Марији да се увуче у своју бунду. И полако напустисмо кућу.

Ноћ. Она иста прозрачна и плавкаста ноћ, с дугим улицама изгубљеним у белини, само још тиша, још дубља. Осећало се да долази дан, да ће ускоро ствари узети други облик и покрити се другом светлошћу, па ипак, небо је било још увек пуно звезда. Једино ако су ивице кровова биле јасније оцртане. Снег је под нашим ногама шкрипао.

Пређосмо преко Позоришног Трга, и онда, Кнез-Милетином дођосмо до једне од оних многобројних нових улица иза Ботаничке Баште. Када хтедох, пред њеном кућом, да се опростим од ње, она ми зачуђено рече:

— Зар нећете ући?

Ја ни једном не помислих на то да је Марија можда пријатељица мога пријатеља и да га ја у том тренутку варам његовим сопственим новцем. Све ми се чинило природно.“

XXIV

Карамарковић прекиде читање. Он часак остаде непомичан. Било му је чудно: тај младић као да је био његов двојник. Он најзад поново поче да чита:

„Детаље дознадох тек из вечерњих новина. Затим нешто касније и од Цокића, који је био мрзовољан и ћутљив. Веле да је имао уплакано лице када су га нашли у једној споредној калимегданској стази и да је био још топао. Стражар који се шетао испред „Српске Круне“ изјавио је,

да је око шест часова изјутра видео једног младог официра када је овај ушао на главни калимегдански улаз, али да касније није чуо никакав пуцањ. Први га је открио чувар парка, око седам часова, раскопчаног шињела. Изгледа да се, пре него што ће опалити, био наслонио на дрво и да се тек касније срзоао и остао као седећи, мало заваљен, држећи се обема рукама за рану. Свеж снег који је падао мало пред зору био је једва попрскан крвљу; бровинг му је лежао недалеко, на стази. Била је и мала забелешка, писана на истргнутом листу из нотеса крупним и неједнаким словима, да се убија ради проневереног пуковског новца (без напомене како, где и с киме) молећи да му се извисте родитељи тек по сахрани; затим кратка напомена да се све хартије и писма имају предати мени и Цокићу.

Преузимање хартија, испитивање у полицији било је непријатно, али захваљујући Цокићу и његовим везама, све се најзад брзо свршило. Исто тако, благодарјећи Цокићу, новине су писале мање него што се обично у таквим несрећним случајевима ради. Писма пренесох код мене јер их Цокић није хтео. Било их је разних, али их ја не загледах. Уосталом, наше се навике не изменише ни у колико због догађаја. Заједничко мишљење свију нас било је кратко: — будала. Ипак, једна будала, имала је, ваљда захваљујући униформи коју је носила, више поимања части и дужности него сви ми скупа у том тренутку. Можда само поимање части униформе, пука, класе, не знам; али ми се исто тако чини да смо ми придавали мало важности тим стварима можда само због тога што нисмо припадали строго узевши никоме, што смо били сваки за себе, ја Срба Мијушковић, он Владимир Цокић, један студент који не полаже испите, други новинар који се подсмева свему на свету, себи на првом месту. Ма колико ми то било непријатно, морам признати да ме је из те равнодушности према Мишкиној смрти тргла једна посета; бар за неко време.

Моја мати и отац, заједно са млађом сестром, становали су у одајама које су гледале према Сави. И у већини случајева улазили су на споредан улаз, из дворишта. Од две собе са лица, једна је била издата, а другу сам ја заузимао. У те се собе улазило преко једног малог мрачног ходника који је добијао светлост кроз стаклена улазна врата, којима сам се служио само ја и кирајције. Врата што из моје собе воде у такозвану гостинску собу (дакле и у одаје где ми је живела породица) држао сам обично под кључем. Откључавао сам их само онда када сам ишао на ручак. Кућа је стара, једнокатна и накренута; сваки се корак чује. И једно поподне неко поче да куца на та врата. Запитах ко је и шта хоће. Моја сестра ми одговори да ме тражи једна госпођица. Помислих на Марију иако сам знао да јој никад нисам дао своје пуно име ни адресу, и планух. Уосталом мој гнев пређе у крајње чуђење када, откључавши врата, видех пред собом једну девојку, која ми је била потпуно непозната.

— Да се нисте преварили?

— Ако сте ви господин Мијушковић кога је у свом писму пред смрт поменуо господин Симонновић, онда нисам.

Било је у њеном гласу толико тврде решености да говори пословним тоном, да се узбуђење опајало од првог звука. Глас јој је био један од оних високих и меких женских гласова који подсећају на певање; имала велике тамне очи под дубоко натученим шеширом.

— На жалост, — рекох, — то сам ја. Јадни Мишка.

Затим је понудих да седне. Она одби.

Ћутање.

Њено бледило ме нагна да поновим молбу и она овога пута седе. Крај пећи. Ја подстакох ватру, натрпах дрва (бејах приметио да дрхти) и остадох стојећи, наслоњен на угао полице са књигама. У почетку су се речи откидале; затим почеле да мирно клизе; и врло разложно.

— Шта се десило не може се поправити. Ви разумете. Свет је пакостан, рђав и низак... Шта би могло да буде занимљиво за вас у писмима веренице вашег пријатеља?

— Хвала.

— Не, говоримо озбиљно. Ја могу да верујем у вашу реч, али та писма могу да дођу неком другом у руке, некоме који мрзи или мене, или моју породицу. Бити верена...

— ...за некога који се убио због прокоцканог државног новца, па допустити свету да говори о томе... непријатно.

— Да, да...

— Да, да...

— Јадни Мишка!

Она се нагло подиже са столице, чврсто стежући једном руком откопчан зимски капут. Па тихо:

— Ви сте рђав... и пакостан.

Покушах да се правдам. Она ми беше окренула леђа, гледајући кроз прозор. Видело се да не слуша моје речи. Затим, не обраћајући пажњу на то што бејаш још у половини реченице, она се нагло осврну:

— Ја сам га волела и поред свега. Ја нисам толика рачунџика као што ви мислите. И није ваше да судите о томе шта ко осећа.

Гледала ме је право, одлучно, непомично. Са страхом сам посматрао како јој на трепавици трепери крупна суза, која најзад, клизећи преко једва напудерисаног образа, паде на крзнену јаку. Место одговора извукох из угла прост војнички сандук, откључах га и уклоних се у крај. Трудих се да изгледам као да нисам опазио њено узбуђење. Узех неку књигу и загледах се у редове које нисам разазнавао. Она клече поред сандука и поче водити хартије. Њене дуге кожне рукавице и ручну торбицу беше оставила на под. Тек касније паде ми на ум, видећи је бледу пред сандуком да сам, остављајући је да сама претура по Мишкиним

стварима, учинио велику глупост, јер је она тиме била доведена у положај да види да није била вољена само она и да ју је Мишка варао. Међутим, не учиних ништа да спречим даље мучење јадне девојке; чини ми се, чак шта више, да сам осећао извесну злурадост кад бих у њеним уздрхталним рукама видео свежањ писама из којих је испадало сасушено цвеће и прамичци косе која није била њена.

Лакоћа са којом сам живео, лакоћа са којом сам оправдавао своје површне или лакомислене поступке, није ипак искључивала једну врсту гриже савести. Велим само: једну врсту гриже савести, јер ја све до данас нисам осетио шта је то грижа савести, јер ја уопште нисам имао ни најмањег дела сопственог живота. Чини ми се да сам мислио туђом главом, гледао туђим очима, грлио туђим рукама. Сви поступци били су изазвани с поља — и остајали су напољу, на површини. Да би осетили било кајање, било бол, било праву радост, треба да смо бар у том тренутку сами са собом. Када сам ја био сам са собом? Да ли сам ја уопште умео у то доба да останем сâм? Сећам се да ме је спопадала увек смртна досада за оно неколико часака проведених у мојој соби, између ручка и три часа, сата када се одлазило у „Москву.“ И требало је да само прекорачим преко њеног прага, па да сва досада у маху ишчезне. Па ипак, било је часова када ми је изгледало да се у тами мога интелектуалног живота пали једна лелујава светлост, која ми је, ма како слаба била и ма колико кратко трајала, на часове осветљавала сву празнину и бесциљност мога дотадашњег живота. Само, она се гасила пре него што бих стигао да формулишем оно вечито: треба почети. Ти тренуци су ми личили на оно застајање бегунца коме је сваки час прескуп; бегунац који, учинивши злочин или крађу, јури као махнит испред гонилаца. Без мисли; једино преокупљен идејом да не треба ударити десно; са свом пажњом усресређеном на не-

равнине пута како се не би заплео и сломио ногу или врат. Онда на једном завијутку застане да добије даха. И тек што не мисли више на пут, у мозгу му постане јасно: крађа, гониоци, робија... Тренутак. Светлост у ноћи. Довољно да га неодољиво гурне поново у бег. На страну што по закону најмањег отпора јури само оним путем који је раван и гладак. А ти путеви не воде увек до спасења; напротив.“

XXV

Све је то најзад најчистија литература! — помисли Карамарковић. — И онда, шта хоће тај младић са свим тим причањем? Све је то смушено и... Карамарковић ипак настави. Он прескочи неколико листова и дође до места где је Срба, пошто је испричао како се упознао са г-цом С**, расправљао, после горког разочарања, о београдској девојци из бољих кругова уопште. Карамарковићу се допаде један део и он га прочита два пута:

„Више него Маријин, живот г-це С** био је за мене скуп непознатих ствари. Из разговора дознадох да има сестре, браћу; да нема мајке; да јој је отац врло често у иностранству; али колико има сестара и браће, шта су, како изгледају, где живе, у каквим односима, воли ли она тога свог брата за кога је, говорећи о њему понеки пут, увек употребљавала једну те исту реченицу: ви знате, онај што је побегао у Америку — на сва та питања нисам налазио одговора, ни од других, ни од ње саме. Чини ми се да праву нежност испољавамо према жени тек онда када видимо „интеријер“ у коме живи. Више нам говори о њој њена соба, намештена њеном руком, него она сама, премештена у какву салу где се игра, и где стварно њена личност нема никакве везе са случајним декором, као ни оне палме у великим судовима, чије вас мртво зеленило више ожалашћава него што весели, док би та иста палма, под небом Африке, стварајући хлад трбушатам црнчету посађеном

на жути песак, изазивала најслађе сањарије. Виђајући једну девојку стално ван њене куће, што је најчешћи случај нас који живимо у Београду, стално спремљену за цео свет, ви сте као они путници у возу који пролазе кроз лепе крајеве и који су приморани да гледају из даљине један диван шумарак у чију свежину и хлад не могу да уђу; они никад неће открити невидљиви поток, бистар као плаво девојачко око, ни љубичицу, скривену под лањским листом који је одигнут тек толико, колико да цвет промоли своју главу. Соба у којој она живи, слике по зидовима, незатворен клавир са несклопљеним нотама, стварчице које она сваки дан употребљава, укус у избору цвећа које је у вази на орману од црног дрвета, један албум са старим породичним сликама бачен на треножни сточић, једна мала папуча која вири својим врхом испод дивана, све је то толико пуно њене сопствености и њеног духа, а све натопљено њеним мирисом којим се служи, да можете без досаде да проведете пола часа сами, док се она у другој соби на брзу руку облачи и чешља, да би могла да се појави пред вама у својој лепој собној халџини, голих мишица и тек овлаш напудерисана. Међутим, нити се ја понизих да замолим да ми испуни жељу, нити она сама дође на ту идеју, те тако никад не уђох у собу где је проводила највећи део дана, где је сањарила гледајући кроз прозор на удаљени Дунав, где је најзад спавала.“

Пред вратима се чу ход. Карамарковић имаде толико времена да затвори свеску и да је покрије другим хартијама: у собу уђе Радмила. Она је долазила из вароши, носећи у рукама безброј малих замотуљака и пакета. Била је озбиљна и као мало уморна.

Радмила није била од оних жена које су све у покрету, у смеху, у нервима. Она је увек била тиха и повучена. Али од оног вечера, од оне прве свађе, она беше постала још тиша, још повученија. Карамарковић, који ју је виђао свакодневно,

једва да је и опажао какву промену. Чак и да је сасвим јасно видео, он би је свакако објаснио кајањем, било чак и женском препреденошћу. Међутим, и једно и друго било би погрешно. Радмила није себи имала шта да пребаци, бар у том случају свађе; још мање је имала разлога да игра било какву улогу. Она просто у себи беше открила једну другу, непознату жену, и сада беше сва у испитивању те странкиње. То испитивање ју је толико окупљало да је у часовима потпуно заборављала на живот око себе. Свађа не само да не беше потисла њене пређашње снове, него их још и појачала. До тог вечера она је с времена на време мислила или сневала о оном „страном“ човеку, али пробуђена, она није ишла даље. Њој ни на ум није падало да би могла тај сан превести у дело. И одједном, свађа. На страну све споредно, увреде и остало. Та свађа јој беше открила оно што она није смела сама да открије; Карамарковић јој је, не водећи рачуна о њој, указао скоро прстом на могућност. И она је видеела, и она је онда поновила за њим: јесте, и ја могу да преварим.

Радмила у прво време би запрепашћена тим открићем. Она проведе неколико дана испитујући себе и своје жеље. Како је то била у ствари само игра маште, она би необично искрена, она себи дозволи потпуну слободу: резултат је био поражавајући. Да је то могао и наслутити, Карамарковић јамачно не би направио ону сцену са љубомором. Али он, сав у својој несрећи, гледајући живот само са оне стране која је њему забрањена, није могао ни замислити да постоје другојачије природе, другојачије душе. Он није познавао Радмилу; он ју је судио по себи. И то би оно што највише дирну Радмилу. Једним јединим грубим покретом он беше открио Радмили пут за тај други живот, једним јединим покретом он у њој беше скрхао преграду која ју је дотле делила од тога живота. И баш зато што му је свом својом

младошћу тежила, баш зато што је то била у ствари њена једина жеља, Радмила не могаше да опрости Карамарковићу да је баш он био тај који ју је гурао према њему. У њој беше увређен стид, чедност, цела њена женскост. Тај Карамарковићев поступак лично јој је по својој грубости на гест победника који цепа са своје жртве кошуљу. Најзад, она као да није тражила стварност. Њој је било мучно у њеним сновима, али и слатко. После овога, она се одједном нашла усред реалности, пробуђена, свесна, још осамљенија него раније, не знајући шта да почне. Зашто је то учинио? Је ли био свестан последица? Радмила није могла ни слутити, још мање знати. Али једна врста мржње беше се родила у њеном срцу; једна врста побуне која је тињала дубоко у њој.

Ушавши у собу, Радмила пожелеле добар дан Карамарковићу и овај је пољуби у чело. И добар дан, и пољубац беху хладни. Они измењаше неколико речи поводом одласка, куповине извесних ситница, времена. Одједном, Карамарковић рече:

— Ја сам узео себи секретара.

Радмила подиже на њ свој кротки поглед и не рече ни речи.

— Младић ми се иначе необично допада, — настави упорно Карамарковић, — врло окретан, врло занимљив, мало изгледа сувише сентименталан.

Нагнут над столом, Карамарковић је пажљиво посматрао Радмилу, трудећи се да докучи утисак који су његове речи изазвале. Али сем покорности (која је овог пута била скоро равнодушност) он не откри ништа на том лицу, на тим спуштеним трепавицама.

— Тебе као да не занима све ово.

— Зашто ме не би занимало?

— По гласу бих рекао да ти је свеједно.

— Није ми свеједно.

— У толико боље. Било би ми жао да ти није по вољи.

— Ја сам више волела да у том манастиру буде што мање света.

— И овако и онако биће их нежељених. Један више или мање... Ти познајеш сликара М.?

— Срела сам га једном или два пута у друштву.

— Је ли досадан?

— Не знам. Увек сам га видела да седи у каквом углу и да пуши.

— То није рђаво. Има две врсте сликара, једни што пуше, ти су сношљиви, и други што говоре. Сликара М. је добио да освежи фреске. Ето још једног сапутника.

Радмила је полако скидала рукавице.

— Уосталом, — настави после краћег ћутања Карамарковић, — можда си и мога новог секретара срела гдегод. Он вели да познаје Јовановићеве.

Радмила скоро да задрхта. Нешто као предосећање испуни је одједном. Она несигурно упита:

— Како се зове?

— Срба Мијушковић.

Један снажан удар задржа Радмили срце. Она помисли да ће изгубити власт над собом и викнути. Али у том тренутку примети да је Карамарковић радознало и укочено гледа, и у часу осети да треба да се надвлда.

— Ти га познајеш?

Она хтеде да одговори: да. Јер шта би у томе било чудно? Зар није познавала сликара М.? Зар га није могла срести као и други свет у којој од кућа где је одлазила? Шта се најзад догодило нарочито између њих да би морала крити? Али у том часу њој паде на ум да је то он можда нарочито, због ње, ушао код Карамарковића у службу. Она осети да бледи.

— Ти га познајеш?

— Можда... не сећам се.

Неколико часака Радмила остаде непокретна.

— О чему мислиш? — упита је најзад Карамарковић, који не скидаше очију са ње.

— Је ли то дефинитивно?

— Не разумем.

— Ја не бих волела да узмеш тог младића.

— Зашто?

— Не знам... тако.

— Којешта. Ви жене увек имате неке чудне жеље. Уосталом, сада је доцкан. Ја сам га већ узео.

Радмила нагло устаде са столице, погледа право у очи Карамарковићу и онда јасно:

— Како хоћеш.

— Је ли ручак готов?

— Мислим да јесте.

XXVI

Прву непромишљеност учини Радмила када по други пут, после читавих месец дана ћутања, постави Срби исто питање и тиме му даде прилике да понови све оно што јој је испричао и први пут. Али увређен њеним понашањем Срба овога пута би отсечнији и јаснији.

— Ви знате да сам овде због вас.

— То није истина. А она прича о очајању, о случају, о свим оним немогућностима?

— Ви сте сами нашли реч: то су немогућности. Нисам, најзад, могао рећи вашем мужу: узмите ме у службу, јер желим да будем крај ваше жене.

Другу непромишљеност Радмила учини (јер тиме показа Срби да је непрестано мислила о њему), када га после неколико дана позва да је отпрати до манастирске воденице. Једном на путу (воденица је удаљена једва неколико стотина метара од манастира) она га запита, прекидајући га у говору:

— Ви се још увек љутите на мене?

Он се уозбиљи и полако одговори:

— Ја немам права да се љутим.

Радмила застаде и управи поглед на њега. Он издржа тај поглед не трепнувши. Очи су му биле сјајне и тужне, кутови усана непокретни; цело лице му је било једна одлично успела маска резигнације и бола: Радмили задрхта срце. Она прва обори поглед и настави да иде. Иза окуке, полегла по Сребрници, притиснута литицама, указала се воденица.

— Мени је врло жао, верујте ми. — проговори она најзад, после дужег ломљења.

— Чега?

— Не знам, свега овога... вас.

— Немате зашта да ме жалите.

Они наставише да иду, ћутећи.

— Ја нисам крива. — проговори замишљено Радмила.

— Ви би хтели да будете начисто са својом савешћу? — Срба се насмеја, чувајући још увек на своме лицу онај горак израз.

— Зашто тај осмех?

— Онако. Човек помисли у једном тренутку да је добро видео и разумео, а после се покаже да није видео ништа, да није разумео ништа.

— Нећете рећи да сам вам дала повода?

— Ја не велим ништа.

Стајали су сада над самим воденичним јазом, плавим и непокретним. Около њих склапала се огромна клисура. Под водом се видело како се лелуја дуга зелена трава.

— Ја бих можда требала да будем строжа према вама... — изјави наједном Радмила.

— Зар се може бити строжи, хладнији, званичнији него што сте ви били за ово последње време у манастиру?

Радмила као да не чу ово питање, већ додаде сасвим тихо:

— ...али не могу.

Један мали осмех осветли за часак Србино лице; тај осмех Радмила не примети. Она настави:

— Ја бих тако волела да у мени гледате једног искреног пријатеља.

Он нагло плану.

— Пријатељство између човека и жене! Ви јамачно не говорите то озбиљно. Између човека и жене постоје само два нормална стања: љубав или равнодушност. Све остало је болест, сентименталност, романтика. — Он заћута за часак па сниженим гласом: — Ово вам сада говорим пријатељски: када вам неко други буде говорио о љубави, ако вам тражи љубав, а ви му је не можете дати, одговорите му јасно, кратко, поштено: не! — али не чините више ту погрешку да му место љубави нудите пријатељство! То је више и горе него увреда: то је милостиња. Али не говоримо више. Овога вас пута ја молим да прекинемо. Говоримо о чему другом, ако хоћете.

— Вратимо се.

При повратку, ни сама не знајући како, она му се ослони о руку и тако дођоше до манастира.

Један мали и незначајан покрет повлачи други, овај трећи, и ми никад не знамо где ће се та интимност, почета тако безазлено, зауставити. На ту мисао дође Радмила сутрадан док се пела са Србом ка испосници и одједном она поче осећати страх. Али како извући руку из његове? Они су се пели лагано, корак по корак. Разговор је текао лаган и скоро весео. Али све то као да је било узгредно. С времена на време она би бацила на њега поглед, али би га одмах обарала, ако би срела његов. Са једне чистине, сасвим у дубини, испод њихових ногу, Радмила опази манастир са његовим зградама, многобројним конацима и кубетима, са његовим обичним покретом радника који су били као живе црне тачкице, са Сребрницом која блескаше у зеленилу, падајући преко огромног камења. На догледу те слике, она осети наједном како је обузима дубока и необјашњива туга. Пустити се? Рећи му све што до тог часа није ни себи самој смела признати? Или му просто *дозволити*

све, а не само да је држи под руку? Она помисли: одговорити му на стисак руке стиском? — Затим: — Већ сутра, све ово биће прошлост. Зашто бежати од среће, зашто? Али њена рука беше као мртва у његовој, јер јој једна друга мисао немилостиво паде на ум: он се можда игра, он можда жели да упише један успех више. Они беху стигли до испоснице и она сва узбуђена од те нове мисли, извуче журно руку из његове. Затим се наслони на један велики блок камена. Ветар је лепршао њеном косом и оделом; манастир је у замагљеној котлини личио на играчку. Вилина косица и танко шибље повијало се у правцу у коме су пловили ниски бели облаци. Она је осећала да је Срба непомично гледа, али немаде снаге да подигне поглед. Он наједном рече:

— Ако желите ја могу напустити манастир. Она претрну.

— Сасвим?

— Сасвим.

— И то говорите *озбиљно*?

— Потпуно озбиљно.

Она поћута један тренутак; затим:

— Зар вам је толико стало до ваших београдских пријатељица?

Била је на изглед мирна; једино што је Срба могао видети једну нервозну руку како се игра перлама на врату. Али у исти мах он осети да се нешто велико и значајно догађа између њих. Он први пут у том часу виде да игра једну игру у којој може он сâм, на првом месту, опећи прсте.

— Ја немам пријатељица у Београду.

Она је стајала непомична. Међутим, у себи, она је преживљавала један од најтежих својих часова. Њој се у часу беше учинило да он то из обзира према њој, из превелике љубави жели да оде, да би јој био пријатан. Али, ако би то тако било, она не би смела да га пусти да тек тако оде. А шта учинити? Уосталом, та мисао би потиснута другом, која јој се намах учини много вероват-

нијом, тим пре што јој је већ по други пут долазила на ум: он се игра, он се забавља. И њој одмах би јасно да је и „сувише јасно“ показала колико јој је стало до њега. Он све зна, он је све разумео — помисли Радмила. И та последња мисао, после тренутне малаксалости, даде јој одједном потребну снагу. То би у последњем тренутку, јер је она била на самој ивици понора; она је једва одолевала себи, требало је да прође само још један часак и она би му сама открила све, рекла све! Она се чак толико уздиже изнад свега узбуђења да му показа на крају оштро и хладно лице.

— Када полазите? Сутра?

— На служби, сутра.

То вече, она му пожеле лаку ноћ и срећан пут, на један начин који се више дојми ње, него Србе.

— Да ли треба да рекнем вашем господину мужу за моју намеру?

— Чему? Када једном будете ван манастира, известите картом.

— То ми саветујете озбиљно?

— Зашто да не? То је најпростији начин да избегнете објашњења.

Та претерана хладноћа са Србом не даде јој целе ноћи да заспи. Чим свану она реши да га види. Али се дуго ломила. Када изађе у двориште, било је већ увелико јутро. На живој води су се умивали радници, Станојка је, пред кујном, мало у раскорак, са решетом пуним жита, хранила своје безбројне кокошке и ћурке... Небо, које се показивало изнад манастирских кубета већ ослобођених скела, било је тога јутра некако нарочито сочно и зелено. Радмила прође преко трема, разгледа свуда око себе. Срце јој је куцало неједнако и јако. Ипак, она се не усуди да пита. Као кријући се оде до стаја: ту нађе Илију који је вилама избацивао мокру сламу и тек њега упита за Србу.

— Отишли су они још сабајле. — одговори Илија и тај одговор, који лупи Радмилу као камен,

би за њега прилика да опљуне шаке и да још јаче зграби за углачане виле.

Сва треперећи, са том мишљу да је Срба отишао носећи у срцу синоћну хладноћу, Радмила потрча путу. Јер ако је све то озбиљно? Ах, Господе, шта ће мислити о мени! Она је била потпуно изгубљена; она настави да журно иде путем, непрестано се надајући да ће га угледати са кога завијутка. Да га је угледала у даљини, она би јамачно трчала за њим све донде док га не би сустигла; или док не би пала од изнемоглости. Она тако дође до велике окуке, одакле се видео један велики део клисуре. Недостајало јој је даха, снаге; срце јој се задржавало и причињавало огроман бол у целом телу: кроз јутарњи ваздух до ње дође свирка двојница, али пут је, све док је око могло да допре, био празан. Крај њега змијала се друга бела пруга у измаглици, Сребрница. Она се клонуло окрену и тада, на десетак метара испред себе, виде Србу где стоји наред друма, држећи за узду оседланог коња. То је било тако ненадно да Радмила немаде времена да се обрадује: она беше утрошила и последњу мрвицу наде и сада му је прилазила као у сну. Али пре него што стиже до њега она се упита: је ли ме видео када сам трчала? И у истом часу осети како јој се сва нежност и сво узбуђење повлачи. Када се нађе пред њим, њено је лице било круто, глас оштар и нељубазан, она га је гледала право и љутила се његовом насмешеном изразу. Зашто се смешкао?

— Још нисте отишли?

— Не.

— Зашто?

— Јер јуче нисте били јасни. Ја сам вам поставио једно питање, ви сте ми одговорили другим.

— Ви одлазите?

— Не. Остајем.

Они су се гледали непомично, и скоро као два непријатеља. Он додаде полако, подвлачећи речи:

— Овог пута сам добро видео, и остајем.

Она осети да губи тле под ногама; она осети да је он јачи од ње (у дубини душе она се са слашћу подавала тој несаломљивој вољи!) и да би колико толико спасла изглед ствари, она викну:

— Зашто стојите тако насред пута! Крећите се! Пустите ме да прођем!

Он примети да она није тражила ништа више већ да јој се склони с пута, и ћутећи ускочи у седло и у галопу одјури према манастиру.

* * *

Радмила је била тако на крају снаге да се осети сигурном тек када отвори врата своје собе: соба је била голих зидова, окречена бело, са гвозденим креветом у једном крају, са ораховим орманом у другом. Једва ако је било места још за један обичан сто претрпан свилом и прибором за везиво. Крај широм отвореног прозора стајао је ћерћев. И то је било све. Врата што воде у један мали ходник а одатле у Карамарковићеву собу била су притворена. Радмила их журно затвори и онда остаде тако читавих неколико минута, леђима ослоњена о њих, руку спуштених низа се.

Када се добро промисли, није имала разлога за плач, јер у ствари и она сама жељаше такав завршетак, али се осећала неспособном да заустави бујицу која се од срца пела, ту бујицу од које цело тело трепери, бујицу која надире, задржавајући на махове дисање, обухватајући цео грудни кош, стежући, милујући и увек све више се пењући ка грлу... Тај долазак плача личи на жито у пољу које мирује и које је наједном напао ненадни ветар: класје се нагло повило, прво најближе, па онда даље; и док се оно прво враћа, друго се повија; у почетку можете да пратите погледом тај талас што се преноси као додиром све даље и даље од вас; доцније, докле око допире, само узнемирено море стабљика које се таласа, узбуђено, дрхтећи.

И касније, у широкој собној хаљини, — чија је свежа љубичаста боја додала једну неочекивану драж њеном светлом лицу и тешкој коси која се, подељена на средини широком белом пругом, спуштала преко ушију глатка као растопљен метал, — Радмилу није напуштала једна мисао, која јој је, и поред тога што је гласно понављала реч: безобразник — причињавала необичну срећу. Ту мисао она није уосталом никако ни формирала; она је била у њеној подсвести, лепршала око ње, миловала јој образе, дотицала јој се обнажених мишица и заустављала руку која је хтела да извуче иглу из веза, када је доцније, седећи за Ђерђевом крај прозора, и бацајући поглед кроз гране расцветаног јоргована, чекала да дође подне. Та мисао била је обилнија него што је могла да буде затворена у једну реченицу, са речима које имају само једно обично и овештало значење и она, овако неизговорена, била је речитија од сваке речи, реалнија од сваке стварности, садржавајући у себи и Радмилине снове, и њене несвесне жеље, и жубор потока, и манастирске зидове, и слику Србину, и све што је тај доживљај са њим садржавао у себи (покрај тог спољашњег неспоразума!) новог, заносног, срећног... Он није хтео отићи! Он није хтео да напусти тај несносни посао и досаду — и то само због ње! Како би се и могао изразити у три или четири речи тај комплекс противуречних осећања, непризнате наде, неодређеног стида, магловите гриже савести, поновљених слика целог догађаја, радости?

Пред прозором гране јоргована су се логано покретале. Сочни гроздови цвета савијали су гранчице све до руба прозора. У неколико махова на јоргован би слетео по какав распевани штиглиц, окренуо се хитро, пустио који грлени тон и нагло, као да се сетио нечега што је заборавио, срнуо са криком на оближње дрво или у дубину зашећереног ваздуха, остављајући у Радмилиним очима

само одблесак својих светлих и блиставих боја и једну грану која се клати брже него остале.

Када, у подне, зазвонише звона, Радмила престрашено скочи са свога места. Тек у том тренутку њено ухо поче да разазнаје живот око ње: један удаљен звиждук, потмуо разговор у суседној соби, шум Сребрнице, и најзад те пуне и звонке ударе звона од којих су подрхтавала окна на прозорима. Али све то ипак остаде удаљено и странао њеном духу. Цело то јутро, она ни једном не беше помислила на Карамарковића.

XXVII

Срба тек што беше заспао, када кроз ноћ одјекну прво један, па онда одмах још два пуцња, сасвим блиска. У спољном дворишту, где су стаје и торови, узнемирише се пси. У часу мрак би испуњен узнемиреношћу. Чу се ход; једна се врата залупише; неко викну; кроз планину затитра један снажан звиждук па одмах затим још један пуцањ, овога пута сасвим под зидовима манастирским. Срба скочи и притрча прозору: напољу је владала потпуна помрчина; једва неколико звезда на изведреном али црном небу; Сребрница је хучно бујала после ненадне кише; стреје су још увек капале. Пипајући он изађе у ходник. Сасвим на крају тог страховитог ходника једна врата бежу отворена и слаба светлост падаше на цигле. На вратима је стајао Никодим, у спаваћици и са пушком. Двориштем пође група људи са запаљеним фењером и дугим ходником почеше редом да се указују осветљени прозори, чије су сенке, искривљене, са својим гвозденим решеткама, клизиле по супротном зиду. Из своје ћелије изађе и игуман Пајсије, увијен у шалове и босоног. Он упита нешто Никодима; овај му громогласно одговори, да цео ходник зајеча:

— Отишли су да отворе.

— А... — игуман заклина главом; видело се да поред свега није ништа разумео и да му је глувоћа била неких дана скоро потпуна.

Никодим хтеде нешто да одговори, али се споља већ чуо жагор и лупа тешких цокула по камену, и он, оставивши игумана отворених уста, са шаком иза уха, изађе у двориште. Срба се полако спусти за њим. Људи који су долазили говорили су гласно и правили велике покрете. Несигурна жута светлост осветљавала је тек неколицину, одевене у униформе и под оружјем. Никодим их пресрете под великим орахом. Један гологлав сељак у средини гомиле поче да маше једном руком и да говори нешто. Приближивши се сасвим Срба, на своје велико изненађење, у тајанственој личности упозна лудог Јешу, Достаниног мужа и воденичара манастирског. Он је говорио цептећи целим телом, једне руке за тканицама. Био је чулав, калав и унезверен. С тешком муком је преваљивао речи, јер и без страха он једва успеваше да се изражава због замуцкивања. Из целог тог муцања дао се ипак назрети догађај: он у шуми беше срео црног Остоју.

— Добро, добро! — узвикну Никодим на крају стрпљења када Јеша по четврти пут поче једну те исту ствар. — Где си био, то те питам, где си био?

— Ту... — махну Јеша главом према планини.

— А шта си ког ђавола тражио по шуми у ово доба, а? — муну га вођа патроле у слабину.

Србу највише зачуди начин на који Јеша обори главу. Било је у том покрету пуно смисла. Али то питање беше сасвим раздражило Никодима и он скреса:

— Откуд луд човек зна шта ради! Ухватило га па изјурио у шуму!

Јеша обриса надланицом нос и осмехну се.

— Је ли ти казао што? — настави да пита Никодим.

— Није... — Јеша подиже главу и у његовим мутним очима се могао прочитати очајан напор да се сети нечега. Сељак који је држао фењер беше га управио овоме право на лице и јасно се

из мрака издвајала та дугуљаста и некако бунде-
васта глава Јешина, жуте и зборане коже као у
свих ћосавих људи; велика јабучица непрестано
му се кретала под грлом, док му се са оквашене
косе цедила вода и сливала у полуотворена уста.
— Јесте, — сети се наједанпут. Лице му скоро сину
од задовољства. — Јесте, рекао је, кажи... нек се
зна... све ћу поклати ако...

— Ако? — упита неколико гласова из мрака.

— Не знам... заборавио сам. Почели да пу-
цају, ја пао у јендек, у јендеку вода... све сам за-
боравио.

— Их, — прасну Никодим и лупи га песни-
цом у прса, — будало божја!

Не знајући ни сам зашто, Срба је цело време
чекао да објашњење дође од оне Јешине руке за
појасом. Када га, дакле, Никодим удари, Јеша за-
тетура и том приликом би приморан да извуче из
тканице руку и тада сви приметеше да у чврсто
стиснутој песници држи нешто. Опазивши своју
шаку, он се осмехну и отвори је.

— Ето... то.

То је била једна цедуља. Никодим је при-
несе фењеру. Крупно и врло читко било је напи-
сано: „Под средњим каменом на Води Светињи, у
писанију Василију 20 дуката. Кућа Божја да се
оправи. Остоја, хајдук.” Једна крупна псовка оте
се Никодиму. Он отрже фењер и појури према Во-
ди Светињи (то је давно пресушена чесма, уз се-
верни зид цркве Св. Николе, сасвим у дну порте).
Никодим се одмах даде на посао са два радника,
док је вођа патроле причао игуману, који беше до-
гегао, о сукобу: враћали су се из суседног села
и случајно набасали на Остоју. Док су се снашли
он беше нестао. После неколико минута означени
камен беше уклоњен. У јами под њим Никодим на-
ђе једну сељачку чарапу. Он завуче руку и извади
из ње пуну шаку златника. После тренутка ћута-
ња, он плану:

— Све му то неће помоћи! Нека ми само падне шака!

Срба, који се налазио уз њега, нагло упита:

— И ви би га убили, када би вам се дала прилика? И узели после новац од уцене?

— А што да не бих? Зар мислите да је он нас овде купио с тиме што нам о слави и сабору пред вратима оставља свеће и дарове? То је разбојник, господине, крвопија!

— Али ви сте калуђер!

Никодим зачуђено погледа у Србу, слеже раменима и журно пође за осталим светом, својим крупним и расклиматаним коњичким кораком. Срба остави игумана, Никодима и патролу да уз врућу ракију расправе о томе ко ће однети новац у срез и како организовати потеру. Али ушавши у мрачан ходник он доживе још једно изненађење. Корачајући насумице он набаса на некога који се беше сћућурио уза сам зид. Њему заигра срце и чврсто шчепа прилику, скоро се баци на њу. Под рукама осети да држи неку жену. Очекивао је да жена врисне, али она само дисаше брзо и јако.

— Ко си? — упита Срба тихо.

— Пустите ме, молим ти се господине — одговори она такође шапатом.

— Па то си ти Достана. — узвикну Срба зачуђен.

— Јесте господине.

Њему одједанпут све то би чудно: Јеша пред манастиром, његова млада жена у манастиру.

— Па шта ћеш овде?

У то се у даљини зачу говор.

— Јој, ево игумана! — и пре него што је Срба успео да је задржи, Достана се отрже из његових руку и ишчезе у дугом ходнику.

Ход јој се није чуо. Била је боса.

Пре него што ће ући у своју собу, Срба куцну на Карамарковићева врата. Радмила беше прешла из своје собе и седела је на крају Карамарко-

вићевог кревета. Али и њен и његов израз показа Срби да су они мало обраћали пажњу на оно што се догађало напољу: били су мрачни и озбиљни. Он објасни у неколико речи шта се догодило и повуче се. Ни Радмила, ни Карамарковић не учинише ни једног покрета. За Србу би јасно да су се и тога вечера свађали. Он помисли, лежући у кревет, да није далеко час када ће требати да баци последњу карту коју је држао у руци.

XXVIII

Срба Мијушковић г-ци Јовановић

Манастир **во 25. маја 192*

Уважајема пријатељице,

Иако читавих месец дана касније, ево вам пишем по обећању о манастиру, о себи, о вашој драгој рођаци, и о свему осталом. Али пре него што пређем на саму ствар, молим вас на коленима (ви видите да је ово „на коленима” због стила) ако имате кога крај вас заклопите одмах ово писмо и читајте га тек пошто останете сами, рецимо када већ будете легли (ох, замишљам вас у том положају, са мојим писмом у рукама!). Тако ћете можда боље осетити оно што ја јамачно нећу умети сликовито описати. Прво... Али збиља, ја не знам са које стране да почнем опис — и најрадије бих све то нацртао.

Ипак. Прво, варошица је рупа. Ово у ствари не одговара стварности и најмање може да вам изазове слику њену, јер у истини, последња „оаза културе” пре него што се забаса у наше шуме, варошица **во, није у рупи, већ на брегу. Ја никако не разумем зашто се та варошица вере по стрменима када је са друге стране реке најлепша равница коју сам икада видео. Из економије, јамачно. Дакле, када се после вожње од три часа возом, који цео може да стане у два обична вагона, докотурате до станице која носи исто име као и варошица, ви се онда скинете и идете колима једно де-

сет минута једним дивним путем, оивиченим веома старим тополама; затим чим пређете нови дрвени мост, ви се нађете на калдрми главне улице **ва. Не дао вам Бог да се, иначе, возите фијакером по тој калдрми. Ја сам морао да се држим за седиште и добро да стиснем зубе, а од тандркања ништа нисам могао да чујем. Све што сам видео, видео сам у „дупликату“ и због те чињенице опростићете замршеност описа. Ја још ни сад нисам сигуран да куће немају по два крова, — један изнад другог. Ипак, највише сам спазио кафана; пред њима зелену бурад са леандерима; за столовима ретке госте који пију своју јутарњу црну кафу. Затим радње са кожама, опанцима, катраном, шамијама и газдама на вратима. Највише ми се допало да је чаршија била поливена и почићена, да су хлебари баш у том часу вадили врућ хлеб од чега је мирисало цело јутро, да су иза чаршије одмах баште, воћњаци и поља. Од прилике на сред чаршије налази се општинска вага. Ја нисам веровао да је то толико „импозантно“. То вам је као један круг. Около: срез, апотека, главне кафане. Ту се отварају на четири стране улице, управо путеви, оивичени више мање плотовима (наравно, иза плотова су куће). Тачно у средишту тог круга, тако да се из сваке улице види, вага. Прича се да је овај начин зидања увео кнез Милош, по угледу на l'Étoile у Паризу, само што је, као практичан човек, место непотребних триумфалних капија сместио трошарине. Около, место луксузних кола, дремају мазге, коњи и волови, под сеном, катраном или лучем.

Ваша је рођака, која збиља има пуно смисла за природу, необично много уживала у призору који пружа варошица гледана са високог пута што се пење право клисурама. Да је лепо, лепо је. Половина је вароши на падини планинској. Пут иде још даље. И тек што се прођу последње куће, већ сасвим сеоске, потонуле у овом тренутку у процвало воће (ја вам дајем опис од пре

месец дана), а под ногама се укаже цела паланка, сирота, мала, са њеним црвеним крововима у белом цвећу, са њеним широким и правилним улицама, са њеним округлим тргом и вагом око које се виде сасвим мале људске прилике, са димом из оцака који се пење у плаво и мирно небо; око ње се савила река, а иза ове зеленило поља, заплављено у даљини измаглицом, пресечено тамним групама забрана, више којих плове хоризонтом сасвим бели и лаки облаци. Једном речју, поезија... Али доста о том! Осећам да долази оно најтеже у опису, уважајема, јер имам после тог питомог пејзажа, који сте могли досада видети на многим дописним картама, да опишем, вама, београдском детету, одраслом у декорима варошких улица, корза и позоришта, једну ствар која је и мени била до овог часа непозната: клисуру. Ви сте вероватно учили у школи шта је то клисура. То вам је теснац створен од две планине, између којих обично тече по какав поток или река. Али да замислите ову клисуру са Сребрницом која бесни између стена, пада, пенуша, ларма, ја се збиља питам, какво упоређење да употребим, па да вам њена слика постане јасна? Јесте ли прошли који пут крај Таш-мајдана? Јесте ли видели оне огромне стене настале ломљењем камена? Ето, отприлике то исто, само што је све ово три, четири, пет, десет пута веће, намрштеније, дивљије, јер тамо је камен мање више ломио пијук и динамит, а овде... Ја не знам ко, али је ђаволски ломљено. Пут иде бестрага високо, залази у шуму, надноси се над провалије, заобилази. Ваздух, сунце, зеленило, све је то некако хладније, мрачније него другде. И то траје читав час! Човеку најзад буде доста те романтике и после четврт сата.

На срећу пут се сасвим спусти до Сребрнице, стене се претворе у стрме пашњаке из којих избија овде или онде по која литица, док на крају не наиђете на једну воденицу, сву црну од старости (воденичар је неки луди Јеша који има за жену

најлепшу жену у три среза, Достану), а после воде-нице, иза једног заокрета, завршетак клисуре у облику једне велике зелене котлине и, сасвим у дну, припијене уз планину, манастирске зидине, кубета, конаке, тишину, све превучено сенком, миришући на свежу траву, воду и — опростите ми за израз — на побожност. О самом манастиру не знам шта да вам кажем. Ја никад нисам умео да уживам у старудијама, али овог пута, ваљада и због тога што се ваша рођака пасионира за ове почађавеле и оронуте фреске, почињем у свему помало да налазим задовољства. Сама црква није много оронута, али је варварски прошлог века „обновљена”. Ви сте јамачно видели њену слику; била је објављена у скоро свима новинама. Припада т. зв. моравској школи, китњаста је и као из једног парчета резана. Само, ова је омалтерисана, чак су и извесни камени украси зацементисани. Када сам је први пут видео, ни сумњао нисам колико се богатство боја и орнаментике крије под тим сивим кречом. Малтер којим је црква прекривена необично је тврд, а превлака местимице дебела по неколико сантиметара, што је све давало и даје утисак оригиналне фасаде. Заслуга г. Карамарковића је у томе што је, као добар познавалац моравске школе, доказао погрешку неколико ужурбаних научника: оно мало откривене фасаде најлепше је парче полихроме превлаке што се ваљада досада сачувала и потврда његове претпоставке. Права дакле фасада је од редова глачаног мрамора, плавкастог или жућкастог, и редова црвене опеке. Камене розете, архиволте, стубићи на прозорима, капители и богато везени лукови на вратима изгубиће од своје усамљености и стопиће се у једну ванредно уравнотежену целину. Сем тога, додајте да ће црква једном обновљена добити нов оловни кров, лепо сливен, мало зеленкаст и тек онда ћете имати једну слабу идеју о будућој и скорој лепоти **ва. Само се питам: ко ће у њој уживати? И је ли било корисно сручити сав тај новац у камен, креч и оло-

во? — О фрескама други пут. Мада много не разумем задивљен сам, у пуном смислу те речи, обиљем, истином и животом тих слика. Уђем тако по неки пут у цркву, када нема никога, и скоро осетим страх од свих тих погледа управљених на мене, толико је све то живо. — Калуђери су вулгарни и неинтересантни. Старешина манастирски је игуман Пајсије Недић, старац од једно седамдесет година, потпуна незналица. Што више улази у године све више излази његова грамжљива сељачка природа на видело. Цео дан седи у својој ћелији и пије. Стоји му тако стакленица на столу, он гледа у њу и пребира бројанице; с времена на време натегне. Покушао сам да говорим са њим. Нећете ми веровати ако вам кажем, да ми је причао о младим девојчицама. Домаћица му је нека Станојка, чија су сва браћа и сестре запослене по манастирским воденицама и појатама. Другим речима, краду. А краду заједно са Никодимом, калуђером кога још нисам видео у мантији, али кога сам већ три пута видео да лумпује по сеоским крчмама. То вам је снажна људина, обучена по „американски”. Трећи „сабрат” је један млад човек, бледуњав и жгољав, Василије; једино њега сељаци називају „духовником”. У овом тренутку путује по околини и купи писанију. У план није био ушао оловни кров (држава увек штеди на најглавнијем) те се Василије решио на то скупљање да би црква тако заиста била обновљена и доведена, бар приближно, на њен прави изглед. Писанија је иначе ово: у манастиру постоји једна књига у коју народ, приликом разних згода, уписује шта ко жели да да „светој кући”, „светињи”. Књига је врло стара и има породица које с колена на колена одужују свој запис. Василије се нада да ће успети да скупи штогод од старог и да ће чак записати и новог. Он тврди да познаје народ и да треба само умети прићи. Што се мене тиче ја дубоко сумњам да ће ма шта скупити. Иначе све више долазим до убеђења да је Василије више занесењак и будала,

а мање лицемер. Требало га је видети када је уз-јахао на коња, са једном сељачком торбом око врата у којој је носио књигу и једну дрвену икону Мајке Божје! Сав је сијао. Што ме највише чуди то је да и Никодим трља руке. Видећемо. Изгледа ми да се игуман Пајсије и Никодим служе преда-ношћу Василијевом и његовом ревношћу, а да му се у ствари искрено смеју. Јер Никодим је и сувише велики трговац, и поред своје риђе калу-ђерске кике под шубаром, да би био невино побо-жан, а Пајсије је и сувише нагрижен алкохолом и женама да би се заносио манастирским и „духов-ним“ стварима.

Сетих се да вам још ништа не рекох о мош-тима Светог Краља и о његовом ћивоту. Ето јед-не ствари коју никад нећу разумети! Гледао сам када доводе болеснике, после вечерње, са свећа-ма... коса да вам се дигне. Како нису могли да га оставе за време оправке цркве, да не би био про-фанисан шта ли, то су пренели ћивот у другу црк-ву, у црквицу Св. Николе. Кажу да нарочито по-маже од „злих духова“, главобоље и „суве боле-сти“. Сем тога, овде народ верује да једна чести-ца његова може да заштити од куршума. Јер краљ је, пре него што је доспео у ћивот, био велики ратник.

Ах, уважајема и лепа моја пријатељице, ви сте јамачно малаксали под овим описима. Међу-тим, остаје ми да вам саопштим да је у манастир стигао и сликар М. који је већ почео да кваре ове већ покварене фреске. То се стручно зове „осве-жавање“ и „фиксирање“. Ви познајете сликара М.: то је онај што је радио портрет г-це С**. Ја и он смо добили са становање такозвану гостинску собу. Зашто се та соба са два гвоздена кревета и још три старе слике зове „гостинска“ ја не знам, ако није због величине. А да је велика, то јесте. Кад запалим свећу (ми употребљавамо воштане свеће, управо њене остатке из цркава) у једном крају, рецимо крај мога кревета, ја потпуно ни-

шта не видим шта се догађа у другом крају, код другог кревета. Додајте томе шест прозора без завеса, мирис боја у безбројним лонцима којих има по целој соби, по зидовима картоне и скице и, отприлике насред собе, један огроман чамов сто на коме је читава гомила најразличнијих ствари, почевши од лула сликара М., остатака хлеба, карата, па све до кравата, прслука, четкица, флаша са разним сликарским течностима у њима — и онда можете имати отприлике слику моје нове „резиденције”. Јутро проводим код вашег личног рођака. Он ми диктира писма, прима настојнике, затим поново прелази на диктирање. Два пут недељно одлазим коњем у варошицу по пошту. Суботом надгледам настојника који исплаћује раднике. Вече проводимо играјући покера, ако не седимо на трему, а ако седимо на трему, онда седимо у мраку, због комараца. Врло често пратим вашу рођаку у мале шетње по околини. То је уосталом жеља г. Карамарковића који не жели да госпођа сама лута по шуми. Јер лутати је опасно, пошто по истој шуми лута и чувени Црни Остоја. Али о њему не могу данас да вам пишем. Толико: да нисам ово што сам, волео бих да сам Црни Остоја.

Пишите ми шта се ради по Београду, а нарочито ко се још у кога заљубио и хоће ли где бити сватова. Поздравите малу Јелену Б. Ако видите г-цу С** можете јој, онако узгред, рећи где сам и са ким сам. Да завршим, љубећи вашој љупкости малу ручицу. Ваш одани

Срба Мијушковић.

XXIX

Тога вечера, и поред опомене Никодимове да не излазе изван манастирских зидова, Срба и Радмила су лагано шетали путем крај Сребрнице. Вече је било светло и пуно покрета. Над ивицама планинским небо је још увек буктало црвенилом зашлог сунца. Идући тако они дођоше до једне

мале ливаде: у предвечерју су се видели свежи стогови сена; око њих су ниско летеле ласте. Радмила се одједном трже. Њена рамена пређе дрхтавица.

— Вратимо се. — замоли.

— Вас је страх? — упита Срба.

Она не одговори.

— Зар и онда када сам ја са вама? — он је ухвати под руку: — и сада?

Она се ослони на његову руку и оборене главе настави да корача. Манастир је остајао све даље иза њих. Што су даље ишли, Радмила је све више осећала узнемиреност. Је ли се у истину страшила сусрета са Црним Остојом за кога се знало да је у околини? Ја мислим да њој Црни Остоја није ни падао на ум. Било је нечег другог, нечег што је лебдело у ваздуху, у стварима што почињу да се завијају у сутон; нечега најзад што није долазило с поља, већ из ње саме, очекивање нечега необичног, страх од тога, страх затим да то може и не доћи: и то је очекивање чинило да све око себе види на један нов и другојачији начин. Али једном виђена тако необична, природа је све јаче узбуђивала Радмилу. Она је била далеко од тога да примети да је све око ње само огледало њеног сопственог узбуђења. Оно се међутим пело, постајало несношљиво, падало као растопљено олово на груди, на срце, извирало из свега, из неба, из литица, из Србиног замишљеног изгледа.

— Говорите, — прошапта најзад Радмила, не могући даље да издржи то бескрајно ћутање. Али пре него што Срба успе да проговори, она узвикну: — не, ћутите!

Срба је погледа искоса: он у том тренутку осети да је дошао час последње сцене. Он је био потпуно свестан да игра, он је потпуно добро знао шта хоће. Није ли тражио срећу? Није ли имао овога пута „да иде до краја?”

— Ја сам одавно желео да озбиљно говорим са вама, Радмила. — проговори он једним дубоким, тихим, али одлучним гласом.

— Не... зашто... немојте.

— Ви мислите да ћу ја почети сада са исповестима? — осмехну се Срба. — Вас је страх?

— Није, зашто би... Али зашто баш данас? Ћутите, ћутите још мало!

Срби се није журило. Он је знао да је јачи, он је осећао да му се она сада, и да хоће, не може отети. Он стави чак извесно каћиперство у то своје самопоуздање, и мирним гласом стаде да говори о стварима на изглед далеким:

— Сва је ствар у овоме: треба имати свој поглед на свет. Говорим вам ово што сам приметио да вас и најмање ствари из обичног живота доводе у једну врсту грознице. Непрестано постављате себи питања: смем ли? не чиним ли нешто што не бих смела и требала учинити? Идете рецимо путем, крај пута плот, над плотом зрела трешња, савила гране. Хтели би једну трешњу? Да, али трешња није ваша и из тога се рађа читава морална криза. Пример је глуп и ништаван — и у ствари нема много везе са оним што сам хтео да вам кажем. Уосталом ово о трешњи се више односи на мене, него на вас. Управо, односило се на мене доскора. Хтео сам рећи ово: зашто свет упорно дели дела на добра и зла? То ме питање необично мучи. Међутим, што се добра и зла тиче, то је просто: светлост, самим тим што постоји повлачи за собом сенку. Другим речима, хтети уништити сенку значи радити непосредно и против светлости, радити непосредно за једно стање где ће све бити једнако обојено. Ето чему теже пури-танци, ето где ће нас бацити чистунци који проповедају чисту врлину, као да „чиста врлина“ може да има неку вредност без оне друге, „проклете“ стране! То је тако просто! Као што је извесна количина отрова потребна за здравље тела, тако је исто човечанству потребна извесна количина зла и несреће за његово морално и душевно здравље. Та да нема „изгубљеног раја“, ми не би ничему тежили, ништа нас не би мучило, ни о чем не би са-

њали; цео би нам живот био један дуг летњи дан: рађали би се и остајали у вечности. Јер без греха, ми би били бесмртни, а смрт је поред греха највеће добро човечанства. Замислите једног човека који живи без чежња, који не тражи да нађе своју другу изгубљену половину, човека који се не боји смрти. Је ли то човек? Не, то је анђео. И баш зато што нисмо анђели, баш зато небо за нас има свога значења, као и чистоћа, као и стотину других, недостижних ствари којима тежимо.

У колико је више говорио, Срба се све више загревао. Глас му је постајао све топлији и све мелодичнији. Он је уживао да се слуша; он је уживао у тим речима које су некако без његове воље добијале неко нарочито значење. Беху стигли до испоснице. На чистом плавом небу видеља се само једна звезда. Радмила покуша да извуче руку из његове, али учини само то да му даде и другу. Стајали су једно према другом; ветар је лагано звиждао у ниском жбуњу.

— Греше они што мисле да је човечанству потребна само љубав, само праштање, само чистоћа. Мрзети, Радмила, из свег срца мрзети, исто тако јако мрзети као што се јако може волети! Јер мржња је исто тако потребна као и љубав, као и самилост; и рат и богаство је једна од тих вечитих потреба. Шта би значило Исусово опраштање и „окрени и други образ“, да нема злих, или грешних којима ће тај опроштај затребати? Цео смисао је у живети. Грешити да би испаштали, испаштати да би грешили! Примити храбро улогу која нам је од природе дата. Ја идем још даље: то је лудо хтети „спасти“ цео свет. Неко мора бити жртвован, неко се мора уништити. Закон природе је такав да једна половина увек храни другу, у материалном и моралном смислу. Чак и труљење, које је пропаст за јединку, има огромног корисног значаја за остале. Крст је свима додељен, неко га носи као проклет, неко као блажен, али сви носе крст.

— Зашто сте споменули крст? — упита дрхтећи Радмила.

— Не знам... тако. Крст је најлакше поређење.

Она је стајала сасвим уз њега. Његове речи су падале на њену косу.

— Не, то о крсту, то је његово. — Она покуша да се извуче из Србиних руку: — То вам је он говорио?

— То је свеједно. Главно је да је све то што сам вам рекао тачно.

— Није свеједно, није свеједно. Ја познајем његове речи, то вам је он говорио, то вам је он објашњавао. Реците, ја морам да знам.

— Зашто морате?

— Јер то о крсту је и мени говорио. Од речи до речи ми је то рекао: сваки мора да понесе свој крст, сваки. И још ми је рекао: зашто би хтела да ја сам носим? Зашто не би и ти понела? Србо, говорим вам од срца, у страху: ја више не разумем његове речи, ја сам несрећна, тако несрећна! Он говори, он се љути, али под свим тим речима ја не умем да откријем ништа. Шта хоће од мене? Зашто ме гони? Видите ли разлога? Не, ћутите, не говорите, не треба, не треба одговора! Ето, можда не треба о томе ни да говорим са вама. Можда уопште не би требала да говорим са вама. Јесте, ја знам, ви овде нисте због мене. Ћутите, не тражим објашњења! То не чини ништа. Ја знам да ви сада са мношћетате игре ради. И то не чини ништа. Ја знам да бих требала да вас отерам, а не могу, не могу, разумете ли, не могу! Господе, зашто вам све ово говорим?

Срба је још увек држаше за обе руке. Она подиже главу према њему:

— Ја сам несрећна, а сви се играју са мношћетом, и он и ви. Он са својим крстом, са подсмевањем, ви са својим глупим и шипарачким причама. И то све због свога личног задовољства. А ни један ни други не мисли шта се са мношћетом догађа! Ни он ни

ви не помишљате да ја могу полудети од тога мучења. Та и ја сам од крви и од мяса. И ја имам срце које може да стане. Не, ви идете за својим играчкама, егоисти, циници, окрутници! Шта је вама стало до срца једне жене! Шта се вас тиче што једна ништавна жена због вас не спава, због вас проводи дане и ноћи у грозници, у очајању, у несаници. Пустите ме, ја вас мрзим (по вама то је исто што и волети!) мрзим, мрзим! Пустите ме!

Он је био толико изненађен тим ненадним преокретом да и не помисли да се опре њеној вољи.

— Зашто сте ми малочас говорили о свему ономе, о свој оној филозофији? — настави Радмила још страсније. — Шта ће мени филозофија! Мени се живи, воли, мени се хоће среће. Али сте ви мислили: она нема храбрости, она се ломи да ли да „узабере трешњу“ или не; треба јој прво говорити „у начелу“, треба јој прво доказати да сваки има своју судбину; затим да је моја судбина ван обичног тока. Варали сте се, варали! Губили сте време говорећи ми у „начелу“. То је готово код мене, ја хоћу да живим, ја имам права да живим. Ви сте сада запрепашћени, ви се сада кајете што нисте ишли брже!

— То није истина.

— Јесте. Два пута истина. Ви се сада ломите у себи да ли да паднете на колена (не поричите, видела сам вам покрет, разумела!), али вас је страх. Стид вас је да не рекнете сада ништа, али вас је у исто време страх, ја видим, ја видим то добро, страх вас је од љубави једне скоро полуделе жене. Ви сте хтели забаву, провод. Место осмеха и кључа од собе ви наилазите на жену која жели да воли, али да воли страсно, без опроштаја, до умирања. Вас је страх страсти, суза, смрти! Ви би од љубави оно пролазно и блиставо. Имати једну жену, играти се, затим отићи даље. Не говорите, ја знам то тачно, ја видим добро. Да није тачно зар би ви ћутали сада? Не би, не би, по сто пута не би!

Радмила застаде за часак. Затим, још понесенија:

— Ви се чудите? Ви знате једну малу глупу женицу која обара очи, ви знате једну романтичну младу жену која се одушевљава пролећним пејзажима. Не, Србо, та жена више не постоји, она је мртва, њу је убио један човек кога је она до лудила волела. Од оне наивне жене нема више ни камена на камену. Сећате ли се како сам изгледала када сте ми били представљени? Сећате ли се оног излета, потопљеног села, и жене крај вас у чамцу? Ви сте за њом појурили. Ви сте њу стално видели док сте мени говорили. Али она не постоји више, она је прошлост. Колико је воде протекло од тада! Њена је још коса, ово тело, ове очи, али унутра је једна друга жена, непозната вама, странкиња. Да ли би за њом „дојурили у манастир?” Да ли би се усудили њу волети озбиљно, свим срцем, свом душом? И знате ли ви шта је то озбиљно волети? Не знате, не знате. Ви уосталом то и не тражите.

Срба је стајао непомично. Он је збиља осећао страх, он збиља није познавао ту жену испред себе. Чак ни стид да је тако срамно ухваћен у својој игри није могао да надвлада ту непомичност. Радмила наједном заплака:

— Он ћути, он ћути! Све је дакле истина!

Срба учини покрет прима њој.

— Не, све је доцкан, оставите ме, оставите ме! Не идите за мном! — и она потрча према манастиру.

— Радмила! — узвикну Срба.

Она се окрете за часак; затим после малог ломљења настави да се удаљава.

После запрепашћења, наиђе талас љутње. Срба удари другим путем, и дуго луташе око манастира. Било је неоспорно да је цео свет, сва природа била против њега. У глави му је бучало, али

од све те множине мисли и идеја, он не успеваше да доведе до краја ни једну. Несносна месечина плавила је целу околину својим сјајем. Чули се дозиви буљина и удаљени лавез паса. Срба се спусти до воденице. Јаз је био затворен, врата на воденици отворена. Он уђе. Све је било мирно. На великом каменом огњишту, испод верига, горела је ватра. У полутами назирали се жрвњеви, сандуци за брашно, ручице и ужад. Кроз размакнуте даске дизао се шум воде. Он напусти воденицу и крену у манастир. У соби нађе сликара М. који је лежао полеђушке на своме кревету, и гледао у месечину која је падала у тешким сноповима кроз прозоре. Срба кресну шибицу и упали свећу.

— Тражио вас је малочас г. Карамарковић — примети сликар М.

— Нек иде до ђавола.

— И ја се придружујем вашој жељи.

После краћег ћутања:

— Не би ли да окренемо?

— Можемо.

Игра није трајала ни пола часа, а Срба већ беше добио око три стотине динара. Сликара М. љутито тресну карте о сто. Он чак спомену да Срба није играо „како треба”. Држећи новац у руци, сасвим миран, Срба упита:

— Да не мислите тиме рећи да сам варао?

Сав црвен, М. одговори:

— Да ли сте варали или нисте? *Ви сте способни за све...* и ја већ имам готово мишљење о томе.

Срба се диже са столице.

— А да ли сте мислили да сам способан и за ово? — и у једном маху сав новац би исцелкан у комадиће и бачен кроз прозор. — Ја сам играо због игре, а не због новца.

Срба приђе своме кревету и онако обучен пружа се по њему. Сликара М. остаде непомичан. Најзад извади лулу из уста и журно приђе Србином кревету.

— Ви сте диван младић, — рече он полако,
— и мени је жао што сам вас увредио.

Срба се није мицао.

— Ви се не љутите на мене?

— Не, не љутим се, али молим вас оставите
ме сада! Оставите ме! Тешко ми је.

Сликара М. се одмаче од постеље.

— Угасите свећу, — замоли Срба.

У соби поново завлада тишина. Кроз прозо-
ре су падали тешки снопови месечине.

XXX

Радмила г-ци Јовановић

Манастир **во 1. јуна 192*

Драга моја Маро,

Било би ми тешко када бих знала да си љута
на мене. Али, Боже мој, има часова када човек не
може да пише, када се сав предаје животу и сво-
јим мислима. Волела бих да ме разумеш: ти знаш
да ја нисам била никад потпуно срећна. Веруј ми,
међутим, да никад нисам била несрећна овако и
оволико као ово последње време. Ти и сама знаш
довољно. Ја знам да ти у мени још увек гледаш
једну старовремску жену. И можда сам према теби
у истини старовремска. Али ја знам да једна старо-
времска жена не би постављала ова питања која
ја себи постављам. За њу би све било јасно од пр-
вога часа. Њој би религија била довољна да је за-
штити. Драга Марушка, ето где се ми разликујемо
од старих (ти још више него ја). Ми никад нисмо
озбиљно и дубоко схватили реч: не греши. Ми
смо знали и понављали реч, али за нас је то било
мртво слово. Ако нисмо грешили то је било зато
или што нисмо имали прилике, или што нисмо
знали да и ми можемо грешити, или најзад из
удобности, из лености душевне. Ја ти ово пишем,
а и за мене је све то мртво слово, ја не разумем,
ја не осећам. Улазим у цркву, излазим. Одстојим
службу, слушам речи, припаљујем свећу, крстим

се, али све то пролази крај мене. Ја се нисам променила, у мени је све као што је било, ја још увек судим својом главом о свему, али ово што сам видела овде, ова два последња дана, потресло ме је необично. Ако нисам осетила у себи промену, ја сам осетила да изван мене није све исто. Ја сам својим рођеним очима видела да се може заиста и од срца предати Ономе Горе у руке, са поверењем. Уверена сам да ће ово проћи, да ћу се опет осетити пуна самопоуздања, да ће опет за мене важити само оно што ми срце и разум буде прописивао. Али све то не смета да ти ево пишем сва као у грозници.

Ја добро не знам шта је то писанија. Знам да је јеромонах Василије одмах по нашем доласку отишао да лута по округу, од села до села, са једном старом књигом. Пре два дана се вратио праћен једном огромном масом људи и жена. То ти је и ходочашће, и литија, и сабор, и провод. Данас чух да је скупљено преко сто хиљада динара у стоци и у новцу. Али то није оно главно. Оно што ме је дирнуло, то је долазак. При погледу на дугу поворку, под звуцима звона, ја сам одједном осетила како ме прожимају жмарци, како ми сузе навиру на очи, и то само због неке чудне емоције која као да је испуњавала сав ваздух. Тај долазак народа било је нешто тако нарочито, тако величанствено, да ми се чини да никада ништа нисам видела тако величанственог. Можда сам тако дрхтала још само једном у животу: када је војска улазила са музиком у Београд, приликом ослобођења. Замисли, Марушка, један топал пролећни дан, са небом покривеним прозрачним белим облацима, са оном разливеном мутном светлошћу која свима стварима одузима рељеф и тежину; замисли на стењу више манастира људе што ужурбано намештају прангије, димове ватара (на којима ће се пећи јагањци) ношене ветром на једну страну; замисли затим утабану и поливену земљу у порти, ужурбане жене што цело јутро рибају конаке и

спремају у кујни у великим бакрачима ручак, игумана Пајсија и Никодима у њиховим црним и сплетеним мантијама, са високим камилавкама, свет који беше дошао из варошице, све то натопљено узбуђењем, ишчекивањем, журбом: и то би ти био манастир од пре два дана. Да, поред свега, још десетак дечака у стихарима, који се свађају са Јешом око чирака, рипида и црквених барјака. Највише што ме је зачудило у свему био је општи неред који је пратио цео догађај; а ипак, када добро промислим, све се догађало како је требало да се догоди. И некако се чудно човек осећа када види једну ствар која се понавља по истом реду који је владао још пре сто, двеста, триста година. Нашу младеж у Београду одгајују као младе јенкије (ако је уопште одгајају) као младеж једног народа који почиње свој живот од данас, као људе који нису имали своје јуче, а то је заблуда и злочин. Можда због тога тако слепо копирамо, запањени, отворених уста, све што долази са друге стране границе. (Ти се сада мрштиш, знам. Један народ који нема својих маркиза и барона, ни своје Ајфелове куле, ни своје Rue de la Paix, за тебе није културан народ!) Можда би другојачије посматрали свет око себе, другојачије се опходили, да знамо ко смо. Не знам. Оно што знам, међутим, потпуно тачно то је, да човек осећа неку нарочиту моралну храброст када види да само наставља једну расу која је већ живела, која је имала своје традиције, своје прописе, када види да није сам, да не почиње своју кућу на празној пољани, са будаком у руци.

Као што треба, приближавање ходочасника објавио је скоротеча, дојуривши у облаку прашице на ознојеном коњу. И док су га жене служиле ракијом у кујни, пред црквом се образовала литија и свечаним ходом изашла на манастирску капљу, уз општу узбуну звона, прангија, уплашених птица и стоке, праћена димом са кадионица, лепршањем барјака и жмиркањем запаљених свећа.

Сребрница, која тече одмах испод манастирских зидова, пресеца нов пут на два места и провлачи се испод две нове и беле дрвене ћуприје. Мало даље од другог моста пут се уздиже и увлачи у шуму: све је још било мирно и непокретно, пут празан, нов, тек просечен, румен од црвене земље. Ја сам стајала на бедему и погледом пратила лагани ход литије, праћене још увек тим громогласним звоњењем и прозуклом пуцњавом прангија. Небо се беше разведрило сасвим и под мало косим сунчаним зрацима крстови на кубетима и окна на коначима беху се претворила у блиставе површине у које човек није могао да гледа. Литија баш прелазаше први мост када се на окуци указа коњаник. Био је на малом брдском коњићу, дуге су му ноге скоро дохватале земљу, на глави је имао камилавку. За њим се лепршала црна раскопчана мантија. Иза јеромонаха Василија се појавише још два коњаника, носећи барјаке, па једна жена такође на коњу, па одмах мешавина пешака, кола, коњаника, оваца, телади, коза, јарића... Заједно са појавом првих прилика на окуци, до мене допре, кроз брујање звона, лагана и монотона песма помешана са меденицама и блејањем унезверене стоке. Поворка се полако спуштала црвеним путем, извирући и одмотавајући се без краја иза окуке. Тешка и ковитлава прашина пратила је сву ту мешавину и неодлучно се вила изнад људских и животињских глава. Песма постајаше све јаснија у колико се поворка више приближавала. Постепено, лица у првим редовима почеше да се издвајају. Виделе су се већ ознојене главе, покривене прашином, браде, мараме. Једна тешка озбиљност и јара лебдела је над збијеним људским и животињским телима. Први се редови најзад стопише са литијом. Завитлани барјаци бацали су сенке на сву ту гомилу, која се беше за часак задржала, нагло згомилана и укрупчана око игумана који се љубио са гостима. То задржавање није трајало ни неколико часака. Из све збрке по-

ново изађоше напред рипиде, барјаци, чираци, онда затрепташе одежде и дим кадионица и најзад сва та гомила настави да се одмотава, црна, вијугава на црвеном путу, замагљена неприметно испарењем, прашином, сунцем.

Од тог тренутка, Марушка, од те прве визије, осетила сам оно чудно и мени непознато осећање, и оно ме није напуштало за сво време што су ходочасници пробавили у манастиру. Јер оно што сам видела касније, пред ћивотом Св. Краља, прелази већ у бајку. Ја сам видела људе где плачу и пузе на коленима, жене које ударају челом о камен пред улазом у цркву, ја сам видела лица преображена, осветљена једном унутрашњом ватром и цело сам се време питала: какав је живот тих људи? јесу ли срећни дајући овако цело срце и целу душу томе недостижном Богу? осећају ли олакшање од молитве? Или је то дволичност, страх од казне? Не, Марушка, страх од казне није могао бити овде, јер ово нису били старци и бабе, не, већ мужеви у пуној снази, ратници, жене са првенцима, једном речју ово је био онај исти народ што пије, што пали, што убија. Не, страх их није могао гонити до дођу овамо. То је из неког другог разлога, мени непознатог и неразумљивог. Требало је видети само ону озбиљност и достојанственост са којом су домаћини спуштали, после ручка своје дарове на икону коју је подносио Василије, па разумети да се ти људи не страше ничега и да то што чине, чине по потреби душе и срца. Било је и непријатних ствари, на пример претераност у пићу код извесних и једна туча на крају, али то није могло да промени онај први утисак. Човек који је све то створио, Василије, необично ми се допао својом скромношћу. Био је сав очајан видећи да игуман и Никодим предводе у пићу. Уосталом, игуман је брзо препио и Василије га је неопажено одвео у његову собу и закључао. Ето одакле долази пропаст, Марушка. Василије је био толико тужан да ми се сажалило на

њега. Говорили смо дуго поводом свега и налазим да је необично уман. Ипак, све се свршило добро и сутра-дан свет се разишао после једне ванредно лепо одслужене службе. Служио је архимандрит из суседног манастира, са још пет свештеника и калуђера. Ваздух је у малој црквици Св. Николе био тако згуснут да су се свеће, запаљене у једном невероватном броју кривиле и топиле.

Ево једног писма, драга моја Маро, које те је јамачно зачудило. На страну што је теби, у твом веселом животу, јамачно још и било досадно. Али ти ћеш ми опростити, је ли? Тако сам смућена и тако несрећна. Воли те твоја

Радмила.

Р. S. Када прочиташ ово писмо, исцепај га, молим те. И не говори ником ништа. Ти знаш да ја морам свету да показујем насмејано лице.

Р.

XXXI

Од оне ноћи, када у гори срете Црног Остоју, Јеша поче да иде као изгубљен. Мутне и страшне мисли, од којих се ноћу будио сав ознојен, нису престајале да му се врзу по глави. Чак и по дану он не могаше да их се отресе и као заблесављен луташе око своје воденице. У неколико махова заборави да затвори брану, те вода умало не полами воденичне точкове; губио се толико да је пуштао да се празни каменови окрећу иако је чегртаљка пробијала уши. Достана га у два-три маха лупи у слабину, али он не одговараше на њене псовке. Раније би се обично трзао, савијао кичму и прихватао посла; овога пута једва да је дизао очи. Али и тај поглед, који би као камен падао на Достану, био је некако повучен у себе, заузет непрестано нечим што је мучно радило у његовој бундевастој глави. Једног јутра, одмах некако по писанији, он се изгуби. Мора бити да је отишао пре зоре, јер га нико не беше опазио.

Он међутим не беше отишао далеко. Згрчен иза шипражја, он је пажљиво мотрио на једну појату око које је редовала једна млада и лепа жена. За то време, пред игуманом и Никодимом, Достана плакаше. Игуман као да није знао о чему се ради. Пребирао је своје тешке ћилибарске бројанице; на столу пред њим стајала је стакленица, до пола испражњена. Никодим је шетао из једног угла у други. Он се најзад заустави.

— Престани са плачем.

Достана се ушмркну и уздахну.

— Ако не можеш сама, ено ти Илије.

— Није мени за рад.

— Него зашта? Још мање ти је стало за човеком! — Никодим се испрси.

Достана га одмери једним светлим погледом и осмехну се. И она и Никодим погледаше у исти мах на игумана. Затим се њихове очи поново састадоше, и они се поново осмехнуше. Никодим је попљеска по рамену својом огромном и жилавом руком:

— Хајд', мора се... још мало. После, ти знаш. А довече, када ти се она будала врати, а ти врљику.

Достана се сави пред игуманом.

— Дај да ти пољубим...

Игуман се трже из своје непокретности. Он не даде руке.

— Нека, нека. Хајд' у здрављу!

— А шта она?

— Жали се на Јешу. — викну Никодим у само ухо игуману. — Тешко јој, луд човек.

— Ако, мора се, луд, па шта, ако је и луд. — Игуман се загледа у Никодима, и оштро: — Нек је луд, мора се. Распуштенице и девојке по манастиру нећу, јеси ли разумео, нећу!

Јеша, међутим, узалуд чекаше. Појата је остајала мирна, сем младе жене нико није ни ушао, ни изашао. Он је био сав укочен од чучања и хладне земље, те најзад реши да говори, макар и са

женом. Жена је стајала на вратима, подбочена, и гледала у небо. Била је у тешким везеним сукњама, задигнутих скута, прикопчаног уског јелека, једрог обнаженог грла, засуканих рукава на кошуљи. Јеша звизну. Он звизну некако нарочито и жена се хитро окрете према месту одакле је звиздук долазио. Затим, полако, уђе у појату, остављајући за собом отворена врата. Јеша изађе из свога жбуна, претрча преко чистине и уђе за њом. По свему се видело да није тим начином долазио први пут. У појати је владао полумрак. Видело се мало камено огњиште, качице за сир и кајмак, једно лежиште препокривено овчијим кожама. У оцаку је висило сухо месо и тешки каишеви сланине. У дну су била једна мања врата. Прозора није било. Све је то било обично, као и по осталим бачијама и појатама.

— Крсманија, — зовну Јеша.

— Шта ћеш?

— Где је Остоја?

— Не знам. Шта ће ти?

Јеша обори главу. Он после краћег ломљења проговори задихано:

— Не могу више!

Крсманија наједном прште у смех.

— Не смеј се!

Сав помодрео у лицу, Јеша подиже песницу. Али Крсманија настави да се смеје.

— У... у планину ћу ја њу! — изјави одједном Јеша и један необичан поглед сину испод његове велике шубаре.

Крсманија престаде са осмехом. Она приђе вратима и залупи их. Сада их је осветљавала једино слаба ватра и једна плавкаста и несигурна светлост која је падала кроз оцак и кроз местилице раздвојена брвна.

— Хоћеш ли ракије? — запита Крсманија.

— Нећу ракију. Не треба ми ракија. Нећу више доле.

— Неко мора да остане доле, будало.

— Ја нећу, ето ти.

Крсманија поново поче да се смеје. Њу је лудо забављало упорство Јешино.

— Па шта би Остоја с тобом? Јеси ли ти човек? Пушке се плашиш горе него жена. Још када си доле, бар си будала, а будале не дирају.

— Нисам ја будала.

— Ја, шта си! И горе си него будала, кукавица си.

Крсманија отвори врата.

— Где је Остоја? — понови Јеша.

Али Крсманија, не желећи више да говори озбиљно, поче да се пренемаже, као и толико пута дотада, када би ненадно пред појату искрсла патрола:

— Ма какав те Остоја спопао, човече божји! Мало је мени сирења и мужења, и сваке невоље у гори, него ми још и Остоја треба. Ма ти си луд, тако ми деснице Краљеве! Остоју код мене тражи. Мало што у вечитом страху овде живим преко целог лета, него те још и уз Остоју привезују. Луд си ти, ето ти. Зар ми Остоја не закла прошлог лета најбољега овна? зар ми не оте дукате? Уђи, брате, претури, потражи, сиротињу ћеш наћи, а не Црног Остоју, мајка му за њим очи исплакала.

Јеша се задржа у ходу, па онда полако:

— Нисам ја кукавица, Крсманија. Запамти што ти велим: није Јеша кукавица.

Он удари кроз честар и час касније био је поново крај своје воденице. Вече је падало некако нарочито румено и тихо. Све до половине неба долазили су јарко румени облаци који су за сутра дан наговештавали ветар.

Као што се види Јеша никако није био баш толико луд како су га представљали, како се и он сам волео показивати. Телесно, он је био недоношче. Умно, он је био оно што народ назва шерет-будала. Само његов недостатак лаког говора, тромост са којом је претварао своју мисао у говорену реч, беше учинила да се о њему створи то

мишљење као о „лудом Јеши.“ Тај спољни недостатак, појачан још и нарочитом стидљивошћу, није дао да се прозре какав је он у ствари; и цео свет је терао шегу. Међутим, та шега је одјекивала јако у Јешиној души. Требало је да му се поругате само једном, па онда годинама видети како се при вашем пролазу сагиње за камен. Да га дарнете у том часу, он би вам разбио главу. У неколико махова он збиља одговори каменом. Једном чак и ножем. Али после тих часова понесености, где му је мржња и осветољубље давало храбрости, он би падао у праву грозницу страха, и данима се крио по шипражју. Тај страх код њега био је нешто основно, скоро урођено. Отуда ваљада (носећи у себи стално побуну против увреда) и његов потуљен изглед, и савијена леђа, и поглед који је ишао одоздо на горе. Ако је јаче нападао само у крајњем раздражењу своје слабије непријатеље, децу, (јер за њега је цео свет био непријатељ, па и деца, нарочито она!) он је боговски лемао. И не једно се вратило кући са масницама и огреботинама, вриштећи од препасти, а то само зато јер се приближило и сувише близу Јеше да би му отпевало кроз нос ону невину ругалицу:

„Кад се жени, који куће нема,
Цуру проси, која среће нема,

Сви уноси а голи трбуси,
Два пешака трећи коња нема.“

ругалицу коју су му први пут отпевали на дан његовог венчања са Достаном.

Везе његове са манастиром почеле су од прве младости када је као чобанин гонио стоку по планини. Пред црквом, иконама и црквеним утварима гајио је такво страхопоштовање, да би се увек прекрстио по три пута пре него што би прешао праг, додао кадионицу или запалио кандило. Више пута су га нашли, у доба великих јесењих

киша, згуреног у једном крају Краљеве Цркве, изгубљеног, полуотворених уста, пред мрачним олтаром, на коме гори само једно румено кандило, високо под сводом, испред распећа. Свој сабраћи је љубио руке, додавао ватру и све са том савијеном кичмом, озбиљно, предано. То му је донело нова задиркивања:

— Јеша хоће да се калуђери...

И приликом манастирских слава, намргођени домаћини, уз ракију, питали би игумана, намигнувши претходно:

— Ама, Бога ти, Пајсије, када ћемо да пострижемо овог нашег владику?

Одједном, то је било пре две године, Јеша се ожени. Је ли збиља желео Достану, или се просто покорио вољи својих „духовника“? Поставише га за воденичара. Он поче недељом да навлачи ново и лепо одело. Одакле, чиме? Он је ишао, долазио, поново одлазио негде, али му нико није могао ући у траг. Зашто се уопште женио ако је имао већ тада везе са Црним Остојом? Можда су то били исто тако срачунати планови, можда још бољи него Никодимови, којима се Јеша просто морао покорити? Све је то било мутно у почетку. Роди му се и дете које крсти Никодим. Приликом тог рођења се откри да је Јеша био и лола: дете беше дошло месец или два после венчања. То баци у једно лудачко весеље целу околинду; створи се чак и реч, коју би сељаци добацивали каквом ђилкошу:

— Пази, брале... немој као Јеша.

Јеша је, међутим, све то примао хладно. Он покуша просто да добије свој део, још увек на изглед у пуној понизности пред калуђерима, али га Достана, после неколико месеци попуштања, једнога вечера дочека песницама. У време када се догодило ово што описујем, Јеша спаваше у једној прегради за оставу, крај огњишта и воденичких точкова. Неки причају како су га видели где по ноћи лута око воденице и прислања лице уз

осветљен прозор; неки су га опет затекли, ушавши ненадно, где лежи пред собним вратима, вирећи кроз пукотине; неки опет увераваху да проводи целе вечери и ноћи пред затвореном манастирском капијом. Али, све то није било потврђено.

Вративши се из планине, Јеша се увуче у свој лежај и дуго остаде непомичан, главе загњурене у кожух. Наместо прве мисли, беше дошла друга. Кукавица! Цео га је свет држао за кукавицу! Храброст за њега имађаше свега један облик, јер друге није познавао: Црни Остоја и његова дела. Леден зној поче да га облива. Хоће ли имати снаге? Достана га грдећи позва на вечеру. Он се не помаче. Међутим, иако леђима окренут, он прађаше пажљиво све њене покрете. Као да је у том часу имао једно шесто чуло: ниједан њен покрет није му остајао непознат. Са сваким шумом што му је допирао до уха, он је откривао по један покрет. Она је села, она једе, она успрема софру, она успављује Босиљку, она улази у собу, она се дотерује, она излази. Тишина... Достана беше отишла. Тада, Јеша устаде са лежаја, и замишљен крете кроз мали воћњак.

Била је још увек та озвездана и тиха ноћ када Јеша стиже до сеоске крчме. То је ниска и накривљена зграда, украј реке, покривена разлупаном ћерамидом, где свраћају сељаци и сплавари који из планине силазе варошици. Кроз два прљава и мала прозора пробијала је кречно-бела карбитска светлост и осветљавала ниско цбуње украј пута; остали део зграде био је неосветљен. Он уђе и седе за први сто, одмах до врата. Био је толико замишљен да не примети никога; још мање да се сав тај свет, (неколико сељака, газда и момак, сви око стола, са картама у руци) некако намах развесели. Он чак не погледа у момка када му овај стави на сто чокањ ракије. Он је јасно осећао једну ствар: да даље не може овако. Једини му је излаз био Црни Остоја. Да га

Остоја прими... Ту се све кидало. Он испи чокањ и куцну празним стаклом о сто. Момак донесе други.

У кафани је било тихо. Једино што је вода у карбитској лампи без престанка кључала. Партија карата се заврши. Газда избриса таблу. Један од сељака поче мешати карте. У том тренутку у кафану уђоше два нова госта. Били су то два млађа човека, у својим сукненим оделима, доста обична изгледа, у меким опанцима прављеним од свињске коже и упртене кудељом. Спазивши Јешу они као да живнуше. Нешто пркосно и подсмешљиво испуни кафану.

— Ене де! — узвикну један од њих и, намигујући на остале, седе за сто крај Јеше.

Други, старији, посади се према њима. Остали оставише карте и почеше да се спремају на смех. Од свих, кафански момак показа најрадо-зналије лице. Он се беше приближио скоро сасвим столу и гледаше полуотворених уста редом у сву тројицу, у Јешу и у придошлице.

— Шта си зинуо? — упита млађи од двојице.

— Да му учитељ није умро, још би учио школу — дочека старији са својим озбиљним лицем и опуштеним брковима.

Али ни момак није био глуп крај свег мртвог, заспалог и прљавог изгледа. Он дочека пошалицом:

— Ма газда Милоје, ни лоја у роговима, ни памети у брковима.

Милоје поглади своје велике брке задовољно.

— Млада ти се не би љутила да и теби нешто никну овакви.

— Их!

— Дајдер нам боље мало љуте.

Када се час касније стакленица нађе на столу, Никола, млађи, отпоче:

— Па како Јешо?

— Ето, тако, живо-здрово.

— Ако, ако... даће Бог и боље.

— Ама од људи не ваља — упаде Милоје.

— Не ваааља... — отеже Јеша неповерљиво гледајући испод обрва.

— Море, ајде, људи, сорта му је, — прихвати поново Никола, — него ови наши калуђери ...не ваља!

— Пи! — понуди Милоје.

— Нека...

— Ех, нека! Пи! Ако неће само, а ти натегни. Ни ћуран не иде сам на свадбу, али људи ухвате, натакну на ражањ, па однесу.

Јеша искапи и стресе се. Тај исти кратки и испрекидани разговор, то исто испијање на крају, настави се још за неко време. Јеша беше збуњен озбиљношћу браће и њиховим човечним разговором. У колико је разговор дуже трајао, у толико Јеша стицаше више поверења. Остали гости се беху полако окупили око Јешиног стола. Новина пошалице их је лудо забављала и са нестрпљењем чекаху како ће се све то завршити. Браћа беху на далеко чувени Јакшићи, у последње време у крвавој свађи са манастиром око неких спорних испаша. Оценивши да је Јеша довољно загрејан, они се сасвим нагнуше преко стола.

— Видиш, Јешо брате, говорим ти као човеку и пријатељу... овде гуши неправда! — и Милоје се снажно лупи по грудима. — Је ли право, је ли пред Богом право? Шта њих боли, њино није, као паше живе, понела пшеница или не понела, код њих погача. Ти знаш!

Јеша потврди главом.

— А ми видиш, у њих узимај њиву на пола, у њих купуј гору, у њих узимај испаше...

— Ако, — упаде Никола, — намастирско је, њихово је, калуђерско, али бар да су као људи... што је право.

— То је, брате! Да је право! А зар ми нисмо плаћали право? Али мало калуђеру да сам слаже пару, него и стриचेвиће да огазди, мало што сам пушта трбух једући само мрс и сирење, него би и својој браћи да пусти!

— Море да је само браћи! — узвикну Никола и намигну на остале. — А жене?

Чу се пригушен смех. Јеша се трже и још више отвори уста. Он се не усуђиваше да дигне поглед.

— Јесте, жене. Ти то бар знаш! — шану му некако сувише поверљиво Милоје и његов врућ дах опали Јешу по лицу. — Јесте, брате, ти се не љути на мене, говорим ти као човеку и створу божијем: што би ти — био гори од њих?

— Дуооовници... — промуца Јеша сав помодрео у лицу.

— Их! А ти! Шта си ти? Живинче или човек? Човек, брате мој, човек! И ти душу имаш, на две ноге идеш, што би био гори од њих! А, што, деде, реци ми као свом рођеном?

Никола поново насу чаше.

— Је ли то живот? Калуђерску децу да раниш... код своје главе другоме измет да чиниш!

— Лако је теби.

— Што лако? — као обрецну се Милоје.

— Газда си... страх те није.

— Газда сам, газда сам! Пун ми кош шљиво-вице, ето ти какав сам газда. А што би тебе било страх? Жене ли се бојиш? Кецељу припаши!

Још нико са њим до тог тренутка није тако озбиљно и „као са човеком“ говорио, и Јеша осети бескрајан срам што је у истини толика кукавица. Он сâм, без нуђења, искапи овог пута чашу и осетивши врућину (која као да га је жарила по крви) он завали на потиљак своју тешку шубару. Поново се зачу међу присутнима, што су око стола стајали, пригушен смех.

— Једно дрво неће ни пред кумом да гори! — настави после краћег ћутања Милоје. — Али три...

Јеша се одједном исправи, заокружи мутним и црвеним погледом по свима, па онда тресну песницом о сто:

— Ти велиш да ја калуђерску децу раним?

Сва задиркивања досада свршавала су се Јешиним бежањем из кафане, или, ако би га јако опили, његовим плачем и бусањем у груди. На ненадно питање Јешино, нарочито на његов удар песницом у сто, сав тај свет одговори громогласним смехом, толико је то било необично и ново.

— Аха, делијо! Распали само!

Јеша се дахћући диже од стола. Био је мало заклаћен и сав жут у лицу. Он се наже преко стола (при том обори стакленицу и разби једну чашу, али нико не обрати пажње на то) и полако, он понови:

— Није Јеша кукавица, Милоје. Запамти, није он кукавица.

Затим се једним снажним покретом одби од стола и, кроз галаму и смех и подругивање, он тетурајући изађе из кафане. Напољу га дочека месечина и попци. Котлина се нихала у прозраној маглици, некако преображена и без дубине. Било је свеже; без дашка ветра. Одмакавши мало од кафане, Јеша поче да се смеши. У колико се више приближавао манастиру и воденици, у толико је више осећао како у њему расте самопоуздање и бес, да када се нађе пред својим вратима он (који се иначе и по дану кришом увлачио у кућу!) лупи свом снагом ногом о њих. Он пипајући прође кроз воденицу и крај већ угашеног огњишта; затим уђе у собу. Достана се још не беше вратила. Он се поново насмеши.

Дуго је затим под амбаром цепкао луч, правећи од њих мале снопиће. Када сврши са тим послом, он их сакри под сено. Затим се врати и леже; не на свој лежај, већ на кревет.

Почињало је да свиће када се врата отворише и Достана уђе у собу, лагано и меко газећи, повијајући се у струку. Спазивши Јешу, који ју је гледао нетремице и право у очи, она плану. Али пре него што успе да се подбочи, Јеша се диже, шчепа је за косу, повуче према кревету и онда,

нагло разјарен, стаде ударати. Престао је тући тек када се од кукњаве пробудила мала Босиљка. Чувши детињи плач он остави Достану, отресе са прстију ишчупану косу, удари је још једном ногом у слабину и изађе у двориште. Из сена покупи спремљене снопиће луча и изгуби се у ниском грмљу, које је са горње стране ивичило воћњак. Достана, која се беше довукла побаучке до спољних врата, могла је још који часак да види међу зеленилом његову црну шубару, како полако залази све дубље у шуму.

XXXII

То исто јутро Срба је имао да оде у варошицу, по пошту и новац. Он преко обичаја устаде рано и читав час проведе шетајући по манастирском дворишту. Али и после тога још је увек било рано до крене, јер је новац стизао тек око подне. У то на једном прозору старог конака, кроз дрвене решетке, он спази Василија. Овај му се осмехну:

— Већ шетате?

Срба не одговори на то питање, већ упита:

— Могу ли да се попнем до вас?

— Зашто питате? Попните се.

У последње време Срба се беше необично здружио са Василијем. На страну што је то приближавање у почетку било из чистог егоизма и потребе. У колико се више дружио са њим, Срба је налазио у Василију све више духа и интелигенције, а у исто време све јасније је уочавао величину глупости и сељачке грамзивости у Пајсија и Никодима. Уосталом, о овој двојци Срба није много ни водио рачуна. Њему је требао пријатељ који ће ћутећи разумети његову муку, не питајући за узрок, а то је био Василије. Јер Василије беше образован и уман човек, кога тек случај и судбина беше довела у манастир. Завршавао је шести или седми разред гимназије када је почео рат. Догађаји који су наступили прекинули су му даље школовање. Тада је настало бескрајно лутање по це-

лој Србији (био је са својом мајком и млађим братом), по свима збеговима. У повлачењу кроз Албанију изгубио је у једном метежу брата, затим, једног јутра, крај угашене ватре у колеби где су преноћили, пробудивши се из тешког сна, нашао је своју матер слеђену од мраза. Два дана преседео је крај леша, без хране, полусмрзнут, сам. Последње избеглице бежу прошле и на слеђеном пољу није се видело ништа друго до разбацана и разбијена кола, по који смрзнут коњски или људски труп и јата гавранова.

— Било их је тако много, — причао је Срби једном приликом Василије, — и долазили су чак до те разваљене стаје где сам ја седео, скоро без мисли и полулуд, спуштали се на ивицу зида и гледали ме. Нисам имао снаге ни да викнем. Да се који спустио и на мене, ја сумњам да бих имао снаге да учиним ма и један покрет, да се спасем напасти.

Најзад, другог дана, наиђе једна заостала колона војника и уђе у стају да се одмори и преноћи. Повратили су некако Василија, огрејали га колико су могли, и како овај није могао да иде, они га још истог вечера пренели у оближње село, и ту оставили код једног арнаутина. Ту је провео неколико месеци (благодарећи наполеонима које је имао зашивене у постави капута) а затим се, чим су шуме озеленеле, кришом вратио у Србију. Путовао је ноћу да га непријатељи не би ухватили. Једне зоре, пролазећи овим крајем, умало што није пао у руке једној патроли. Полумртав од умора и страха докотурао се тог истог јутра до манастира. Конаци су били опљачкани и пусти, али је манастир ипак некако живео. Младић је био тако измучен, тако блед, тако на крају снаге, да га је Пајсије задржао код себе. Све то учини се Василију као воља Промисли, и једном у манастиру, он ту и остаде.

— Био сам убијен, изгубљен, — причао је Василије, — лутао сам као месечар, али ми је

пред очима непрестано лебдела слика моје јадне мајке, смрзнуте у Албанији. Само ме је читање на часове ослобађало те море. Тако сам, у то време, научио и руски и француски, поред огромног броја књига из библиотеке која је била скривена са осталим црквеним драгоценостима у једној тајној испосници више манастира, и које сам ја читао одреда. Касније, када је дошло ослобођење, ја сам остао овде.

Срба, увек скептичан, постави му тога пута питање, је ли он остао због тога што је у манастирском животу осетио свој позив или због тога што му је тај живот пружао најлакше решење да осигура своју егзистенцију. Василије се осмехну:

— Ви не претпостављате изгледа да оно прво може бити разлог?

— У толико не, што оно прво тражи да се буде или хипокрит, или да се верује у све глупости, тројство, створење света за три дана и шта ти ја све знам!

— За шест дана — поправи смешећи Василије.

— Свеједно.

— Зар вама веровање изгледа тако немогућа ствар?

— А зар ви верујете? — упита брзо Срба.

— Верујем.

— И у Бога?

— И у Бога.

После тог разговора и Василије и Срба уобичајише да претресају у бесконачност та и таква питања. За Србу то беше ново и привлачно (сем тога, тим дискусијама испуњавао је време које би иначе провео мислећи на оно нашта није хтео да мисли); за Василија задовољство, јер је имао са киме да претреса о ономе што је сачињавало сав његов живот. Али овога јутра, када се Срба попе у његову собу, ни један ни други не почеше о обичном. Василије је био у једној лакој и избледелој мантији, на више места закрпљеној. Сто му

је био прекривен исписаним хартијама и књигама. Како није било више места ни на столу ни на полици, то су поједини томови лежали по свима угловима, по прозору, по кревету.

— Ви рђаво изгледате одјутрос. — примети Василије.

— Рђаво сам спавао. — Срба се опружи по кревету и поћута часак. Затим: — Карамарковић и Никодим опет су се целе ноћи картали.

— Знам.

— Госпођа је јамачно и ову ноћ проплакала. Све до три часа по поноћи горела је светлост у њеној соби.

— Знам.

— Занима ме где су то били, јер сам ја у два маха обишао цео манастир и нигде их нисам нашао.

— У колима. Ја сам их такође пратио. Извели су се око десет часова затвореним колима. Изгледа да су били кренули у варошицу. Задржали су се међутим уз пут, испрегли коње, послали Илију по једну цртаћу даску и свеће и онда играли све до мало час. Изгледа да је то Карамарковићева идеја, због госпође. Када играју овде, онда она дође по неколико пута и опомиње га на спавање, другим речима, смета му. Да иде до варошице било му је дуго.

Срба се диже.

— Какав човек! Постао је сем тога и заједљив и пакостан. Јесте ли чули јуче каквим је речима изгрдио настојника? А све то утиче на госпођу... она ће се разболети.

Василије погледа право у очи Срби. Овоме би непријатно. Он устаде сасвим са постеље и поче шетати из једног угла у други. У том шетању он се задржа за часак крај стола. Поглед му паде на исписане табакерке. Његову пажњу привуче нарочито један лист, нарочито пажљиво и чисто исписан. Василије учини покрет да склони, али Срба га претече и узне табак. Он прелете очима преко

неколико редова, а онда седе и поче пажљиво читати:

„...И ја схватам цркву као место где човек има да остане по једном у недељи за који час насамо са самим собом, са својим мислима, својим гресима, слутњама. Около бруји песма, добри гласови, лепе и тужне слике светаца гледају са зидова кроз плавкасте и колутаве облаке тамњана, свеће пуцкарају и блистају; али од свега тога, у полутами, човек једва да осећа само присуство једне бескрајне тежње за чистотом и срећом. У једном часу, не знајући ни како ни откуда, човек тада осети да је дошао у присуство Бога. То није конкретно; то је просто сензација мира и спокоја која нас испуни. И сама та тренутна самоћа, усред цркве, макар и без изговорених молитава, вреди више него све исповести и сви савети: слушати своје срце довољно је. Зар ви то нисте никад осетили? Извесну промену на спољном свету када после службе, мало заморени од непокретности и стајања изађете на сунце? Опомените се када сте као мали излазили, рецимо после службе на Цвети, са врбовом гранчицом у руци.

Међутим, цео свет тражи помоћи у других. А с поља никад ништа није дошло. Чак ни разбојништво. То човек, понирући у себе, открива ово или оно. Питаћете: и подлост и разврат? Одговорићу: и подлост, и разврат, и смисао за добро и племенито, све је то у нама, у пупољку, готово да се расцвета. Рђаве склоности су ближе површини и лакше доступне, добре су скривеније и дубље; зато је толико рђавог јер се нема времена ни прилике да се копа у дубину, тим пре што је то увек скопчано (као и сваки напоран рад!) за било какву муку или одрицање, док се до рђавог скоро увек долази кроз извесно задовољство. (Овим не желим да кажем да сва задовољства неминовно воде рђавом. То је сасвим друго питање.) Зато по мени црква треба да омогући те ретке часове понирања у себе, тога „копања“, разговора са самим

собом, те благотворне часове самоће. Зато је ту полутама наших цркава, зато фреске на зидовима, зато тамњан, зато песма хорова... Ја знам да је ово јеретично. И да би ме владика, ради ових мисли, послао на покору. Свеједно. Ја мислим тако, а не тражим од других да деле са мном моје мишљење. Једино што желим то је да останем што дуже сам; и да што боље уђем у суштину ствари. Овде се потпуно одвајам од многих не само световних људи, већ и од многих који носе ову исту црну ризу што и ја, а који на све гледају световним очима. Корист или штета за нас који смо се повукли из света, не постоји. Ја мислим на тренутну корист или штету. Све има свога смисла и циља. Ниједан добар осећај, ниједна добра мисао која се роди у вама није пропала, па макар је ниједном не изrekli. Све то остаје ту, и после наше физичке смрти, јер је и дошло изван нашег физичког рођења. Највећи људи, чији је пример највише утицао на човечанство, били су ћутљиви, повучени, неки чак и неписмени. И Христос више делује оним што није стигао да изрекне (или мудрошћу својом није хтео да изрекне; чак и оно што је изрекао било је увек у облику приче и радње!) него оним што је проповедао као чисту мисао и идеју. Легенда о једном човеку, сав његов живот, један осмех његов, или суза, највеће је благо; и скупоценије наследство, него томови књига, него дани проповеди.“

Овде се лист завршавао.

— Дајте ми наставак — замоли Срба после дужег ћутања.

Василије не одговори нити се помаче. Тек у том часу Срба примети да Василије беше необично узбуђен и збуњен. Он чак замоли:

— Вратите ми лист.

— Шта вам је ово?

— Ништа, глупости. Вратите ми.

— Не, није ништа. Ово вам је нека расправа, шта ли? За часопис спремате?

— Не, никако. То није за штампу.

— Мени се допада. Имате ли још колико листова?

— Неколико.

— Како се зове? Како сте назвали све то?

— О самоодрицању или жртви.

Срби наједном би сумњива Василијева забуна.

— Зашто сте писали ако није за штампу?

— Онако, за мене сама.

— И то је *цела* истина?

Они се погледаше право, очи у очи. Василије нагло обори поглед.

— То је мој позив. — проговори он сасвим тихо.

Једно питање горело је Србине усне. Он се не уздржа:

— Шта је ваш позив?

— Да размишљам о тим стварима.

Василије се није одавао. Сав треперећи, слутећи нешто необично и њему непријатељско, Срба додаде скоро гневно:

— И да *делате*...

Они се поново погледаше. Израз Србиног лица био је такав да Василије у часу виде да га Срба прозире; али у исти мах њему би јасна једна друга ствар: Срба је у овом часу није скривао. То потраја једно магновење. Срба осети да се и сам издаје. Он се надвлада колико је могао и сниженим гласом:

— Треба да идем. — Он дође до врата, па се наједном окрену; усиљавао се да се смеши: — Јел'те, Василије, будите искрени, то ме необично занима: какви су односи између Никодима и Достане?

— Шта ће вам то?

— Онако... ради психологије, Никодим живи са Достаном? зар не?

— На жалост...

— Хвала вам. До виђења.

Али ово последње о Никодиму и Достани било је усиљено. Василије добро осети да је Срби потпуно свеједно, и да је питао само да забашури своје последње речи. Чим остаде сам, Василије журно и одлучно седе за сто. Чинило му се да му сада неће достићи времена. Срба међутим лагано оседла коња и онда замишљен појаха према ва-рошици.

XXXIII

Срба се налакти на сто за којим је седео, пред недирнутом црном кафом, и расејано поче гледати низ дугу улицу. Дан је био благ и тих. По тргу су се шетали дивљи голубови и врапци и журно, између неравног камења, купили просуто жито и зоб. Неко се у кафани звонко смејао уз зveckање стаклади на келнерају. Са прецветалог багрена опадао је цвет. Све је било тако да би човек, који је задовољан собом, могао са пријатношћу да ужива у непокретности и пуној светлости која је јарко блистала по извешаним јагњећим кожама. Међутим, Срба је седео непокретно и је-два задржавао сету и нерасположење које га је све више заокупљало: он је поново мислио на напуштање манастира. Први пут је играо коме-дију; овог пута је мислио озбиљно. Али он јасно и унапред осећаше празнину коју ће наћи у Београду, он осећаше досаду која га је већ сналазила пре него што је видео и први београдски кров. Он покуша да мисли на своје познанике, на г-цу Јелену Б., на г-цу Јовановић и њен весели са-лон, он чак замисли помирење са г-цом С**, по-мирење које је једно време држао за своју нај-већу срећу, али примети да га сада све то више нимало не занима: он је био изгубљен за Београд, бар у овом часу; једина особа на коју је мислио била је Радмила. Али после свега што се догодило, после последњег разговора, шта учинити, какво држање заузети? Уосталом, зар је могао ма шта учинити, ма како „држање узети“

после његове откривене игре? То му је тим болније падало што је она не само знала за ту игру, него се он чак скоро хвалисао пред њом, мада сада увиђа тако јасно (мада је одмах увидео!) да он баш не игра сасвим, да у тој игри има нешто истине. Рећи то? Али да ли није играо? Ако се у ствари сада поново вара? За Србу је наново почињало једно од његових очајних ломљења.

Он плати непопијену кафу и крену улицом. До доласка поште остајало му је још читав час. Он поче тиме што се задржа пет минута читајући полуисцепани изборни проглас залепљен на једном плоту; затим других пет минута купујући цигарете и жижице. Али после тога, време је било смањено само за десет минута, а он није знао шта ће са собом. Радозналост дућанџија га је сметала и љутила. Он полако изађе у поље изван вароши. Жито је почињало да класа и лак ветар таласао га је без предаха. После жита наиђоше ливаде оивичене врбама: кроз трунтаве и ниске крошње просијавала је глатка површина реке. Изнад свега, у јари подневног сунца, маглиле се планине, модре и повучене. Срба седе на обалу, одупрт леђима о једно дрво и дуго посматраше прозрачну воду изнад које су летеле ласте. Лице му је било озбиљно, шешир дубоко намакнут на очи; изгледало је као да се на нешто љути. Постепено његов поглед склизну низ реку и задржа се на месту где се повијала читава мала шума барске трске и шевара: на томе месту се уливала Сребрница. Он пође даље погледом, изнад невидљиве Сребрнице и најзад, сасвим у дну видика, он откри једну белу пругу: то је био пут. Он пође даље и наиђе на велику празнину између две планине: почетак клисуре. Дошавши дотле, он осети како му се срце стеже и брзо одврати поглед.

Седећи тако на обали, без одређених мисли, он поче скупљати око себе сухе гранчице и лањско лишће. То у прво време несвесно покретање његове руке претвори се полако у један одређен по-

крет. Он наслага све то на гомилу и пажљиво поче залагати ватру. Ми често пута, окупљени неком тешком мишљу од које осећамо страх, бежимо у мале и ситне послове, цепкамо хартију, зарезујемо оловку коју непрестано ломимо, увијамо књигу или тако што безначајно, и то само да би побегли од себе сама. Колико је тако седео? Двадесет минута, пола часа, час? Он не беше свестан времена које пролази. Седео је крај те мале ватре и замишљено гледао у пламен, час слабији, час јачи. Било је нечега сетног и озбиљног у његовом погледу; осећало се да његова душа пролази кроз непознате крајеве и да води неки дубоки разговор са пламеним језиком који се једва разабирало под сунчевим зрацима. С времена на време, Срба би подстакао угарке једним штапићем и после тог малог и увек истог покрета поново западао у непокретност.

Било је нечега потпуно новог за Србу у овоме што се сада са њим догађало; и можда га само та новост бацаше у бригу. Он је познавао себе, он је знао из искуства та страшна ломљења између два осећања, између два поступка, он је знао за те страховите сукобе између замишљеног и реалног. Он је знао и то да ће ти тешки часови клонулости, са његовом јаком природом, брзо проћи, и не једном, он уживаше баш у том ломљењу, у тој тузи која би га сналазила, у тој празнини у којој се губио и душом и телом. Али овога пута било је разлике у јачини: он је у правом смислу те речи осећао да више нема тла под ногама; он је лебдео (бар тако се њему чинило) у безваздушном простору и ничега око њега није било о шта би могао да се ослони. Раније, могао се одбранити пркосом. Овога пута, пркос је донекле био узрок свега. Некада, у сличном случају, долазила му је у помоћ таштина, страх од подсмеха, нова лица. Сада му се таштина чинила смешном, страх од подсмеха није постојао јер није било никога ко би могао да му се подсмехне, нова лица га нису

занимала, чак је осећао гађење и од саме помисли да би могао срести некога, коме не зна ни име, ни навике, ни боју очију. Неко је радио у њему, Срба га је осећао, и после сваког ударца срца, њему се чинило да се све више ослобађа магле која га је дотле обвијала; са сваким даљим секундом он је јасније видео. Тада му се одједном учини да се налази пред једним великим и огромним, свезнајућим створом, а тај створ да је он сам; гледајући у себе Срба је имао утисак да се налази пред једном неизмерном провалијом, а да је та провалија он сам; и то осећање ишло је тако далеко да се више није осећао затвореним у једно обично људско тело: он је прелазио, он се стапао са реком, са том малом ватром, са планинама, са пољима, са побледелим од светлости небом. И баш у том чувству било је оно главно. *Изван* свега тога постојало је нешто друго, једна малена светлост, нешто недокучиво које је у свему учествовало а ипак остајало неухватљиво, независно, по страни; нешто што све схвата и поима.

Има тренутака када са чуђењем откријемо неку ствар, која је и раније била ту, у нама или око нас, али која нам је тек у том часу неким тајанственим путем откривена. И самим тим открићем сав нам наш дотадањи живот постане одједном несхватљив и немогућ; осећај празних соба и ненасељених места. Идемо и савршено не познајемо више изглед ничега око нас, толико је све у једном магновењу променило своје вредности, оно што нам је до јуче било језгро живота постало нам безначајно, оно друго, које нисмо ни примећивали да постоји, добило одједном значај најглавније ствари; нешто без чега се наш даљи живот не да замислити. Узалуд се тада питамо зачуђени и збуњени: како сам могао досада живети у таквој смртоносној заблуди?

То би као муња. Срба погледа око себе и зачуди се када спази пред собом реку, ватру, поља. Он журно устаде, утаба ногама угарке и скоро у-

плашено упути се варошици. У њему је све треперило. Он застаде да се упита: да ли се и овог пута не варам? — али је све около било сада на један други начин светло и обасјано, срце му је најзад ударало другојачије него мало час, да му се одмах учини да је на правом путу. Он поново поче испитивати своје поступке, оне од пре неколико месеци, оне од пре неколико недеља, дана, часова, и поново схвати, као малочас, да то није било *оно право*, оно истинско што му је требало. А то „право“? Зар је наишао на то право сада? Он није умео тачно да одговори на то питање. Једино што је осећао била је та неочекивана промена која се беше догодила у њему и у часу изменила, како му се чинило, цео ток његова живота; и да му сада неће бити тешко да поново стане пред њу и да је погледа право и поштено у очи. Али ту лакоћу, ту наду у нешто ново и боље, он не осећаше први пут. Срба се сети једног пролећног јутра, када је, исто овако на обали једне реке, стајао и мислио на Радмилу. Како му се све чинило светлим тога далеког јутра, како су му осећања била чедна и нежна! А ипак, баш после тога јутра дошло је све оно несхватљиво, грубо, онда оне несане ноћи, она безумна, страсна жеља за чистоћом, која се опет некако претворила у гнусне одлуке и поступке, и најзад ти лепи дани у манастиру, затровани рачунањем, гонењем, извођењем једне комедије која га је у ствари само мучила. И зашто се све то гадно и несхватљиво стално испречавало, када се оно истоветно чувство сада поново појављује? Зар само зато да тај повратак буде необузданији, луђи, страшнији, заповеднији? Јер збиља, Срба осећаше да све мање и мање располаже својом вољом. Он сада корачаше журно и задихано уском путањом између зеленог жита које му се плело око ногу, не обраћајући пажњу где иде и по чему гази. У једном тренутку он чак застаде и стиште обема рукама

груди. Он осећаше да је живети лако. Требало је само бити искрен према себи.

Он не примети да се беше дигао јак ветар; осећао је само пријатност што му ваздух удара снажно у лице. Још мање обрати пажњу на време што пролази. Када се сети на посао и када потрча пошти, већ је било доцкан: подне беше прошло. Морао је да остане до после подне. Он прими то са шаљиве стране и смешећи се пође да потражи ручак у којој од многобројних кафана.

XXXIV.

Док се ово догађало са Србом, у манастиру је текао обичан живот. Бар на изглед. Карамарковић, после ноћашње игре и губитка, био је још мрзовољнији и пакоснији него обично. Више од једног часа он је мучио свога поинжењера (једног учтивога и бледог Руса, који је цело време без предаха понављао: „по жалоста, госпођин Карамарковић, по жалоста, как ви сказали“.) Затим, напустивши собу која је служила за канцеларију, оборио се на палира, каменоресце, раднике. На својим скелама, сам у празној цркви, са угашеном лулом у зубима, сликар М. је радио свој посао, предано и изгубљено. С времена на време он би се скидао са скела и издалека посматрао рад; или би палио своју јаку електричну лампу, нарочито за то удешену, и дуго испитивао пукотине на храпавој површини фреске. У дворишту је владао свакодневни неред и граја: тешка воловска кола тромо су улазила и излазила кроз засвођену капију, радници са виком истоваривали материјал, или дизали греде; чули се ударци чекића по камену, претакање воде; са какве скеле нагло би се изручила гомила сухог малтера и читав облак прашине за часак би покрио сву ту гомилу људи, камења и кола. Једина личност која није ничим учествовала у свом том покрету и грозници, била је Радмила. Она је била ту, живела под истим кровом, гледала, слушала, али то је било као и да није

била, као и да није гледала, ни слушала. Њен дух је био тако далеко, тако преокупљен другим стварима, да је тек звоно, које је објављивало почетак или свршетак рада, својим пискавим гласом успевало да је на часак дозове к себи и стварности. Она као да живљаше у некој врсти сна, без мисли и жеља; као очекујући нешто. И тога јутра, као и толиких других, она сеђаше крај свога прозора, са везом у рукама. Међутим, руке са везом лежа-ле су на крилу; она само гледаше кроз прозор.

Прву вест донесе једно чобанче. Ствар је била ништавна, јер је горео само један пласт сена (управо остаци пластова од лањске године). Никодим, кога пробудише, посла Илију да види шта је и да учини шта треба, а он поново леже. Али не прође ни пола часа, а у манастир дојури један сељак: овог пута горела је слама на месту званом Висојче. То су били огромни стогови сламе од прошлогодишње вршидбе. Затим, пре него што се Никодим добро расанио, једно за другим дотрчаше задувани и упрепашћени једна жена, један свињар, један овчар, још један сељак и сваки је долазио са другог краја и сваки је јављао за нов пожар. Горео је Вучји До, Бакина Глава, Поточје, Црни Врх... У часу би јасно да ватра гори скоро са свих страна и у непосредној близини манастирској. Радници се узбунеше, рад би прекинут, Никодим, Василије са још неколицином одјурише у разним правцима. Међутим, још нико није знао колика је ватра и у ком се правцу шири; да ли то гори само сува трава, купине и честар, или већ беше ухваћена и сама шума. Још мање се помисли да се може бити у опасности.

Радници који беху остали, прихватише се поново посла, али већ после пола часа у манастир се врати Никодим. Мало касније Илија, Василије. Сваки од њих је доносио страшне вести: ватра не само да је горела свуда, него је била много већа него што се у почетку замишљало.

— То гори већ од раног јутра! — узвикивао је Никодим. — Црни Врх је слишћен.

Илија поче да звони на узбуну. Тек у том часу се многи опоменуше да је ветар у неколико махова доносио мирис паљевине. Али како је било необично сунчано, то се ништа нарочито није опажало у почетку. Многи су мислили да то пале на бачијама трулу сламу или тако што. У општем метежу који настаде нико и не примети Достану, која сва уплакана и унезверена покушаваше да задржи ма кога. Никодим покупи сав свет и разделивши оно мало секира и ашова што се нађе у манастиру, крете на најугроженије место. У манастиру остадоше само жене са Пајсијем и Карамарковићем. Један коњаник беше трком отпослат у срез и варошицу.

Тако у неизвесности протече читав час. Ветар који беше почео да дува, поче доносити све јачи и јачи мирис паљевине. Најзад, пред само подне, у манастир се врати Никодим са десетак радника. Сав труд је био узалудан. Ватра је горела са свих страна, око свих пролаза. Још свега на неколико места могло се изаћи из ватреног круга који је стезао манастир, јер се ватра са разних места беше саставила. За кола остајао је само још пролаз клисуром. Али и туда се морало журити јер се ватра, распиривана ветром, нагло спуштала друму, и то са обе стране. Остатак радника и сељака беше већ одавно прешао на спољну страну ватре и одатле покушавао да штогод учини.

За час манастир би испретуран. Звона су, ко би знао због чега, сваки час почињала па престајала. Чуло се довикивање, псовке. За то време, јако узбуђен, Карамарковић је са Радмилом купио најпотребније ствари.

— Хартије и планове... и рачуне... Тако! Не! Остави те књиге, до ђавола књиге! И хаљине... најважније.

Мирна, иако јако бледа, Радмила је пажљиво извршавала сваку, па и најмању заповест Карамарковићеву. Њу је само чудила, и донекле вређала, његова нервоза. Зар је могуће да га је било страх? И чега? Она није схватала опасност. Међутим, ма каква опасност била, зар се морало толико уплашити? Сем тога, њу одједном поче да мучи једно друго питање: где је Срба? Он се већ морао вратити. Да се није задржао да помогне при гашењу? Да није запао у ватру, ако је хтео да прође пречцом? У тренутку све оно што је она била силом воље „закопала” у себе, изби на површину. Тим јаче што се Карамарковић тако кукавички понашао. Њу скоро да загуши плач од стида. Она зажеле, међутим, да све то није тако, да је Карамарковић сада одједном узме у наручје и да јој каже: Радмила, ми смо несрећни. Зашто бежати? Останимо овде. Ако Бог хоће, можемо бар умрети заједно, ако нам је заједнички живот немогућ! — а да је то казао, она би остала, она је то осећала. Како је Радмила још увек била романтична и поред искуства стеченог у последње време! Карамарковић је просто питао:

— Јеси ли готова?

— Јесам. — и она се у истом часу понова врати на Србу. Где је? Можда јури у касу према њима? Можда... Она поче преувеличавати опасности којима је можда изложен; и његове добре особине. Страх за њега даде свом том њеном замишљању нечега одлучног и јасног. Јесте, он је храбар, срчан, и поред свега злог у себи, поштен. Он је просто заведен друштвом, средином, таштином. Радмила као да живахну. Она не примети да се под тим мислима, на изглед чедним, поново јављало оно друго, оно страшно, оно непризнато. Не на Србу ради њега самог, већ ради себе, ради својих немирних и уздрхталих груди, она мишљаше сада на њега. И мислећи она преувеличаваше његове особине да би оправдала себе пред самом собом, да би се уверила да она то због њега самог

мисли на њега. Јадна људска природо, уланчена у обзире и конвенције, приморана да се кријеш и оправдаваш! Зар није било много простије признати сама себи истину — а тада ићи ка њој? Ја сам можда неправедан и заборављам на грубост те истине; на осетљивост једне женске душе; на стид. Свеједно, дакле, којим начином Радмила оправдаваше себе. Оно што је главно било је то, да та ненадна опасност, да та неочекивана узбуна, поможе Радмили да победи своју гордост. Она је некако инстинктивно осећала дах смрти и уништења који је са димом лебдео над том, до малочас ведром, котлином; и одједном, нагонски, она поче осећати потребу да живи, да воли, да се радује.

На вратима се појави Василије.

— Пожурите се г. Карамарковићу. Хоћете ли да вам помогнем до кола?

Из ходника се зачу глас игуманов и кукање Станојке која је клела.

— Већ почиње да гуши дим. — примети тужно Василије придржавајући Карамарковића низ степенице.

— Мислите ли да ћемо још увек проћи колима?

— Ватра се још није саставила преко Сребрице.

— Паликуће, разбојници! Где су сада? — праскао је Никодим беснећи. — Да их видим, јунаке! — Дошавши до Карамарковића: — Видесте ли, господине? Народ, то вам је тај народ... стока, разбојници! — Али у то спази Илију где извлачи из црквице Св. Николе црквене барјаке, и оставивши Карамарковића, он осу на њега: — Барјаке! Будало божја! Барјаке спасава! Оне сандуке из конака узимај.

Путем почеше гмизати воловска кола (која су до малочас довлачила камен и креч за обнову цркве) натоварена до вршка; а између њих унезверена и заплашена стока која се затекла у стајама. Оно што је одмах падало у очи било је недоста-

так црквених ствари: у великој кочији било је тек неколико најдрагоценијих утвари, док су цела једна кола била натоварена шареним Станојкиним сандуцима. Небо беше почело да се закрива сивим облацима од јаре и испарења. Потпуни мир што га показа Радмила (она је била и сувише заузета собом да би могла ма чиме одати своје узбуђење, јер и за плач и за страх треба прво да *мислимо* на плач или страх па да он дође!) учини да се и Карамарковић смири. Он са злбом помисли на свој кукавичлук, а затим са задовољством поче гледати кукавичлук и нискост осталих. Када се и игуман попе у кола, Карамарковић га заједљиво упита:

— А ваш Краљ?

— Краљ?.. — Пајсије принесе руку уху, зачуђен.

— Ћивот, мошти Светог Краља. — узвикну Карамарковић. — Зар њега остављате да изгори?

— Он не може да изгори. — одговори са поуздањем Пајсије и настави да се намешта у колима.

— Брже, брже... — журио је Никодим кочијаша. Њега потпуно беше напустила ратоборност и бес и сада сваки његов покрет одаваше страх.

Кола су већ неколико минута јурила највећим касом ка варошици, када се Радмила сети:

— А брат Василије?

— Он је остао у манастиру. — прогунђа Никодим.

— Како, — узвикну Радмила престрављена, — ви сте му дозволили да остане?

— Па неко мора да чува зграде и цркве!

— То је глупо... он је још дете... Заустављајте кола! — развика се одједном сликар М. Хеј, заустављај! — Он шчепа своје картоне и своју кутију са бојама и, како су кола ишла уз један стрми нагиб доста лагано, то он искочи.

— То је страшно! Они ће изгорети! — узвикну Радмила сва престрављена.

— Неће, — одговори Никодим, — котлина је широка, чак ако ватра дође са свих страна, увек остаје места у средини.

— Биће им само мало врућина. — примети Карамарковић подсмешљиво.

Завлада тишина. На друму се одједном у облаку прашине указа коњаник. Радмила сва задрхта: њима у сусрет је јурио Срба. Био је сав црвен и посут прахом; коњ се купао у зноју. Опазивши кола и познавши у њима лица, он се осмехну и заустави. Затим појаха упоредо крај кочије. Ни он, ни нико из кола не проговори речи. Једино што му Радмила упути један блистав поглед. Он се није премишљао, — мислила је она, — да уђе у ватру... У даљини се, крај Сребрнице, указа дим. Како је сунце још увек сијало, то се пламен још никако није видео, и Радмили би чудо да због тог „дима“ беже. С једне и друге стране пута цбуње беше већ уништено; ватра је полако захватала храстова дебла. Тек када се кочија нађе између тог поцрнелог дрвећа, у лице удари неподношљива јара и врелина; чуо се један уједначен шум, као када се кокају кокице. Пројуривши у трку то парче, и изашавши на тај начин из ватреног обруча, они се зауставише. С те спољње стране стајала је група сељака, са алатима, али није радила ништа. Чекали су да дође наредба из среза. Били су равнодушни, а неки и весели. Видећи Никодима, један чак добаца:

— Их, што је запалио!

Други, на по гласа (то је био један од браће Јакшића):

— Посветила му се!

Један старац га прекиде:

— Не ваља, синовче, грехота, ако није твоја, шума је божја, болан.

Пошто постојаше мало, кола наставише логано за варошицу. Никодим остаде да дочека остала кола и стоку.

XXXV

Време остаде сунчано и ветровито целог дана. Тек пред вече стиже војска и жандармерија. Међутим, пожар је узимао све више маха и сви напори да се задржи ширење остајало је узалуд, јер сви висови око клисуре беху захваћени и буктању необуздано. Да ли се ватра спуштала и даље према манастиру, то јест према унутрашњости круга, није се могло знати јер манастир беше сада потпуно одсечен. Оно што се јасно видело било је да се пожар све више пење према Јелици и Белом Камену и да захвата све већи простор.

Карамарковићеви, Пајсије и остали, беху се задржали у кафани „Српски Краљ“. Цео дан проведоше као у празном. Сваки час је неко излазио на трем окренут дворишту и планинама и гледао према клисури која се отварала у даљини. Када дође вече, они сасвим напустише кафану и наместише се на трему. Као некоме у пркос, вече је било јако озвездано и без месечине, што учини да се зажарене планине укажу у свој својој лепоти. Два врха, један према другом, Јелица и Бели Камен, личили су на два дивовска вулкана из којих су сукљала два огромна стуба наранџастог дима, који је снажно упирао у мирно небо. Са једне и друге стране, по падинама, по превојима, по гребенима, блистало је хиљадама малих пламенова који су потсећали на гомилу црвених звезда присутних по планини, само звезда необично великих и необично сјајних. Због даљине, није се чуо шум пожара. Све је било мирно, спокојно, цврнци су певали у спарушеној трави, на небу су сијале звезде; једино што се цело то пространство осветљавало час јачом час слабијом црвеном светлошћу: било је као да неки џин у даљини дише пламеном.

Све што је било боље у варошици беше се скупило на трему око игумана и Карамарковића и бучно расправљаше о узроку несреће. Једни су били мишљења да су то учинили сељаци да се о-

свете за узете испаше, други да су то чобани играјући се случајно запалили, трећи (а ови су били најмногобројнији) упорно су тврдили да је то дело Црног Остоје. Ово је уосталом било и мишљење жупаније која је хтела да искористи случај и да најзад побуни заплашене сељаке и могуће јатаке. Уцена телеграфском наредбом из Београда би по петна на сто хиљада динара. Црни Остоја је вредео читаво имање. Једино игуман на ову претпоставку климаше главом: за њега није било сумње да Остоја, бар у овом случају, није крив. Кафански момци услужно су мењали испијене литре вина; крај тога, пила се црна кафа и пушило.

Потпуно осамљени и повучени седели су Радмила и Срба. Већ одавна они беху престали да говоре и ћутећи гледаху у зажарено обзорје. С времена на време Срба би бацао на Радмилу један брз и испитивачки поглед; и тада би увек видео њено мало лице једва осветљено руменим одсјајем ватре. Нежност, помешана са стравом, као да се преливала из ноћи. Лишће винове лозе, која је покривала једну страну трема, треперило је без престанка под ветром, који се полако стишавао; мирисало је на топлу земљу, осећала се благост природе која је дисала свим тим гласовима нагло чупаним из мрака; гласовима који су затим дуго лебдели у прозрачном ваздуху. Радмили се хтело покрета, а није имала снаге да покрене руку: присуство Србино падало је као огртач по њеним плећима и њена непокретност јој се чинила као једна врста подавања његовој вољи; са бескрајном слашћу она је ослушкивала како недалеко од ње попева усамљен цврчак; са чуђењем је пратила ударе свога срца које је тукло јако и брзо. Све више и потпуније она поче осећати како се цело њено биће изједначава са тим потмулим и страсним животом природе, са благим сјајем озареног неба, са тим невидљивим а присутним покретом инсеката који су гмизали свуда око ње, по трави у дворишту, по лишћу, са тим дубоким све-

тлосним уздасима који су се откидали из планине, са оштрим летом слепих мишева; њено тело је треперило тим истим једва докучљивим покретом који је владао око ње, том истом чежњом која је избијала из свега тог мрачног и топлог.

Прво је чула његов смех, затим је спазила и његову прилику како се оцртава на црвеном небу. Карамарковић је био у сенци, једино се светлио жар његове цигарете. Али и то мало, та нејасна слика његова, би довољна да дозове Радмилу к себи и да је истргне из непокретности у коју ју је бацило Србино присуство. Она спусти руке у крило (као да покида нити које су је до тог часа везивале за Србу) и један дуг тренутак остаде потпуно без мисли, изложена само неподношљивом осећању ненадне празнине. Затим, видећи где Карамарковић запаљује нову цигарету, њу одједном испуни брига. Она се журно наже и извуче му цигарету из уста, сва дрхтећи од помисли да опет целе ноћи може неспавати, мучити се, лудети од кашља и несанице. О, она га је волела још увек, много, необично много, али некако друкчије него пре, као себе рецимо, као... Поређење јој је недостајало. Али она јасно осети у том часу да је нешто страшно и јако везује за тога човека, немоћног као мало дете; и да је то ипак љубав. Али у исти мах она осети да је то осећање сасвим другогачије од оног што је осећала за Србу. Ја га волим још увек, — помисли она радосно, као да тиме оправдава она друга осећања за Србу, — ја га волим чак више него раније! Јадни мој Миша! Она је држала у руци цигарету, спремна да је баци преко ограде трема.

— Остави! — некако мргодно и љутито промумла Карамарковић.

Она покуша да му спори. Он кратко одговори:

— Дај овамо.

Она му врати цигарету.

— Ја нисам хтела да те љутим. — примети она тихо, да је остали не би чули; међутим, њен глас већ није био тако топао ни благ: у њему подрхтаваше горчина.

— Знам, знам, — одговори он нервозно, и, како у том часу у друштву (које је због изванредног догађаја много пило) изби једна жучна свађа, са сочним псовкама, он додаде: — Место да нам сметаш, могла би да одеш одавде.

Она се лагано диже са столице. Лице јој се није могло видети добро, али сви њени покрети одаваху мир и присебност. Не рекавши ни речи, она пође степеницама. Собе су биле у једној приземној згради у дну дворишта. Одједном, са дно степеница, она се окрену.

— Србо, испратите ме.

Карамарковић остаде непокретан. Он се претварао да слуша пажљиво препирку.

— То није парламентаризам, то је диктатура! Где то води видите и сами! — викао је један мршави човек, по свему судећи млад професор или учитељ.

— Па ваљда није влада одговорна и за ово? — упита подсмешљиво један други, који се није видео у мраку.

— Тај пожар, — викну наједном мршави човек скочивши са свога места, — тај пожар је само претеча онога што ће се догодити ако овако потраје! Ви се потсмевате народу, господо...

Срба не чу даље. Он сустиже Радмилу и ћутећи пође крај ње. Као по неком договору они пређоше двориште и широком колском капијом изађоше у једну малу споредну улицицу. Један општински фењер жмиркао је крај плота. Нигде није било никога. Чуо се само с времена на време отегнути промукао лавез паса. Улица је излазила на реку. Дошавши до ње они наставише да иду обалом. Вода је била црна, врбе, које су је ивичиле, црне. Тек у даљини и крај друге обале, површина реке се руменила једва приметно. Ветар се

беше сасвим притајено. Владала је загушљива и тешка оморина. Цела природа као да очекиваше нешто што није долазило, обасјана том необичном и аветињском зором. Радмила је корачала оборене главе. Крај ње, Срба се ломио да ли да је ухвати под руку или не. Он беше необично узбуђен; он није знао шта да почне; он није умео више да расуђује. Онај чудан јутрошњи догађај крај ватре, затим ненадни пожар шуме, звона, узбуна, трка на коњу ка манастиру, на крају присуство Радмилино, све је то било толико блиско, емоције од свега тога толико јаке, да Срба не налазаше начина да се смири; још мање да се изрази. Међутим, у његовој подсвести развијао се без престанка један ватрени монолог. И у том монологу (који као да уистину упућиваше Радмили) све је било јасно, просто, логично. Објашњавања која је давао била су природна, убедљива; сви осећаји, једни за другим, бише отворени, анализирани и објашњени. Пред толиком убедљивошћу Радмила као да се слабо опираше; то и није могло бити другојаче. Срба осећаше да добија све више полета: седео сам ту недалеко, — зујале су му речи у подсвести, док је за то време очима гледао где-иду, ушима слушао пљускање таласа о обалу; једном речју, он у том часу беше удвојен и то удвајање га није ни најмање бунило: — Седео сам на обали, преда мном је горела једна ватра, пламен се лагано повијао, био сам сам, изгубљен у том светлом јутру. И наједном ја осетих (како? не знам!) да се цео мој живот некако мења, преображава. Да оно што је било зло у мени, оно чега сам се бојао, оно што сам затим узалуд прогонио као срећу, да све то више нема никаквог значаја за мене. Да све оно што је било мутно и болно у мени, није долазило толико од мојих поступака, колико од недостатка једне једине светлости. Јесте, Радмила, сва је моја несрећа долазила од тога, што до овог часа за мене није ништа постојало у свету, зашта бих могао да се заложим цео,

ништа зашта бих могао помислити да вреди и најмање жртве. Све ми се чинило да изван тога што имам има нешто „корисније”, „лакше”, „слађе”, нешто што бих могао да окушам и да оставим, не потресајући се. Ја не кријем: у почетку сам играо (не сасвим у почетку; било је једно време, после оног жура код г-це Јовановић, када сам осећао уистину, осећао ово исто што осећам и сада!). Играо сам, имао пред очима један циљ који је био понижавајући за вас, признајем. Али верујте ми, ја не знам како сам до њега дошао. Верујте ми. Све је то дошло некако изван моје воље, некако чак као против моје *праве* воље. И најзад, зар нисам довољно кажњен?

Срба корачаше, све дубље падајући у тај неми разговор. Био је толико окупљен да и не примети да Радмила све чешће баца на њега поглед; не примети да беше променио корак, и да га она једва сустизаше. Он постепено изађе толико из стварности, да чак створи пред собом целу слику: она према њему, он је држи за обе руке и говори, говори, без предаха. Она има оборен поглед, лом се, бори, он јој доказује, уверава, његова речитост је толика да скоро опија и њега самог, он гори, он има ватрен поглед, она не може да одоли, он осећа да она чини последњи напор, он се нагиње, он је привлачи к себи. Он јој шапуће последње речи, да је све прошло, да почиње и за њу и за њега један нов живот, пунији, лепши, смишљенији...

Одједном он примећује да је сам. Око њега још увек та иста, озарена пожаром ноћ, румена, пуна ћутања. Он се журно окрете: Радмила је стајала на неколико корака од њега. Он је видео њену танку и малу прилику јасно; цео тај пејзаж, са обзорјем које гори, само је још више истицао њену кртост и мајушност. Он јој притрча, пробућен:

— Оппростите ми, ја сам изгледа ишао и сувише брзо.

Она не одговори. Стајала је непомично и Срба по том самом ставу, по том ћутању, осети да није требао рећи једно тако обично извињење. Он од тог закључка задрхта. Они остадоше часак непомични, она у сенци, он лицем према разбукталој планини. Она је стајала забачене главе, да би му могла гледати у очи. Он међутим није ништа видео. Шта се догађало? Какав је израз био на њеном лицу? Одлучан, замишљен или оштар? Он није видео, он је само осећао да се нешто велико и јединствено догађа између њих. Речи! Шта су у том необичном часу могле да искажу речи? Та чудна ноћ, та узнемирена срца, та чежња, та тиха и мрачна река која се слути, та поља тек прокласалог жита, та светлост која као да живи са њиховим узбуђеним дахом, све је то говорило уместо речи. Он је зовну по имену, и то име, на његовим уснама, као да доби значај целе једне изјаве. Он је узе за руке, затим његови дланови падоше на њена плећа. Он осети како цело њено тело трепери. Један часак као да оклеваше; али он више није владао својим покретима, њихова тела су се приближавала и без њихове воље, под тканином хаљине он је осећао њену топлоту, мирис њене косе пео се неодлучан и благ; сваким часом он је осећао то тело све више у својој власти, сваким часом он је откривао по једну нову тајну, после плећа њена витка ребра, затим њене хладне руке, он је најзад приви уз себе, затим узе сасвим у наручје (како је била мала у његовим рукама!) и са бесом је обасу пољупцима, по коси, по челу, по врату. Забацивши главу у назад, склопљених руку око његова врата, она му поднесе своја полуотворена, влажна и топла уста.

На реци се појави један сплав. На његовом задњем крају горела је мала ватра. Према њој се оцртавала прилика једног човека који је држао тешку крму. Сплав полако прође, као привиђење. Али још дуго, када се већ више ништа није могло разабрати у ноћи, видеда се она мала ватра како

трепери и жмирка над глатком површином воде. Чуло се и лако пљускање воде око балвана.

XXXVI

Око поноћи, док су се уморни и изгарављени војници и сељаци повлачили немоћни пред све бешњом ватром, преко неба шину прва муња. Затим, као што се то врло често дешава у планинским крајевима, наиђе једна страховита провала облака. У часу потоци набујаше и вода потече свуда; свака увала, свака пукотина у земљи, сваки јарак у трену би испуњен водом; са свих страна вода поче да се слива са хуком. Сребрница се прели преко својих обала, грмећи и кипећи својом нагло замућеном водом. У блеску муња могла се опазити читава стабла, изваљена бујицом из корена, како лутају површином. Земља као да је подрхтавала од треска, од проламања громава, од хуке воде. Међутим, сва та паклена граја у извесним часовима беше надјачавана једном необичном писком. То је било и као цвиљење, и као шиштање укрупчаних змија, и вриска, и јецање, и ненадно крхање; цела планина, ниски облаци који су пловили између дрвећа (само на часове видљиви, пресецани правим линијама муња, тешки као олово, пепељаст и црни) као да беху испуњени тим необичним шумом: то се гасила ватра, жар и пламен претварао се под бујицом у угарак и пару. Та необуздана киша, сливана без милости у тешким слаповима на земљу, потраја добрих пола часа. Најзад се сасвим изведри. У првој светлости зоре указаше се оголене и црне планинске стране, тешке и гломазне. Овде или онде дизала се још по мало беличаста пара и у меким колутима пела се према зеленом небу. Мир беше поново завладао над целим пространством; једино што је одасвуда клокотала заостала вода.

Карамарковићеви, Пајсије и остали вратише се у манастир тек пошто Сребрница опаде толико да се могло проћи колима. У колико су спољње

стране клисуре (а нарочито Јелица и Бели Камен) биле више опустошене и сатрвене, у толико сама клисура, котлина и манастирске стране, беху нетакнуте и зелене. Око манастира су се и даље склапале оне тешке и зелене шуме, они венци од заруделих купина и дивљих ружа, онај папрат и коров, маховина између глатких литица које су се вертикално спуштале кроз зеленило. И требало је добро дигнути главу, па тек изнад првих клисурских превоја угледати гар, угљенисана стабла, пустош.

На капији долазеће дочека Василије. Био је блед, измучен и уморан, али осмехнут. Пајсије га пољуби у оба образа и благослови. Све је било на своме месту. Већина радника беше се повратила. Што се тиче сликара М. он је радио у цркви већ од раног јутра.

После те провале облака која је у главном угушила пожар, одреди војске и групе сељака још дан или два наставише да по планини затрпавају и гасе пањеве који су још овде или онде тињали. Када и тај посао би завршен, оголелим падинама почеше промицати полициске потере: Црни Остоја беше за часак остао без скровишта и власти су се трудиле да га се дочепају. Границе среза беху још за време пожара поседнуте, целе планине опкољене. Била је организована хајка и по унапред смишљеном плану обруч је имао полако да се стеже: у једном тренутку, за дан, два или три, притискиван са свих страна, Остоја се морао наћи у средини, на чистини створеној пожаром. Читава села беху дигнута у потеру, нарочито села у близини изгорелих шума. Јер више није било сумње да је то Остојино дело. (Нико није мислио на немогућност те претпоставке: Остоја би, да се освети за неко умишљено дело, пре скресао неколико метака у чију главу, што је био уосталом његов начин, него што би палио шуму у којој се сигурно скривао!) Али истрага не беше дала никаквог резултата. Јакшићи већ беху пуштени на слободу,

јер би доказан њихов алиби. Што се тиче њихове изјаве да је паљевину учинио Јеша, сви се насмејаше. Уосталом, Јеше беше нестало. За полицију је дакле било лакше да све свали на Остоју и да искористи нагло распламтелу мржњу у народу (до тог часа скривену и притајену због страха од освете). Све што је могло да носи пушку беше кренуло; било је чак и старих људи наоружаних тојагама: сваки од њих имао је понешто да врати Црном Остоји. Да Остоја не беше далеко, власт је имала у рукама сигурне доказе. Само Министарство Унутрашњих Дела беше издало наредбу да се једним одлучним покретом учини крај хајдучији. И срески начелник, жељан одликовања (као што су сви ти људи који су корачали под његовом командом прижељкивали Остојину главу која би им донела читаво имање) беше учинио све што је до њега стојало да искористи овај редак случај. Он је неуморно обилазио потере, сав сломљен од напорног путовања по камењарима и разлоканим сеоским друмовима, спавао по механама, испитивао путнике; сам је управљао свима покретима.

Одмах првог дана, један одред жандармерије набаса на Остоју, али им овај, после кратког пушкарања, умаче. Што се тиче Остоје, он одмах увиде у чему је ствар и лагано поче тражити којом би страном успео да се провуче не само у други срез, него и у округ. Али једно за другим он налазаше пролазе поседнуте, јатачке куће затворене, у неколико махова падаше у клопке из којих се само бескрајном храброшћу и дрскошћу извлачио. Све више и више он поче осећати око себе тај обруч од живих људи, који није могао проћи. Он доживе то да стаде да се крије као дивља животиња по пећинама и гротлима планинским. Али ни ту више није био сигуран. Сваки дан морао је да бежи натраг све ближе изгорелој шуми и већ није био далеко час када се имао наћи очи у очи са свом том гомилом, засада још невидљивих не-

пријатеља, без заклона. Његова чета беше расту- рена још с пролећа, последњи човек који му беше остао, погибе у пожару, пригњечен једним дивов- ским храстом. Крсманија му понуди да промени са њим одело и да се тако провуче, одевен у сукње и повезаче. Али Остоја, помисливши да би зато тре- бало отсећи своје лепе бркове, одби понуду. Он чак одузе Крсманији пушку и натера је да се од- воји од њега и да гледа да се провуче како било до оближњег села, где је живела једна од Остоји- них сестара; Остоја је хтео да сачува бар дете ко- је је Крсманија носила под срцем. Оставши сам, он се, дакле, са једним немим бесом поче припре- мати на последње: жив им се није могао предати.

Ноћ је падала топла и пуна блиске олује. По- што се мало поткрепио он поче тражити какво склониште где би могао починути. Јужна страна Јелице била је недирнута. Он пређе врх и међу густим шибљем откри пећину у којој је већ неко- лико пута преноћио тога лета. Он се увуче кроз отвор. Спуштајући се на сухо лишће, он одједном осети под собом човечије тело. У часу се створио у другом крају са извученим револвером. У пе- ћини је владала потпуна помрчина; једва да се плавио округли отвор. Његово ухо разабирало је јасно убрзано дисање и према томе дисању он је управљао револвер. Али мисао да би пуцањ могао привући какву патролу учини да у последњем тре- нутку промени одлуку. Он се повуче страни која је била на супрот отвору и тада виде како се пре- ма плавом парчету неба оцрта једна разбарушена глава. Човек је, нагло пробуђен, седео у лишћу. Остоја одмах виде да нема никакве опасности.

— Еј, газда... — зовну он тихо.

Човек покуша да се дигне, али се видело да му то не полази за руком. Он само зајеча и остаде на месту.

— Не мрдај, — заповеди Остоја. — руке горе!

Човек их диже. Остоја приђе. У лишћу је седео Јеша.

— Шта је, ти не знаш да говориш? — муну га Остоја мало љутито.

— Н-немој... Остоја...

— Шта немој? Нећу ти ја, брате си мој рође-ни, ништа. — Остоја се спусти крај Јеше и извадивши табакеру поче, онако напамет, завијати цигару. Пошто зави он пружи Јеши: — На. Запали.

— Н-не могу.

— А што, болан?

Јеша подиже у вис обе руке.

— И-испекô се. — Затим, сетивши се нагло нечега, он се баци ничице и додирујући челом Остојине опанке, поче поново: — Немој, Остоја, тако ти Краљеве Деснице. Оволико нисам хтео, живота ми, душе ми! Ја нисам хтео Јелицу... манастирско јесам... а ветар, ветар однео.

— То си ти, ти запалио? — узвикну Остоја гурнувши га ногом.

— Ја.

— И сада се кријеш?

— Три дана, гладан сам... лежим овде у лишћу, руке ме боле, ноге ме боле.

Остоја му пружи своју цигару:

— На... пуши! — затим га, после краћег ћутања запита: — А што, болан, запали манастирско?

— Што ме је ђаво посео, Остоја! — Он се одједном згури и настави тише: — Гушило ме, Остоја, ето ти! Гушила ме неправда, на тебе и твоју слободу мислио, потражио те, а Крсманија мени: Кукавица си ти, Јешо. Шта ће Остоја са тобом! Ето, Остоја, ту се нечастиви увукао у мене, побеснео, запалио.

— А ти сада говориш! — зачуди се Остоја приметивши да Јеша без замуцкивања изговара речи.

Јеша поче да цвокоће зубима:

— Говорим... тако ми дошло. — Он поћута, па онда нагло викну: — Ти ћеш ме убити, Остоја. — После тога узвика, као исцрпен, он се поново приви уз Остојине ноге, сав цептећи: — Ја видим, Остоја, ја видим...

— Шта видиш?

— Ти стојиш... пушка ти се пуши, ја у трави.

— Будало! — дрекну Остоја. — Дужи се! Шта ћу ја тебе убијати!

Јеша скочи и остаде тако тренутак, са несигурним и савијеним коленима, лелујајући се. Онда се нагло наже према Остоји, шчепа му руку и поче је љубити.

— Бог па ти, Остоја... смилуј ми се... страх ме је!

— Де, де! — Остоја са гађењем извуче руку. — Кога се бојиш? Ко те је видео?

— Види Бог!

Остоја га наједном, ко би знао зашто, лупи у груди и овај зајеча. Он се диже, и ћутећи изађе пред пећину. Ноћ је била још увек мрачна иако звездана. Ведрим небом, дубоко на обзору, у потпуној тишини, севале су ретке муње. Ни један листић се није покретао. Остоја остаде дуго на том месту, непокретан, леђима ослоњен на камен; Јеша за то време дрхташе у најдубљем куту пећине, не усуђујући се добро ни да дише. Његова уста су шаптала неке црквене речи чији смисао није разумевао.

Када Остоја поново уђе у пећину, Јеша беше заспао. Он га полако пробуди и онда наново стаде испитивати. Јеша је поново тешко везивао реченице.

— Добро, добро! Чуо сам то. Можеш ли да идеш? — упита после дужег објашњавања Остоја.

— М-могу.

— На пи. Хоћеш ли да једеш? — Остоја му пружи парче сланине и једно тврдо парче проје. Док је Јеша гутао, изгладнео, Остоја настави да

грди и да гунђа: — Бар неке користи да имам од тебе, будало клемпава. Јеси ли готов?

Јеша најзад прогута и последњи залогај окореле проје.

— Устај.

Лагано, они изађоше из заклона. После кратког хода они стигоше на гребен изгореле Јелице. Ишли су по раскаљаном пепелу и гару. Муње су све чешће севале, али се грмљавина још увек није чула. Остоја се окрену:

— И знаш, ако те ухвате, ништа. Прави се да си луд и више него што јеси. Лупај се у груди. Јеси ли разумео? Не бој се ништа. Не јуре они тебе.

Оставши сам, Остоја се нагло прекрсти и журно поче силазити манастиру. Он је веровао и није сумњао. Још колико сутра он ће проћи кроз све заседе и дочепати се чистине. А онда... Он се смешкао замишљајући то што се имало догодити. И од самог тог замишљања он се осећао лак и радостан. Два дана гледања у смрт беше прошло. Шта је то имати или немати чету, имати или немати јатаке! Он ће држати у рукама нешто много јаче и вредније.

XXXVII*

Један за другим, престрашени, радници и чобани су улазили у црквицу Св. Николе. Било је можда тек око шест часова изјутра. Крај разбијеног ћивота стајали су игуман Пајсије и Василије, без капи крви у лицу, и гледали у оскрнављену светињу. У цркву, на врховима прстију, уђе Срба. Један коси сунчев зрак беше пао на иконо-

*) О истом догађају, обијању ћивота, написао је г. М. С. Јовановић један фељтон под насловом *Љубостиња*. (в. Самоуправу од 6. I. 1927.) — Главне податке, којима сам се сасвим слободно служио мењајући их колико ми је то било потребно, добио сам од г. Вас. Михаиловића, учитеља, коме и овим путем срдечно захваљујем.

стас и јарко осветљавао поцрнеле, и као немило-срдне, старе ликове светаца. Кроз отворена врата улазили су јутарњи гласови, жагор птица, гукање голубова на звонари, мека и удаљена звоњава меденица на стоци. Пајсије одједном поче да се пробија кроз свет. Он дође до пред олтар и бацивши се на колена, поче дотицати челом камен.

— Господе, опрости грешноме слуги твому. Христе Боже наш, који си рекао: љуби ближњега свога, као себе самога. Не могу Христосе! Опрости ми, али је то крвопија и разбојник, на Твоју кућу, на обитељ свету дигао је руку.

Василије, који одмах виде шта Пајсије намерава, завика:

— Оче, немојте оче!

Али Пајсије настављаше. Уосталом, сем великих покрета он ничим другим не одаваше узбуђење. Глас му је био слаб, речи су се једва разабирале, пролазећи кроз крезуба уста у велику браду.

— Ошини га, Христосе, муњом гњева Твојега. Јер Ти си већ једном у доброты својој подигао камцију на трговце у храму. Подигни још једном. А ја га проклињем. (Помилиј Свевешњи, Благочестива Богородице и Сви Свечи, премилостиви заштитниче наш Краљу Миропомазани!) И проклета нека је утроба што га је родила, семе из кога је зачет!

Пајсије учини један велики поклон, прекрсти се, хтеде да настави, али се онда полако подиже и поново врати на место крај ћивота, лица мирна као човек који је испунио своју дужност. Василије за то време беше клекао, наслонивши чело на руб ковчега. Крупне сузе, једна за другом, круниле су се његовим лицем. Дође и Карамарковић. Крај свег свог безверја он не могаде сакрити узбуђење које га обузе при погледу на тај страшан призор: катанац одваљен, поклопац на ћивоту разбијен, десница, која се дотле могла видети кроз мало квадратно стакло, беше откинута све до лакта. Црна материја, којом је тело обви-

јено, била је местимице раздрана. Кожа на лицу Краљевом била је сачувана, али имађаше тамно-жућу боју.

Видећи да ће Василију позлити, Срба га узе под руку и изведе из цркве. За њима изађе и Карамарковић.

— Седите, — навали Срба.

Василије се спусти на клупу под орахом. Све је било тихо и као обновљено тога јутра. Лаки и свежи бели облаци лено су лутали по плаветнилу. Дође и Радмила, огрнута великим шалом, дрхтећи. Хтела је по сваку цену да уђе у цркву, али је Карамарковић заустави:

— Доста је нереди и без твога падања у несвест.

Она се спусти на клупу, крај Василија.

— Шта ви мислите, ко је то могао учинити? — упита наједном Срба.

— Један једини човек је био способан, — одговори Василије, који поново беше постао миран и тужан, — а то је Остоја.

— Што би он? Зар није дао ту скоро двадесет дуката за оправку цркве?

— Ја не знам његове побуде, ја не могу ни да их замислим. То је дивљачан и необуздан човек, сама сотона у људском облику. А што се тиче дуката, они су дати срезу, то је била једна девојачка ниска, срез је пронашао чији су и вратио. Остоју је то можда наљутило, хтео да се освети, шта ја знам!

— Зар се црква није закључавала? — упита Радмила.

— Јесте. Али он је прошао кроз прозор, кроз онај тамо, други од врата. Већ од дужег времена на њему нема гвоздених решетки. Управо једини је био којему су решетки биле сломљене и изгрижене рђом. Требало их је само склонити.

— А... Јеша? — промрмља Карамарковић.

— Још га нису пронашли. Ја све мислим да је страдао у тој несрећној ватри.

— Не, не, ја мислим; зар не сумњате на Јешу? То о сломљеним решеткама могао је он знати.

Василије наједном постаде још блеђи. Он хитро пређе у мислима оно што Достана плачући беше испричала, затим остало што је истрага показала приликом испитивања браће Јакшића. Али ипак, после краћег ћутања он полако одговори:

— Он је слабе памети, господине Карамарковићу, али је добро и одано срце. У манастиру је одрастао, са свима се овде сродно... Не, Бог нека ме сачува рђавих мисли.

— Баш зато што је овде одрастао, — покуша да подвуче Срба, који такође поче да сумња на Јешу.

Пошто седе за свој сто, Карамарковић рече Срби:

— Бар у једну од ове две ствари, пожара и крађе, умешан је Јеша. Они греше што га непрестано називају кратке памети. — Затим после краће почивке, смешећи се једва приметно: — Ја га потпуно разумем.

Срба од хладног и подсмешљивог Карамарковићевог погледа осети непријатност. Он се ипак надвлада и осмехну:

— Схватате га... интуицијом, шта ли?

Они се погледаше.

— Можда.

XXXVIII

После два дана грозничавог гоњења, на манастир поче падати мир и резигнација. Цео свет је међутим сретао Црног Остоју, сви су уверавали да су и пуцали на њега, али и поред свега тога, Остоја је остајао неухваћен. Још мање убијен. Хајка се свршила потпуним неуспехом: пре него што се ланац стегао, Остоја беше ишчезао. У успех се није могло урачунати Крсманијино хватање. Она скоро није ни личила на какву хајдучицу: без оружја, уморна, она је седела украј пута за варошицу. Када су је позвали да пође, она је пошла.

Али сем те спољне покорности, она друге не показа. Сва питања, па чак и туча, остадоше без резултата. Једино је понављала: шта ја знам где је он; мало је мени моје жалости и моје срамоте. Са страхом се сељаци разишли кућама, чекајући освету. И саме власти беху малаксале. Срески начелник отпутова за Београд.

Можда једина два бића којих се све то некако и сувише површно дотаче, беху Радмила и Срба. После првог дана, пуног покрета и узбуђења, они се одмах, као да су хтели надокнадити изгубљено време, вратише себи. Пометња која је владала око њих као да беше створена за њих. По форми може нешто да се понови, али по суштини не, јер се у нашем животу ствари никад не понављају у истоветном облику (ни дух, ни услови, ни време није исто) и то је сваки пут, када нам се нешто понови у животу (н. пр. љубав, пријатељство, мржња) само с поља исто, док у унутрашњости сваки од тих догађаја носи свој нарочити тон, своју нову драж, и најзад изазива нове мисли, нове реакције, па и нове последице. Тако и Радмилу повуче та новост за собом тако снажно, да цело ово време она проживе као у сну, не осећајући тле под ногама, не могући да се задржи ни на чему што није било у тесној вези са њеним дубоким и скривеним унутрашњим животом. Та иста новост осећања која јој није дала да размишља (та њој се непрестано чинило да ово воли по први пут и да оно раније — како је то било давно! — у ствари и није била права и „потпуна“ љубав!), била је узрок њеној бескрајној необазривости и одушевљењу. Сем тога, Срба је био ту, и сам потпуно занесен, и Радмила је једва успевала да се задржи на самој ивици: можда ју је од тог последњег корака задржавала само бојазан да „после не буде све исто као и раније“. Она је, и поред тога што је целим својим бићем тежила баш томе, имала још увек девојачку грозу од грубости чина. Међутим, сваким даном њу је све више ломила жеља.

И та неодољива чежња (и снови у којима се видела у његовим снажним рукама) чинила ју је тихом, замишљеном и флуидном. Како се Радмила борила са собом! Јачина осећања у извесним часовима ишла је тако далеко да се Радмила каменила. Али се зло ширило. То је као када баците у мирну воду камичак: кругови који се шире и који постају све већи, заузимајући све већи простор. И Радмила је, стрепећи, већ видела како се приближава час када више ништа неће моћи одбити Срби.

Што се тиче Србе, њему се десило оно што и људима који су много пили: док седе чини им се да се у њима није ништа догодило ни променило; али треба само да се дигну од стола, па да приметите да им се земља измиче испод ногу и да се све око њих нагиње. Само што сазнање у том случају стиже доцкан. И док се Радмили чинило све светло и просто, нешто што зависи само од њих двоје, докле је Срба у свему око себе почињао гледати препреку својој срећи. Он је хтео да она буде само његова, видљива само за њега, окружена само његовим дивљењем. Начин на који је изражавао своју љубав према Радмили био је жесток, понесен, скоро груб, искључив. Можда је то било оно главно што је задржавало Радмилу да не постане сасвим његова.

Први пут откако су живели у тој грозници, Срба се те вечери показа нежан и благ. Он је говорио стотину глупости, љубио јој врхове ушију које је тражио под косом, притискивао главу на њене груди и ослушкивао како јој срце удара. Затим би јој узимао руку, љубио длан и питао:

— И ово је моје?

Она је климала главом.

— И ово? И ово? — и при том би прелазио са руке на груди, са груди на очи, са очију на усне.

Али све је то чинио благо и љупко. Личило је више на игру деце, него на састанак двоје заљубљених. Први пут се Срба усуди да јој помене озвездано небо. И први пут га гледаху заједно, са

руком у руци. Одједном, када се Радмила најмање томе надала, Срба се спусти крај ње на колена, и обгрливши је, зари главу у њено крило. Около је све треперило од тог зрелог мириса летње шуме, као полудели попци су певали између млаког камења, праћени с времена на време уздахом какве буљине. Има часова када нам се цео живот усредсреди на једној јединој жељи, када нам све мисли, сви откуцаји срца траже само то и ништа друго. И глас, и лице, и речи што их изговоримо у томе часу, прожети су том бескрајном жудњом. Све губи своју праву вредност, обична једна реч, обичан покрет (који само час доцније изгледа баналан и хладан) у том тренутку је сав од пламена, од поезије, од смисла. Један прелив гласа, један уздах постаје речитији од свих уверавања. Не говори се разлосима, већ оним недореченим, оним што се слуги, оним што као да зрачи свака реч, а што је неухватљиво, необјашњиво. Као да се око нашег телесног бића створи једно друго биће, прозрачно, невидљиво, али присутно.

Радмила покуша да се ослободи његовог загрљаја, да му подигне главу, али узалуд. Он ју је све чвршће стезао. Она покуша:

— Устани, доцкан је. Вратимо се.

Приљубивши снажно образ уз њена мала колена, он пригушено, топло, изгубљено, настави питалицу:

— И ово?

Како она не одговори, како се не помаче, он диже главу.

— Зар није моје?

Место одговора она му узе главу у руке, и привуче је себи на груди. Затим наслони свој зајапурени образ на његову раскуштрану косу.

XXXIX

Да не би морао говорити са сликаром М., да би најзад несметано остао насамо са својим мислима, Срба се реши да ноћ проведе са чобанима.

Он се попе на таван стаје, носећи само своје ћебе; и заузео место у једном углу. Испод њега се чуло како краве и коњи једу своје сено, чупајући га из јасала, звецкајући својим алкама или ударајући копитом о камени под покривен сламом. Испред себе је видео четвртасти отвор на крову који је гледао право на небо: био је испуњен звездама. Цреп којим је зграда била покривена био је још врео од дневне жеге; ново сено је испуштало један оштар и успављујући мирис, пуцкајући под тежином његова тела. Он покуша да мисли, али му то не пође за руком. Он упираше поглед на онај четвртасти отвор, али сем звезда не откри ништа више. Запита се је ли срећан, али му то питање остаде без одговора. Једино што је осећао било је то бескрајно губљење личности, то утапање у бесконачност, ту топлоту под срцем. Зар је то било све задовољство од љубави? На прагу великог догађаја, после тог прећутног обећања, он није осећао ништа друго до мирноћу, светлу мирноћу путника који је стигао на домак циљу. Он заклопи очи. Био је уморан. Он помисли да целу срећу још није имао — и да разлог његовој ненадној мирноћи лежи у томе. У тим мислима он заспа.

Затворивши се у своју собу, Радмила одмах узео ону Србину плаву свеску, коју беше нашла међу Карамарковићевим хартијама, а коју до тог часа није имала храбрости да отвори из страха, изгледа, да у њој не нађе слику једног другог Србе, којег она можда не познаваше. Али овог пута, осећајући да више не може да спречи последњи догађај (а он је могао доћи свакога часа, чим се прилика укаже) Радмила пожелела да још једном, и док још има времена, добро испита себе и своја чувства. Она се некако надахнула да ће та свеска моћи донекле успорити тај завршетак (који је у исто време могао бити само почетак једног новог живота, живота коме је она иначе тежила свим својим бићем). И почетак, као да потврди

њене слутње. Дрхтећи, она је читала све оно што је Карамарковић већ био прочитао. Али она не остави свеску непрочитану. Све више уверена да ће се њене претпоставке сасвим испунити, стрепећи од нових открића, она је ишла све даље и даље. Нарочито јој тешко паде једна страна, где је Срба говорио о Марији:

„Још никад дотле не видех толико несакривене бестидности, ни толико привлачности у једном женском телу. Тај степен прохтева који осетимо према женама Маријине врсте, не може никад у нама да изазове скромна и честита девојка, која је до осамнаесте године учила латински и похађала музичку школу. Ореол порока и нечистих додира, све те сенке дугог низа љубавника који су прошли преко тог кртог и малог гела и оставили овде-онде по њему свој траг, пољупци давани кроз сан и примани у непроспаваним ноћима, ударци, похађања сумњивих места, све то у стопу прати то жељено биће у јако изрезаној хаљини; и чини да нам се уживања са њом приказују јако увеличана. Осећамо толико снажно позив порока, толико смо (и то скоро неумитно!) повучени према слатком понору физичког додира, који се нескривано нуди, ослобођен свих обзира и конвенција да на крају свршимо тиме што постанемо слепи извршиоци наших несвесних нагона. Једна таква жена има једну чудну магнетску снагу која избија из њених покрета, чак и оних најмањих, као покрета трепавица, или покрета малог прста који држи закачен о огрлицу од лажног бисера, да је довољно да само прође између нас, па да се осетимо повучени према њој као откинут лист воденом матицом.

Било је ипак часова када сам се извлачио из зачараног магнетског круга у коме ме је Марија држала. То се дешавало онда када је одвратност преовлађивала у мени. Одвратност ради положаја који сам заузимао. Шта је нагнало Марију да се привеже уз мене, не знам. Знам да сам све чешће

осећао стид од самог себе и да сам почео да правим паузе у виђању са њом. Али потреба љубави (само физичке, наравно) после три дана која сам проводио далеко од ње, било због њене „заузетости“, било због мојих фантазија, учинила је постепено (у колико су виђења постајала ређа) да све то, цела та атмосфера Содоме и Гоморе, постане за мене само један нов извор насладе.“

Радмилу нарочито баци у мисли завршетак ових редова. Она понови „одвратност ради положаја који сам заузимао... стид од самог себе.“ Али она не остаде дуго на томе. Даље стране показаше Србу као доброг и у ствари нежног човека. Он је само имао рђаво друштво, — понављала је Радмила у себи, — он није рђав, он је нежан, пун обзира, он се ради својих рђавих поступака уистину кида. Оно што јој је у почетку сметало, постепено се претварало у сасвим друго, и место хладноће изазвало у Радмили самилост и нежност. То је једно од многих чуда које ствара љубав. Било је већ четири часа изјутра, а она је још увек читала:

„Кадгод би се за ручком повели разговори о мојој будућности и одложеним испитима, осећао сам како се онај површински оклоп неосећајности — који бејаш навикама створио око мога моралног бића — угиба и отвара. Мање на мајчине отворене прекоре или безнадежне уздахе; више су ме погађале очеве благе очи и осмех који се губио у прогрушаној и чупавој бради, док је, преставши да једе, говорио тихо:

— Нека, нека... То треба да дође из њега самог, да се осветли... не од нас.

И мада је одговарао мајци, он је гледао не трепице у мене, као да хоће да се увери у тачност своје претпоставке на моме лицу. Неодољива нежност гурала ме је ипак према њему, ма колику непријатност осећао од тога испитивачког погледа, да ми се у извесним часовима причињавало да ћу

се најзад морати нагнути преко стола, загрлити га и заплакати. За то време мати је настављала:

— Потпомажи га, наби му главу тим твојим „осветљавањем изнутра“! Прија-Десин Воја већ адвокат...

Оно мало нежности и стида што бејаш осетио за време очевог говора, осећајући кроз одбрану и благе речи једну врсту прећутног прекора, нагло би се повлачило пред простим и јасним мајчиним разлозима (као рогови пужа кога сте дотакли врхом штапа), и ја сам, дижући лице изнад тањира, после сваког примера који је она наводила, понављао бездушно:

— Кретен... будала... глупак.

— Камо среће да је и мој син глупак и будала, па да и ја видим користи од њега!

— На жалост, није се уметнуо на тебе...

Сва црвена, трескајући кашику о сто, мати се дизала и, док се отац смејао на сав глас, викала што је јаче могла:

— И јесте, није он мој син, већ твој, замлато! Да си ваљао, не би те пензионисали, него би као и сви твоји другови данас кући приносио.

И та увреда, добачена тако бездушно оцу, учинила би да и оно мало обзира које сам имао према мајци ишчезне. Јер отац, који је уживао глас лудог и неурачунљивог човека, а који је пензионисан по својој молби, није био никако од обичних људи. Свет који је огрезао у свакидашњицу никако не може да разуме једног „оца фамилије“ ако се овај повуче од своје чаше пива и политике да би у тишини своје собе размишљао о метафизичким проблемима душе и вечног живота. И можда више него та његова склоност према осамљивању и продубљивању тих филозофских проблема, глас неурачунљивог човека беше утврђен очевим навикама да, идући улицом, не примети овога или онога познаника; да гледа, занесен у своје мисли и снове, више глава пролазника; да, зауставивши у пролазу каквог пријатеља, при при-

чању ухвати овога за дугме од капута и да му се, због кратковидости, унесе у лице. И онда, неко рекао некоме: „Замлата, Бога ти!“ Други показао на чело и одмах запитао пријатеља, прелазећи на озбиљне ствари, где купује дрва и пошто. Да не би били принуђени мислити, други су прихватили мишљење и предавали га даље, док једног дана није дошло до мајке. И мислила жена, пред празном кујном: „Право кажу, луд је! Да је среће...“ Сумњам да отац, иако занет у своје књиге и метафизичке спекулације, није ипак прокљувати ствар. Када сада о томе мислим, чини ми се да другојаче није могло бити. Јер како би се иначе могло објаснити олимписки непомућено расположење очево, осмех који је носио стално у плавим очима окруженим безбројним финим борама, мисаоно чело, скоро немогућно стрпљење и доброта, мало подсмешљиве усне и извесна немарност према себи, него стрпљењем великих према малима? Висином до које се попела његова мисао и одакле све друге бриге изгледају ништавне и мале? Ради свега тога, остављајући на страну мишљење света које нисам ни узимао у обзир, видећи да и она која је провела живот са оцем не разуме његове најпростије потребе, као што је оставити га на миру, већ да му са осталим светом говори неправде (и то у лице, док је цео „остали свет“ говорио бар иза леђа!), ја сам ван себе скакао од стола.

Врло често ми се дешавало да за то време док сам избегавао сваки сусрет са мајком, пролазећи крај каквог излога са женским шеширима, застанем разгледајући цене, упоређујући форме, са идејом да бих могао кад бих хтео да остварим једну давнашњу материну жељу, те да и она једном понесе „купљени шешир“, а не преправљен од старог, жељу која је за њу била неостварљива због рђавог стања у кући, и која ју је, изгледа, врло мучила. Била је то једна од оних страсних жеља које, у колико су неостварљивије, заузимају

све више места у нашем животу, мешајући се у најреалније чињенице и најобичније догађаје, и које ма колико ништавне биле, заузму најзад централно место чак и у нашим сновима. Једно осећање најдубље нежности би ме обузимало док сам, стојећи пред излогом, посматрао најразноврсније шешире посађене на дрвене или металне шипке. Наравно да даље од гледања нисам одлазио. Чак шта више, и то несвесно задржавање пред изложима, и та потмула и неразговорна идеја, која би ме у толико јаче опседала у колико су сукоби са мајком били суровији, тренутак касније чинили су само да црвеним. Као ухваћен на неком срамном послу, журно сам одмицао од замагљеног стакла, бесан на себе, на свет који ме је могао видети задубљеног у мисли, чела скоро наслоњеног на излог, а једак нарочито на матер, којој је могла пасти на памет једна тако глупа жеља као што је желети, у њеним годинама, нов шешир. Мој јед (који је у ствари био јед на моје нежне мисли) добијао би још више оштрине кад бих на своме столу, вративши се о поноћи кући, затекао брижно спремљену вечеру, покривену убрусом да прашина не би падала на њу. Тај знак материнске бриге и љубави, место покајања, изазивао је у мени само још јаче упорство и јогунлук, који се постепено претварао у најогорченији бес. И легао бих, чврсто стиснутих зуба, не такнувши у јело.

Помирења у ствари није било. Једнога дана, измучен упорношћу, а помало и немаштином, ја сам ћутећи улазио у трпезарију, и пошто бих добацио једно опште „добар дан“, узимао новине и читао све до тренутка када би из школе долазила Вера, сва ружичаста, кика спуштених низ леђа, брбљива. Седали би за сто као да ништа није било. Једино што се у ваздуху осећала нека непријатност и снебивање, које би мајка покушала да ублажи, обраћајући се мени:

— Хоћеш ли још чорбе? Врло је добра.”

Свеска се завршавала овом реченицом: „Све

што сам напред написао, написао сам без реда. Писао бих још, јер имам о чему, али сам уморан. Још ово: био сам искрен. На вама остаје да ме судите." Радмила заклопи свеску. Глава јој је бучала од узбуђења и умора. Она угаси лампу и зачуди се када виде прозор превучен руменилом зоре. Већ... — помисли; затим, затварајући очи, она прошапта: — како га волим, Боже, како волим!

Да ју је Срба у том часу позвао, она би пошла за њим без поговора, не питајући где, макар на крај света.

XL

Радмила не беше ни добро заспала, када је трже лупа у капију и ларма у дворишту. Она у почетку не обрати пажњу на то, и окренувши се према зиду, она покуша да заспи. Али бука је постајала све већа и гласнија. Ходником протрча неко и стаде лупати на Карамарковићева врата. Радмила јасно чу:

— Брже, Остоја напада...

Затим:

— И револвер!

Она се у часу нађе на прозору. Напољу је све блистало од росе; један горак мирис још присутне ноћи, испуњавао је са сенкама целу планину; друго Радмила не виде, јер прозор не беше окренут истој страни којој и капија. Њу обузе туга. И у овако лепо јутро, људи хоће да се убијају! Би јој хладно, јер је стајала боса. Али пре него што стиже да помисли на себе, њој паде на ум да је Срба можда са осталима, и изложен опасности. Ван себе од страха (она ни једном не помисли да би и њен живот могао бити у опасности!) Радмила се обуче и изјури у двориште.

Под орахом су стајали сви, десетак радника (како је била недеља то остали још синоћ беху отишли кућама на одмор) Карамарковић, игуман, Василије, Никодим, подинжењер, Срба, сликар М. Цео тај свет био је мање-више у препасти, изузи-

мајући варошане, и живо се препираху око нечега. Неко упита:

— Има ли чету?

— Не знам.

— Он ће нас поклати! — узвикну игуман. —

Запалиће...

— 'Оће! — одобрише неколико радника.

— Па што стојите? — дрекну Никодим. —

Ако немате пушке, сикире у руке!

Одједном затрешта капија под снажним ударцима.

— Еееј... отварај!..

У јутарњем ваздуху се осети језа. Чуло се дисање појединаца.

— Питај га шта хоће. — прошапта игуман.

Василије приђе капији. Остали се приближише такође, али је сваки гледао да остане на домаку каквог заклона. Нико ни за часак није сумњао да Остоја нема иза себе чету, распоређену по камењару.

— Шта ћеш, Остоја? — зовну Василије својим благим гласом.

— Да се предам, брате, да се предам. Шта се као жене затварате, поклати вас нећу.

— Шта каже? — упита игуман.

— Хоће да се преда...

Игуман се прекрсти.

— Кажи ти њему да се он овде нема шта предавати, ово је манастир... нека иде у срез.

— Игуман ти поручује, — викну опет Василије, — ако ти је до предавања, а ти иди у срез па се предаји.

— Нећу у срез! Овде хоћу!

— Неће у срез... — викнуше игуману.

— Питај је ли сам.

— Јеси ли сам, Остоја?

— Јесам, брате, јесам! Десницу сам Краљеву донео. Отварајте јер ћу све да полупам.

— Сам је, руку донео.

— Живоме се курјаку реп не мери. Нек носи своју руку даље.

— Ама Краљеву руку, Кра-ље-ву...

— Пустите ме, оче, да га умлатим. — узвикну Никодим, који се једва уздржавао.

— Стој ту! — и игуман, пришавши сасвим капији, зовну: — Еј, Остоја.

— Шта је?

— Јеси ли руку Краљеву донео?

— Јесам Пајсије. У зобници је.

— Па добро, синко, а ти зобницу окачи о капију, па иди. Прођи се ти нас.

У том тренутку Радмила врисну спазивши где Срба скочи на зид. Искористивши прилику, а рачунајући да ће сада сви пратиоци Остојини, ако их има, управити пушке на Србу, Никодим се попе са друге стране капије, са управљеним револвером. Остоја је био сам. Стајао је раскорак, мали, тежак, у своме жутом кожном капуту, са свиленим шалом око гуше, са једном зобницом у рукама. Забачене главе он је гледао смешећи се у Никодима.

— Одложи пушку. — викну Никодим.

— Шта је калуђере, хтео би ми главу? Јок, брате, теби се не дам. Што баш ти да добијеш сто хиљада?

— Бацај пушку, јер ћу да пуцам.

— Јок... нећеш ти опалити. Откуд би ти смео опалити? Калуђер си, Никодиме. — Он се окрену Срби: — Здраво, господине. Тебе ја, брате, поштујем и уважавам. Први си на зид скочио, оружја у руци немаш. Да си ми здрав! — и Остоја се дотаче шубаре. — Ето, теби би пушку дао, ти ниси, брате, страшљивица.

— Нећу ти је! — одврати узбуђено Срба. — Такве ми паре не требају.

— Хвала ти, брате, за ту реч! — Остоја се дубоко поклони Срби; затим викну: — Еј, Пајсије!

— Шта ћеш, Остоја?

— Увредио сам, прошћавај.

— Нек ти је Богом просто.

— Манастиру хоћу да се дам, од пара ваш ђивот да оправите, свећу да ми за спомен запа-лите.

Он заћута за часак.

— Пајсије...

— Остоја...

— Има л' Бога, Пајсије?

— Има, Остоја.

— За све, Пајсије?

— За све, Остоја.

— Нема, Пајсије, нема га за све! За Остоју га нема. Зато и свршавам, Пајсије, што га нема! — Остоја баци зобницу у крај, смаче карабин и пре-ломи га. Затим извуче револвер и баци га према Срби: — Ово теби, господине, за сећање.

Он хтеде још нешто да дода, али се капија широм отвори и четири човека са Никодимом ба-цише се као бесомучни на њега. У часу га обори-ше на земљу и стадоше уз песничане везивати.

— Што... људи... ја не бежим.

Али га није нико слушао. За то време Васи-лије беше подигао зобницу. Сав пребледео он се не усуђиваше да погледа у њу. Игуман му је узе и журно извуче руку. Рука је била јако оштећена, али ниједан део није недостајао. Чак и прстен, ве-лики и тежак, стајаше на кажипрсту. Стиснувши руку уз себе, игуман притрча нагло Остоји, кога већ беху привезали за орах, и снажно га удари по лицу (по лицу које је већ било изубијано од туче).

— На... псето!

Остоји потече крв низ образ, али он и не трепну.

— Удри, Пајсије, ја сам свршио своје.

XII

— Само Василија, само њега. Сви нек иду.

Када се сви удаљише, Остоја замоли:

— Прости, Василије. Најжалије ми је, што сам тебе увредио.

— Нек ти је Богом просто, Остоја.

— Теби ћу све да кажем, Василије, прави си духовник, а не као они ђаволи, срце ти је добро, за женама не јуриш, добра дела чиниш.

— Шта учини од себе, Остоја? Светињу си оскрнавио, ђаволу се још више у руке дао.

— Нема ђавола, попе, нема Бога, ничега нема. Ђаволи смо ми, док по земљи корачамо, а после ништа, од земље си у земљу се претвориш, трава из тебе никне. — Он спусти главу на груди. — Ти мислиш, — проговори после малог размишљања, — да ја никад у Бога ни веровао нисам. Јесам, Василије, у Бога сам веровао, светиње му заштићавао, свеће палио, инат му целог живота терао. — Њему севнуше очи: — Зато сам отимао, силовао, рушио, убијао! Јесте, Василије. Убијем тако, гледам крв тече, а под срцем ми и стрепња и нешто мило. Мислим: Боже, велики си, цео си свет створио, а ја ножем, и готово. — Он опет уздахну: — Ево, брате. Ловили ме као бесно живинче, заслужио јесам, али и ја душу имам. Притерали ме, живог да ме ухвате. Како ми је то дошло, не умем да ти кажем. Била ноћ. На мене пала туга, видео сву крв што сам пролио, уморио се од пркоса. Пожелео да се више не кријем, кућу да имам, децу да имам. Знао сам да честица Светог Краља чува. И велим себи: Остоја, Остоја, ето ти спаса. Сиђем, уђем у цркву, нађем онако ђивот. Помислим: да 'оће каква муња да севне. Чекам ја тако муњу, а у себи мислим: да ме Бог сачува, честицу да узмем, преко мора да пређем, као човек да почнем да живим, у злато ћу да је обложим, манастиру да је вратим. Све сам тако мислио, Василије, душе ми.

Остоја примети да га сликар М. из далека црта.

— А ти ме то сликаш, господине? Ако, ако, приђи само ближе.

Сликар М. приђе са својим картоном.

— Бркове лепе да ми направиш, онако, завијене. А 'оће ли конопци да се виде?

— Неће.

— Хвала ти господине. Види се да си човек и господин. Него славе ти, насликај и пушку поред мене. — Он се осмехну, па одмах затим уозбиљи.

— Откуд да помислиш да ће те Бог помоћи, Остоја? — упита полако и замишљено Василије.
— У крв си сав огрезнуо...

— Их, калуђере, калуђере! — узвикну прекорно Остоја. — Ја да нисам у крв огрезнуо, шта би ми требала помоћ његова! А када су Кристоса разапињали, сећаш ли се, био је с једне стране један разбојник, са друге други, па један призвао Бога у помоћ и душу своју спасао... тако бар ви калуђери причате. Што би ја био гори од њега? Што? Да има само Бога...

Збуњен и сав црвен у лицу због погрешке коју беше учинио, Василије постави друго питање:

— Добро, Остоја, ти имаш право. Али што болан, узео целу руку? Зар си смео?

— Смео, што да нисам. Све тако мислим: то ти је, Остоја, спас. А што сам узео целу руку, не знам... тако, било ми лакше, а после, велим, сигурније. Честица брани од куршума, а велим, ако више њих припуцају у исти мах, не одбрани ме. Било је око сванућа... Ишао сам путем, средином. Наиђем на једна кола, возе ракију и кукуруз. Поразговарам, па закренем даље. А где ћеш ти, Остоја? питају ме. А ето, велим, гоне ме, па бежим. Па зар царским друмом? У то неко припуца. Засео за камење више пута па шиша. Јок, велим ја њима, не уби тај мене. Зађем у шуму и наставим да идем. Нећу ти, брате, крити, чувала ме је, као дете ме своје чувала. И спасла ме. Изашао ја из планине, сишао селима, дошао до округа, нико да ме погоди. И разговарао тако са сељацима, преко врљика, и тражио да ми донесу храну и пиће. Престрашио се народ, видим, нема куд. Један тако опалио са двадесет корачаји, прође метак кроз

шубару. Ја му се насмејем, па му кажем: не бије тана Остоју, будало! А он стоји, спустио руке, отворио уста. Могао сам да га прстима задавим, макао не би. — Остоја застаде и замисли се. Када поново проговори, он беше промењен човек; нешто сломљено, очајно зазвони у његовом гласу: — Ручамо тако ја и Јеша. Било облачно, киша стала да промиче. Крупна а ретка, све добује по лишћу. Кажем ја Јеши: Море Јешо, лаже ова рука. Не лаже, вели он, светиња. Добро, светиња, кажем ја њему опет, али откуд мртва рука може да чува од куршума. Прекрсти се, вели он мени, живот ти спасла, крвопијо и безверниче. Ја се прекрстим. Подузела ме тако нека страва, а Јеша опет проговорио, па као да је јуродив, све тако о небу, о Богу Оцу. Све зазире од мене, све метанише, све ми руку љуби, а вели: ти си мој душманин, ти ћеш ме убити, али морам, сам ме је Бог Отац послао да те служим и да пострадам, грех свој да окајем. Што даље идемо, а мени све теже на души. Нека ме жалост за планинама и појатама. Па се све лепо сећам где сам какво зло и несрећу починио. И тако, као да сам за та места и душом и телом срастао. Да се вратимо, кажем ја Јеши. Вратимо се. То је било синоћ. Заноћили на Влајиним бачијама. Све пусто, нигде никог. Извадио ја руку из зобнице, па је метнуо крај ватре и гледам. Рука ко рука, на руци само прстен. Па мислим: има ли Бога? нема ли Бога? Питам Јешу. Има Бога, вели он. Што ја не бих уистину дознао има ли га или нема? упитам ја. Што ме нису погодили, шта ја знам, дрхтала им рука мислећи на паре. И Свети Тома није веровао док није метнуо прсте у ране Кристове. Све је тако било. Василије, душе ми! Седимо; кад у неко доба Јеша поче да ме грди: Што ти Бога дираш, вели, и досад си без њега живео, не прљај га својим језиком. Није Јешо, не могу ја без њега, кажем ја, не знам зашто, ама не могу. Кад би знао да га нема, ја бих био готов, као кад би ми корен одсекао, осушио бих се. Сте-

гло ми се под срцем, не знам шта да радим, а мислим: је ли небо иза звезда или није? Јеша заспао, ја остао све до зоре. Одједном скочим, пробудим Јешу и викнем му: Устај, сада ћемо да видимо је ли рука света и има ли Бога. Он поче да дрхти. Ја му тутнуо зобницу у руке и гурнуо га низ стрмину. Он потрча, а све се окреће на мене и очима колута, заплиће се, а не пада. Ја узео пушку и опалио. Он одскочи па се скотрља у једну јаругу. Ја приђем, гурнем га ногом, а он мртав. У срцу ми нешто препуче. Погледам: шума, зверчице трче овамо онамо, круни се роса, сунце се рађа. Готов си Остоја, велим себи, ничега нема, од земље си, у земљу ћеш да одеш, људима си се замерио, пркосити коме немаш. Погледам у небо, а оно ми дошло празно, као зелено поље. Погледам око себе, а оно дрво или камен. Сагнем се још једном, преврнем Јешу на леђа. Али нема радости, као некада, немам коме да се подсмевам, све празно око мене. По томе сам познао да ми време прође, да ми се корен сасушио. Узмем торбу и дођем. Ето ти, Василије, прошћавај.

Код капије се учини покрет: долазили су жандари и сељаци, носећи Јешу. Видећи лешину, у подераним опанцима, Остоја окрете главу. Василије је ћутао. И зар је могао шта рећи? Он се окрете да уђе у конак. Тада спази недалеко од себе Радмилу. Гледала је непомично у Остоју. Приметивши да ју је опазио она се журно окрете и скоро утрча у своју собу. Она је сва дрхтала. Нашавши се пред својом малом иконом Мајке Божије она се баци на колена, али не успе да састави ни једне молитве.

Кроз отворен прозор улете звук звона: оглашавала су Јешу.

* * *

Када се те ноћи Срба увуче у Радмилину собу (искористивши метеж који је још владао у манастиру) он затече Радмилу обучену и уплашену.

Он поче да је пита за узрок, да је милује, да је теши. Седели су на ивици постеље, чврсто загрљени, он мало разочаран тим дочеком, она све јаче приљубљујући се уз њега. Све што је могао извући од ње било је да осећа страх. Од чега?

— Не знам, од свега овога, мириса ових зграда, фресака из цркава које као да ме из сваког угла гледају. Мили мој, не љути се, ја сам твоја, потпуно, али ето, данас ми је страшно, као да са свих страна на мене гледају неке огромне очи, и да ме те очи прозиру до дна. Слушај, не љути се на мене.

Било је већ доцкан када се Срба врати у своју собу. Пролазећи ходником он мрачно и скоро са мржњом погледа на нејасне контуре цркава у дворишту. И јесте, — помисли, — ко би и могао волети у овом мирису од тамњана и неизветрених соба. Међутим више него икада он сада беше сигуран у себе, у Радмилу, у срећу.

XLII

Почињао је месец јули, загорео од суше и сунца. Онде где у пролеће има разливене воде Сребрнице, земља беше испрепуцала, на начин на који пуца лед. Овде-онде видели су се отисци козјих папака, остали ту из доба када су стада, по још влажном и меком муљу, долазила на појило. Радмила је чекала, огрнута једним прозирним шалом; тек по плећима. Једна грана клатила се више њене главе, тешка од невидљивог плода, савијена преко зида. Она је стајала ту већ дуго, заклоњена сенком и расејано посматрала тихи ток воде у коме се дробила месечина.

Већ више недеља водила се мучна и тешка борба. Две борбе, једна у њој очајна и несхватљива, друга са Србом, све страснијим, све понесенијим. У почетку то је било као нека језа од нечег непознатог што је заустављало Радмилу. Затим се то непознато полако уобличавало: то је био манастир, са свом својом атмосфером, са „мирисом

тамњана“, са његовим крстовима, његовим фрескама, кандилима, иконама, његовим ћивотом. Затим се показа да не смета само то: појављивао се ту Карамарковић и друго. Једно за другим, Срба је видео како се око уплашене Радмиле дижу зидови, како их она сама, баш самим тим што се трудила да их поруши, проналази у све већем броју.

Срба већ беше прешао преко жеље да само има Радмилу; за њега, пред свим тим препрекама, она постаде скоро симбол његовог будућег живота „који је имао да почне“; мисао на везу он је сада одлучно одбијао од себе као ниску и недостојну његове љубави. Он, дакле, сада жељаше Радмилу само за себе и потпуно. Да је добије тако, сметале су препреке. Прва није значила много. Данас или сутра они ће напустити манастир и са тим све што је кочило и умртвљавало живот, опомињући непрестано на један други свет. Остале препреке које су постојале биле су у директној вези са Карамарковићем. И ту је долазила она сасвим логична Србина идеја: уклонити Карамарковића. Не као човека, већ као мужа. Још несигуран са самим собом, бојажљиво, Срба понуди Радмили да постане његова жена. Он је очекивао да ће Радмила то примити радосно. Јер разводом, и затим венчањем, падало је све што је сметало, остајала је бескрајна и срећна будућност. Али, на највеће чудо Србино, Радмила се скоро очајно успротиви. За њу, као и да грех, и варање, и све што је са тим ишло, у часу постаде боље и правичније решење него развод. Упропастити себе, предати се потпуно ђаволу у руке изгледало јој је лакше него задати онај други ударац Карамарковићу. Јер да му је неверна он није морао дознати, уживајући благодети своје куће, док овако губљаше одједном све. Објаснити ово Срби било је немогуће. Једино што могаде учинити беше да покаже упорство. Бојажљивост са којом Срба у почетку учини предлог претвори се домало

у одлучност. Он је остајао при своме, она при своме. Он и не примети да би „остати при своме” значило код Радмиле постати му љубазница. Он је сада ишао другоме циљу, у његовим узбуђеним очима постојала је само једна срећа, а та је срећа била да Радмила напусти потпуно Карамарковића и да се уда за њ.

Место благих и срећних вечери за њих поче пакао. У дивним летњим ноћима они су у бесконачност претресали Србин предлог. И увек, скоро увек, све се свршавало његовим: ти ме не волиш! — и њеним пољупцима помешаним са сузама. Затим би јој сутра-дан тражио да дође на то и то скровито место и сцена се поново понављала. И овог вечера Радмила га чекаше. Конак је био необично јако осветљен. Преко врхова дрвећа клизио је кроз отворене прозоре жагор; и с времена на време песма. У манастиру се налазио владика Л., који беше дошао да обиђе и лично види радове на обнови. Вечера се тек завршавала када јој Срба дотури цедуљицу. Тражио је да га сачека на уобичајеном месту. Не помисливши ни једног тренутка да би могла да му се успротиви и не испуни жељу, она се тихо пожали Карамарковићу на главобољу.

— Шта ти ја могу! Изађи на ваздух.

Она је унапред знала због чега је Срба зове. Оно што није знала било је то, како ће се тај разговор овога пута завршити. Је ли желела да се сврши као и досада? Или је желела друго решење? Месечина је била јака, изазивајућа; личила је на растопљену срму која косо пада са неба.

Он се створио крај ње тако ненадно да она скоро врисну. Како ју је он привлачио к себи, она замоли, задихана:

— Немој...

Он у часу заборави да је она ту дошла само због њега и рече мрачно:

— Почињеш и то да ми забрањујеш.

Она се уплаши од прекора.

— Не, не, не забрањујем ти, то ми је само тако дошло.

Али је Срба беше пустио и сада она поче да му обавија руке око врата, сва изгубљена од забуне.

— Остави. Све је то само игра.

— То није истина!

— Јесте, истина је. Онде где сам ја улагао сав свој живот, онде где сам гледао сву своју будућност, срећу, смисао живота, ти си видела само забаву, прекраћивање времена. — Срба као да беше потпуно заборавио на прве дане свога боравка у манастиру. — Јер шта ми даје разлога да не мислим тако? Ништа. Шта сам добио од тебе што не би могла дати другоме? Ништа.

Срба се осмехну и окрете главу од Радмиле. Она је била у препасти: дакле то што је досада давала није било у његовим очима ништа. Њему као да је годило да мучи и себе и њу.

— За две или три недеље овде ће све бити готово, вратићемо се у Београд. И онда? Ја ћу морати престати да те виђам, из обзира према друштву, рођацима, твоме гласу...

Радмила хтеде нешто рећи.

— Знам, знам! — прекиде је Срба. — Хоћеш да кажеш да ћемо се виђати. Како? Тајом на улици, у позоришту, у салону код твоје рођаке. — Он одједном промени тон: — Ја то нећу, Радмила! Ја нећу да иза нас шапућу, да се подмигују на твој рачун. Ја не могу да поднесем ни саму мисао да би ти могла послужити за разговор злим језицима. Ја нећу да те прљам тајним састанцима, ја те хоћу чисту, светлу! Ја осећам, ти ми се можеш смејати, ако дозволиш да се то догоди, да ћу од туге, од не знам чега још, престати да те волим. Ја нећу то! Ја не могу без тебе, не могу, разумеј! — Он је беше узео за обе руке и стискаше их као да жели да их поломи; или да у њих пренесе ватру која је у њему горела. — И онда, какав ће мој живот бити, подељен између тајне (која у

Београду никако не може остати тајном!) и мога обичног, свакидашњег живота? Замисли, просуди.

Она није одговарала.

— Ти ме не волиш више! — узвикну Срба тресући је својим снажним рукама.

— Ти знаш да те волим, — одговори она најзад једва чујно, — да те волим више него што бих требала да те волим.

— И онда?

— Ја не умем да објасним.

— Ти још увек мислиш само на њега?

— Не... мислим на нас све.

Срба се нагло баци пред Радмилу:

— Волеш ли ме?

Она је сва дрхтала и узалуд се упињала да га подигне.

— Волим, волим... али устани, шта то чиниш...

— Ако не можеш да живиш, волиш ли ме толико да би могла умрети са мном? Умрети, разумеш ли, умрети?

Радмила као да не схвати то питање. Он је клечао пред њом, обгрливши јој колена.

— Ја сам спреман, — понављао је избезумљен, — без тебе не могу.

Она се још увек није сналазила.

— Једну реч, само једну једину реч, са тобом ћу и у смрт. Доскора, нисам био у стању да жртвујем ни једно своје задовољство, јер нисам волео. Данас ме није страх ничега, све дајем, ништа не желим. Реци, једну реч, овога часа, све, све, и живот! Шта је то живот? Заједно... дај ми тај доказ!

— Али то је исто, то је исто! — узвикну најзад Радмила, појмивши све. — То је исто! Шта ће он без мене?

Срба наједном скочи.

— И онда, ја хоћу да живим, ја хоћу да волим! — настави Радмила. Она изгуби сасвим присебност и заплака: — Ох, Боже, зашто сам овако несрећна!

Али она њена реченица: ја хоћу да живим, — као да преобрази Србу. Он је обави рукама, подиже у наручја и онда, лицем у лице:

— Ја одлазим сутра, ти знаш, његовим послом. Узећу два пасоша, ја имам пријатеља, набавићу новац, спремити све. Пред нама је цео живот, срећа, рад...

Она је полако малаксавала.

— Једног ћеш ме дана престати волети, — шапутала је скоро као по дужности, — ја сам старија од тебе... ружна, тебе ће бити стид, напустићеш ме.

— То није истина, то никад неће бити истина. Реци, ти пристајеш, ти пристајеш?

— А он?

— Он има породицу, матер, она ће га неговати. Хоћеш ли, говори, говори, једну реч! Ти ћеш бити само моја, Радмила, само моја.

Лица су им била сасвим једно уз друго, дах им се мешао. Она је лежала на његовим рукама као мало дете. Њој се све мутило. Она није знала како је прошаптала ту страховиту и велику реч; њене су усне некако саме, без учешћа њене воље, изговориле ту реч којом му се давала цела, и душом и телом, и садашњошћу и будућношћу. Она зари главу у његово наручје плачући и смејући се у исти мах. Још је знала за себе у толико у колико јој је негде дубоко у подсвести пламтело једно чуђење и питање: ја сам пристала, ја сам пристала.

XLIII

Владика је по општем мишљењу био редак човек. И то у свему. Још увек снажан и прав, још увек густе црне браде, једва приметно проткане белином. Био је сем тога редак говорник, пун оне простосрдачне говорљивости својствене извесним горштаким племенима, прожете хумором. Ретко образован, познавајући више језика, о њему се говорило као о најозбиљнијем кандидату за митрополита. Благодост и смиреност, која долази

годинама и искуством, беше ублажила у неколико његове сувише оштре и јаке црте. Вративши се у трпезарију пошто се беше колико толико смирила Радмила затече необично живу препирку. Јер је Његово Преосвештенство волело и после вечере, и после „иже херувими“ (песма је била једина слабост владичине крепосне старости, јер он нити је пио, нити пушио). Његово Преосвештенство је волело, велим, да и тада проповеда и да брани „нашу јадну мајчицу, Православну Цркву.“ Срба, који беше раније ушао, учествоваше у препирци како изгледа доста ватрено (то се могло видети по његовом светлом погледу). Када Радмила уђе он заћута и до краја вечери не проговори више ни речи: није скидао очију са ње, изгубљен у сањаријама.

— Вера није, — говорио је владика Л. својим меким и топлим гласом, — ни у ком случају нешто што се може научити или чега се може домоћи напором саме наше интелигенције. Научити се може један језик, аритметика, или што друго. За веру није потребна само радозналост па да се доспе до ње. Почетак вере лежи у потреби, затим када потпуно дође, то је једно извесно духовно стање, човек не може да га објасни. Објашњења се дају, али никад не обухватају суштину ствари, већ само известан број манифестација. Чињеница стоји да сви ми, мање или више, овог или оног часа у нашем животу, осетимо потребу тога великог осећања.

— Ту потребу осете чак и злочинци. — примети бојажљиво Василије.

— Да, ето Остоје, — владика се журно прекрсти, — Свевишњи нека му буде судија! Зар ви у свој тој грозни нисте осетили оно божанско, оно бескрајно? Видите, човек без срца, стоструки убица, пљачкаш, паликућа, и у једном часу се запита: има ли Бога? Ако га има, ја сам спасен. Оставите на страну нелогичност таквог суда. Увек остаје у једној мисли нечег необјашњеног. Узмимо

само ту чињеницу: треба му једна мрвица вере и он пљачка, чини највећи злочин који се да замислити — та шта је њега брига за злочин, њему треба ослонац! — и када у једном тренутку посумња и „опроба“, и када се та проба сврши несрећно, када се све сруши: „Остоја, ти си готов!“ Зашто „готов“? Он не зна, „тако“, он не може више да живи у празном, нема коме да „пркоси“, не може више ни да убије.

— Ви сте све то улепшали, Ваше Преосвештенство — одговори Карамарковић смешећи се. — Тако представљено, то изгледа необично, велико, један страсан душевни покрет. Али, видите, ја не верујем много у те мотиве. Замислите, један човек огрезао у крв, окорео злочинац кога су три пута хватали и осуђивали на смрт и који је три пута убијао чуваре и бежао у гору, да би се вратио своме крвавоме занату... Не, не, после свега тога један такав „узвишен“ покрет душе... ја то не могу да замислим.

— Па да није такав разбојник, да није таква „проклета душа“, он никада не би учинио тако што. Један човек мање нагрижен злом не би осетио толику чежњу за вером, нити би на њега толико утицало, када је не би нашао. Искрено говорећи, како би је и могао наћи тим пакленим путем! Уосталом, о путу није реч. Реч је просто о ватри која је горела у њему, о тој потреби да иде даље, да докучи више.

— Збиља, има нечега необјашњивог у том Остојином поступку, — призна Карамарковић. — По мени, то је учињено у часу моралне депресије. Гоњен са свих страна, без хране, без заклона, напуштен од свију, помислио: боље свршити.

— То одлично долази у прилог мог објашњења: остављен, како кажете, од свих, од свега, сâм под небом, гоњен као побеснео вук, он прибегава, сасвим човечански, последњем спасу: тражи савез и ослонац у Богу. Када и ту пропадне, он је „готов“, сâм, овог пута потпуно сам. Ја идем и

даље: сви ми, овакви или онакви, носимо у себи ту вечиту наду, ту необјашњиву наду да ћемо једног дана стићи до извора истине. Сама та жеља, сам тај покрет, то је оно најглавније. Имате људи, који одједном и без икаквог видљивог разлога „ударе у натраг“ како се то каже. Некада је било пуно тих примера, јер није постојао лажан стид и страх од друштва. Имали сте царе и краљеве, који су се одједном одрицали свега и тражили умирење душе у тишини каквог манастира. Имали сте обесне људе који су се „одједном“ (то се тако каже, а то није тачно, оно божанско увек ради у нама!) који су се, велим, претварали у тихе и смирене људе после каквог убиства, катастрофе, пожара.

— ’Оће то од пожара... уплаши се човек. — примети одједном Никодим својим громким гласом.

Владика се намршти. Настаде за часак неподношљиво ћутање. Најзад се владика осмехну, и тихо, обраћајући се још увек Карамарковићу:

— Ви знате оно: од тебе пропасти Израиљу?

Разговор поново оживе. Примећавало се само да је Карамарковић био некако пакосно расположен.

— И можете да тврдите, — говорио је он узбуђено, — да сваки, али сваки, после једног дела које је противно такозваном моралу, или правди, или је просто нечовечно, да после сваког таквог чина човек неминовно мора да буде доведен до тога да једнога дана осети „грижу савести“?

— У овом или оном облику, јаче или слабије, са видљивим последицама или не, али свакако. То зависи од васпитања, навика, природе духа, али је неминовно. Ниједна рђава мисао не остаје без последица, као што не остаје без последица ни добра.

— Да ли би ми дозволили, Ваше Преосвештенство, једно питање? Ми овде говоримо између себе, мало више слободе...

— Говорите само.

— Чему служи црква ако је све то тако „неминовно“, када „грижа савести“ и сама долази?

— Да спречава, ако може, дела која изазивају грижу савести. Ако не успе у томе, да се нађе у оним очајним часовима када грижа савести и оно „неминовно“ дође.

Карамарковић се одједном окрете према сликару М., који је у крају седео замишљен.

— А шта ви мислите о свему овоме? — Карамарковићев глас беше некако радосно-подсмешљив, као да је знао унапред одговор.

— Ја? — сликар М. извади своју вечиту лулу из уста, лагано погледа све редом и онда, мирно: — Ништа.

Владика са смешком прими ову шалу, па после малог ћутања додаде:

— Јесте ли гледали кадгод небо и мислили о простору? Почињали од себе, па гледали поља око себе, па замислили величину земље, па са ње прешли на месец, на звезде, помислили да су поједине исто тако велике и веће, троструко, стоструко него наша земља, да затим има звезда које имају своја сазвежђа, да *иза* тих сазвежђа има других? Јесте ли икад, стојећи тако, осетили једну врсту страве од тог бескрајног пространства које ни ваш мозак, ни ваше срце не могу да замисле ни обухвате? Плаветнило, дубина, простор, и тај простор иде без краја и конца! Или замислите тада да се све негде *ипак* мора свршавати. Замислите тако неки васељенски северни пол. Али у истом часу питање: али сви ти светови, сазвежђа, ако се и свршавају негде, морају бити у нечему, окружени нечим. А то нешто? Ту је крај. Човек не иде даље, не може да иде даље. Он је сможден, престрављен. Међутим, долази једна нова мисао: и сви ти светови, сва та сазвежђа, без краја и конца, живе. Прелазе своје стазе, путање, укрштавају се, мимоилазе, једни друге осветљују, греју, дају и враћају услуге — и све то тачно, прецизно, без погрешке. Читав један сноп закона управља свим тим

безбројем. А ти закони? Ко је све то уредио тако? Како? Велим вам, ту мозак стаје. — Владика Л. се задржа тренутак. Затим, још блажим гласом: — Ја бих сваком охолом, и сувише самопоузданом човеку у своје ја, показао на часак тај величанствени приказ. И рекао бих му заједно са Марком Аурелијем (ви се можда чудите што цитирам једног римског цара, када бих се могао помоћи каквим црквеним оцем), рекао бих му: Представљај себи без престанка вечност времена и бесконачност материје; свако тело у односу према овом није ништа друго до једно зрно проса и његово трајање у односу према времену није ништа друго до један обрт бургије. — Он се полако диже од стола. — Ја нећу да завршим овај наш разговор, ми ћемо га наставити... једнога дана. Уосталом, ја се не бојим за вас. Више ме је страх на пример за господина М. Они који се боре против некога много су ближе овоме него они што га безвољно следују: борити се, значи бити очи у очи, не моћи се избећи. Лаку ноћ госпођо, лаку ноћ господо. — Он учини један лак знак крста у ваздуху, благосиљајући и полако изађе.

Пајсије га отпрати до његове ћелије.

— Видиш, Пајсије, — проговори наједном владика Л., — звезде, звезде над нама и морални закон у нама... — Он не заврши мисао већ се прекрсти.

Место одговора, Пајсије, савијених леђа, бојажљиво примети:

— Пажљиво, ваше преосвештенство... ба-самак.

* * *

Оставши најзад сами, остали наставише „вечеру“. На столу се појави ново вино и хладно прасеће печење. Радмила се диже да не би сметала. Мало после њеног одласка, Срба се такође извини:

— Ја морам сутра рано, опростите.

— Само иди, можемо и без тебе.

Врата су била незакључана; соба осветљена месечином; Радмила је седела на кревету, лица загњуреног у јастуке. Када чу да неко улази у собу, она се нагло исправи. Срба седе крај ње.

— Зашто си се одједном онерасположила?

— Страх ме је...

— Али чега, лудо моја?

— Је ли добро ово што радимо? Не, чекај, за тебе бих и у пакао, то је готово, то је решено, ја без тебе не могу. — Она заћута за часак. — Тако се чудно осећам, тако ми је необично на срцу! — Она устаде и поче узбуђено шетати преко собе. Затим се задржа пред њим, узне му главу у руке, и дуго га гледаше у очи, без речи.

Он је узне и посади крај себе. Она му наслони главу на раме. На поду је месечина оцртавала решетке прозора. Неко време прође у тишини. Она се наједном прену:

— Доста, иди, може неко наићи. — Она оде до стола и узне један замотуљак: — Ако ти недостаје новца, овде има нешто накита, продај га, он је мој.

Али Срба не прими ту понуду. Он је био срећан и уверен у успех и без тога. Полако и на врховима прстију он се врати у своју собу. За њега је тек почињала велика авантура. До тог тренутка он се борио прво са собом, затим са Радмилом; међутим, сада је пред њим стајао цео свет. Али он не осећаше страх. У соби затече сликара М. пред његовим ногарима. Радио је на једном великом картону, узмичући, жмирећи, правећи велике покрете. Био је само у кошуљи, засуканих рукава. Крај ногара био је привучен сто, на столу је горело бар десетак свећица покупљених из црквене кутије. Срба приђе. Скица је већ била готова: на бескрајној пољани голој и тамној, дрво до пола изгорело и без лишћа; изнад, облачно небо, местимично осветљено; мало даље од дрвета једна локва воде. Срби би чудно.

— Шта вам је то? Шта представља?

— Дрво! — Сликари М. окрете Срби своје пуно и озбиљно лице. — Зар није јасно?

— Јесте. Али шта то значи?

Сликари М. се сасвим наљути:

— Шта значи, шта значи! Шта једно дрво може друго да значи него дрво!

— Па то онда нема никакве идеје, та ваша слика. То вам је пејсаж.

— Идеја... А кућа? А камен? А вода? Зар и то нема „идеје“ зато што кућа значи кућу, камен камен, вода воду?

— Али то је слика!

— А зар слика нема право да буде само слика?

— Не љутите се М. У место што се кидате, могли би да ми објасните. Какав сиже решавате?

— Сиже... — М. слеже раменима, жустро приђе картону, изману руком, направи два-три круга изнад (као птица која бира грану на коју ће да се спусти) и онда учини угљеном једну једва приметну црту. Али небо као да у истом часу постаде теже и мрачније. — Ја не решавам никакав сиже већ сликам. Сва је ствар у односу материје, у равнотежи боја. Ритам слике... — он се прекиде: — Али ви то не разумете. Боље би било да легнете. Лаку ноћ.

XLIV

Ноћ проткана дремежом и сликама из скоре прошлости, полусном и полујавом, заглушујућим тандркањем гвожђарије и дубоким тишинама за време заустављања воза, брзо је одмицала. Када се Срба тргао осетивши хладноћу, прозори на купеу беху превучени лаким плаветнилом иако се предео још није разазнавао. Гасна светиљка се полако гасила. На супротном седишту лежао је један човек (кога Срба не беше приметио када је ушао) и спавао отворених уста, изувен. Једна мршава жена држала му је главу на крилу, дремајући и сама. Када се Срба диже са места она за часак

отвори очи и сањиво се осмехну на њега. Путника који су синоћ ушли са њим у воз није било. Он изађе у ходник и запали цигару.

Воз је јурио кроз долину затворену удаљеним бреговима који су постајали све јаснији. Месећ који је доскора био пун, претварао се полако у мали облачак. Жута поља већ зрелог жита, пресечена овде-онде групом дрвећа или усахнулим потоком, бежала су у страну заједно са телеграфским бандерама. Сваки пут када би воз пројурио крај какве карауле са својим великим црним бројевима и затвореним капцима, или изнад каквог малог гвозденог моста, тресак и прасак точкова се удво-стручавао.

Долина се сужавала. Небо почело да се осипа дотле невидљивим руменим таласима. Ту и тамо, између модрих шљивака, указивале су се раштркане сеоске куће, тихе, непомичне. Чинило се да воз јури у сусрет јутру, јер у колико је даље летео према југу, светлост је бивала све потпунија и јача. да се најзад по белој површини пута укажу гломазна воловска кола, група жена које полазе на рад, или стадо оваца или говеда, умањени због даљине. Све то, обвијено у лаку зеленкасту измаглицу и оивичено планинама које се наслањају на румено небо.

Срба погледа у часовник. Било је још увек и сувише рано. Он извади из унутарњег џепа свога капута један коверат и из њега један пасош, затим други. Он је дуго гледао црвене корице тих малих књижица које су имале да му осигурају срећу. Он најзад отвори један од њих: испод печата и мастила гледала га је Радмила. То је била она, са њеним великим и као зачуђеним очима, са њеним као недовршеним и срамежљивим осмехом.

Срба у Београду беше свршио све онако како се надао. Још првог дана се ослободио повереног му посла у Министарству. Место три дана, како је рачунао, он за два дана беше извадио пасоше (овај за Радмилу благодарјећи пуномоћју које је

дрско употребио и везама Цокићевим), набавио новац, чак стигао да, у једном часу лудости, направи излет до села Б. које је пролетос видео под водом заједно са Радмилом. Једва га је познао. На пустом друму узалуд је тражио брескву чију је процветалу крошњу спазио онога дана где вири из воде: све је било пусто, посуто дебелом прашином ижегом. Иако се враћао два дана раније, иако беше те ктри дана протекло откако беше напустио манастир, Срба је само са муком савлађивао нестрпљење. Јер он, у извесним часовима, као да се осећаше уморним; у другим он мишљаше о свему другом само не о ономе о чему је требао мислити. Он беше необично узнемирен том чињеницом и жураше се да што пре стигне.

Пред подне стиже на станицу где је требао да промени воз. Када се нађе у вагону мале локалне железнице, која се хукћући вијугала пади-нама брда, када најзад у даљини спази познате ивице планинске, варошицу замагљену јаром подневног сунца, он осети необичну тронутост: било му је као да се, после многих година, враћа у родни крај. Он је био толико узбуђен, да последњи део пута престоја у ходнику.

Дошавши у **во он још на првом кораку набаса на манастирска кола. Он се уплаши да се у варошици не налази неко кога не би волео да види у том часу, али на његову срећу он наиђе само на Никодима, који беше испратио владика. Никодим је био мрачан и неразговоран: владика не беше много задовољан његовим вођењем економије. Та околност даде Срби могућности да се среди. Проговорише једва неколико речи о радовима који се приближују крају.

— Верујте ми, — изјави неочекивано Никодим, — чим се сврши са том оправком, а и то ће бити за коју недељу, одмах вам тражим за настојатеља у каквом малом старосрбијанском манастиру. Имам пријатеља, удесићу. Бар човек остане

сам и нико му не завирује пошто је продао манастирска дрва или жито.

У манастир стигоше сваки у својим мислима. Можда би било боље да сам је сачекао у Београду, — мислио је Срба, — него што сам се вратио овамо. Али, можда она сама не би имала храбрости... Пре него што се кола добро зауставише он искочи и појури да нађе Радмилу.

Седела је у својој соби, крај прозора. Када га спази, она пребледе и скочи. Он хтеде нешто рећи, али она нагло покри рукама лице и, пре него што се он могао снаћи, она претрча преко собе и изјури у ходник. Он чу како се по цигленом поду удаљавају њени ужурбани кораци; он чу како зазвечаше стаклена врата која она залупи за собом.

Још је стајао сав изгубљен, руку спуштених низа се, не разумевајући шта се то догађа, не хотећи изгледа да разуме, када се врата што воде у Карамарковићеву собу широм отворише и на њима се указа Карамарковић.

— А, то си ти.

— То сам ја. — одговори некако дурновито Срба. Њему се учини Карамарковић тога часа необично одвратан и он помисли: и тај ми се човек првих дана допадао са том кречном маском на лицу.

Два су се човека нетремице гледала, Срба мало нервозан, други једва приметно осмехнут. Он је ослушкивао! — помисли Срба, али се одмах сети да између њега и Радмиле није пала ни једна реч; то му за часак даде мало злог задовољства. Али га је непокретност Карамарковићева једила. Он се залете:

— Свршио сам посао раније, шта се толико чудите!

— Па ја се не чудим.

— Што ме онда тако гледате?

— Ја те, брате, не гледам. Тражим Радмилу.

— Ја не знам где је.

— Па ја те и не питам где је.

Срба се сасвим зарумене. Он се игра са мном! — помисли; затим: — Он можда све зна. Србу прођоше жмарци. До ђавола, нека и зна! — и у исти мах он осети како му тај човек постаје необично мрзак. Једна нејасна жеља затитра му у грудима. И шта има да се осмехује, — Срба стеже песнице, — чега има смешног у свему овоме!

— Ја вам нећу сада давати извештај — изјави он одједном.

— Ја се не журим. Одмори се.

Срба хтеде да му одговори да неће да се одмара, али се уздржа и журно изађе из собе. Све до увече нико га не виде у манастиру: он је седео пред испосницом, високо у гори. У часовима се придизао, био готов на нешто, затим се враћао непокретности, поново истраживао, поново се губио у мислима. Али од све те множине претпоставки, једна је ствар била потпуно јасна: начин на који га Радмила беше дочекала. Затим да је тај човек поред свега, и упркос свега, још увек сметња његовој срећи.

Што се тиче Карамарковића, чим остаде сам, он се врати у своју собу и одмах из фијоке свога стола извуче револвер. Он га је пажљиво окретао, празнио, пунио. Најзад га је ставио у цеп и прихватио се посла: пред њим је стајала гомила хартија, планова, рачуна. Све то требало је средити. Треба ми још један дан времена, — помисли он претурајући по хартијама. Највише га је у свему томе чудила чињеница да није осећао никаквог узбуђења. Мисао му је радила тачно и јасно, он потпуно беше свестан пута који има да пређе. А после тога? Он се осмехну. Ни Колумб није знао шта ће наћи с оне стране мора, па је ипак кренуо.

XLV

Изјуривши из собе, Радмила још дуго настави да трчи. Она тако изађе изван манастирских зидова и настави путем ка воденици. Небо се беше покрило густим облацима; било је мрачније

него што би требало бити за доба дана; ваздух је био тежак и пун оморине; ни један лист, ни једна гранчица се није покретала. Радмила је све теже дисала; без даха она се ослони на једно дрво. Затим, не држећи се више на ногама, она се полако спусти на траву. Крај њених ногу треперио је воденички јаз последњим одсјајима дана. Са друге стране, врбе су скоро дотицале површину воде својим витким гранама. Испод грана, неколико пловака лено је клизило. Радмила остаде тако непомична, неколико тренутака. Необична празнина и пустош плавила је њено тело и њој као да беше пријатно то осећање немоћи и заглушености. На руку јој скочи један мали скакавац, издужен, зеленило његових витких ногу као да беше прелаковано. Она му допусти да се одмори и оде, не трепнувши, не учинивши ни најмањи покрет. Њен поглед се поново врати на јаз: био је заустављен, пун, дубок; до ње је долазио шум воде која се преливала преко брџе у малим млазевима. Њу одједном поче да занима питање како је вода могла бити одвојена и помета тако високо, када се право корито Сребрнице, пуно камења и белог шљунка, налази много ниже. Она поче проматрати насип, на насипу густ ред врба. Између врба она откри путању, белу и уску која је ишла све до места где Сребрница беше зајажена. Како је то просто, — помисли Радмила. Она поново поче гледати испред себе. Пловке су мирно плутале све на истом месту; кроз прозрачну воду виделе су се њине црвене ноге како се с времена на време покрећу: то је било као цвет чија се круница нагло отвори и затвори. И њима никад није хладно, — помисли даље Радмила гледајући како једна за другом те блиставе птице (перја масног и тешког прошараног светлим бојама што се преливају у сребро, белих или златних прстенова око врата, дугих наранџастих кљунова) како једна за другом забадају своје главе у непомичну воду. Радмила осети искушење. Седела је на самом рубу

јаза, требало је само пустити да тело клизи. Одједном, узнемирене нечим, пловке застадоше. Њине румене ноге су се опирале току воде, укочене, раширене. Тада једна издиже високо главу изнад воде, скоро се усправи предњим делом тела, пусти један уплашен крик и журно поче ударати крилима. У киши разбијене воде, једна за другом, гачући све у исти мах, пловке прнуше, испружених вратова унапред, згрчених ногу под белим трбусима. Оне прелетоше врбе и спустише се мало даље на земљу.

Али та кратка граја трже Радмилу из њене клонулости. Она скочи, и устукну од воде. Не, не, — помисли уплашено, — то је исто, то је исто! Као да бежи од искушења она окрете манастиру. Између тешких облака и врхова планинских светљаше један узан појас зеленог неба, једва приметно зарумењен. Светлост која је отуда долазила била је необична и још више повећаваше ћутање и притајеност вечери. Чак и Сребрница клокоташе кроз своје камење некако пригушеније и спорије. Кроз прозрачан ваздух пели се нарочити и као зачарани звуци, али једино јека меденица, јека кратка и крта, на стадима која силазе својим појатама, и удаљена песма у планини, беху разумљиви њеном уху. Остало, нагли уздаси, крик какав, или шуштање којим је дисао сумрак, испуњавали су је само једним нелагодним осећањем помешаним са једном необичном сензацијом спорости, неког необјашњивог продужавања времена. Јер збиља, њој се непрестано чињаше да се гране некако спорије и лакше крећу, у ваздуху лет задоцнелих птица изгледао јој је необично продужен, као да је цело време, са свим својим манифестацијама покрета, почело наједном да се креће по једном спором, омађијаном ритму; све је то наличило ненавијеној машини која хоће да стане и чини још последње покрете. Чак јој се и манастир, када га најзад угледа тога вечера, приказа тако различан и нов, да јој се учини да га то гледа неким дру-

гим очима. Било је у њима оног истог необичног, натприродног, фантастичног. Сва тежина и материалност као да бише ишчезла; линије зграда, кубета која су се мешала у светлом и тамном са литицама, зидови, крстови, били су лаки, меки, понесени; једва да је мрачан и тежак бедем, и на њему црна, велика, засвођена капија, спајала сву ту треперавост облика са земљом, са шумом која се склапала са свих страна, са планинама које су дисале у сумраку.

Али дошавши под свод манастирске капије, Радмила као да отежа. До тог часа, од јаза до капије, она иђаше не осећајући по чему газу, удова лаких и етеричних. Сада, међутим, она са муком покреташе ноге од земље, стопале су јој се чиниле огромне и тешке, земља, као да беше од раскаљане иловаче, упијаше при сваком кораку њене потплате. Дланови јој се овлажише, она се ослони на капију. Вече, поред све своје тмурности и оморице, било је некако раздражљиво, чежњиво, поред свег мира и ћутања, узнемирено и страшно. Оно као да је звало Радмилу у свој полумрак, као да јој је нудило неслућене сладости. Са друге стране, дизало се манастирско двориште, блиско, осветљено великом ватром око које су се кретали радници. Њихове велике сенке нијале су се лагано по зидовима цркве Св. Краља, већ скоро ослобођене скела. Дубоко у дворишту, у тами која је настајала иза пламена ватре, назирала се неугледна, до пола утонула у земљу, црквица Св. Николе, надкриљена великим орахом. И тек та нејасна силуета, са два слабо осветљена прозорчета, као да надвлада позив вечери која се нудила, мирисна, заћутала, раскошна. Учинивши последњи напор воље, Радмила се отисну од капије и упуту лагано дну дворишта. Са сваким кораком она осећаше како постаје све тежа и уморнија, али ипак иђаше још увек напред; и као да сваки њен покрет све јасније понављаше једну још мутну, али присутну мисао: ја нисам своја, ја нисам своја!

Црква је била празна. Високо, у врху иконостаса, светлело је пред распећем кандило. На каменом поду догореваху две мале воштанице, упале од неких пролазника, крај ђивота. Биле су од тешког жутог воска, невешто прављене. Радмила затвори на часак очи и спусти се на колена. Затим остаде тако, згрчена, на хладном камену, без мисли.

Када је почела да развија ту чудну слику? Како је дошла на њен почетак? Она се не сећаше. Клечала је још увек, у влажној и хладној атмосфери црквице, испуњене мирисом догорелих и угашених свећа, зејтина, охлађеног мириса тамњана који се вековима упијао у дрво и у зидове. Али сада, она беше крај ђивота, руку положених на његов руб, очију широко отворених. Светлост кандила луташе по округлинама и фрескама на своду, нијајући се, застајући, час јача, час слабија. Никад раније Радмила се не би усудила да у то доба уђе у празну цркву. Сада међутим она је била ту, руку на томе ђивоту кога се и преко дана страшила, и сада није осећала страх, сада није осећала језу. Између њеног погледа и кандила трепериле су златне нити светлости, дуги зраци који су се нагло ширили падајући према земљи: то су биле као лествице прављене од паукових влакана, и по њима Радмилина мисао полако се пењаше, застајући на сваком ступњу, чудећи се отпорности њиховој и лакоћи својој. Она се пела оној жижи која се видеала на крају лествица и која као да нетремице у њу гледаше. Са сваким кораком даље она осећаше како цело њено биће постаје све лакше, све слободније, све прозачније; као да са сваком степеницом отпадале по један део њеног телесног огртача; и као да свака степеница даље откриваше по једно ново уживање, по једну нову непознату радост.

Она настави да се пење. И тада, из мрака пред њу изађоше две распете руке, прикуцане клинцима за дрво, и глава, пала на прса, полусклопљених

очију, под трновим венцом. Она се заустави. Она је знала: тај човек беше пре много векова прошао вртлогом. И онда? Откуда овде присутан, када су милиони људи који су га окружавали ишчезли и стопили се са мраком? Којим чудом тај човек, са својим крвавим длановима, са својим прободеним ребрима, са својим трновим венцем живи још увек, присутан, незаборављив? Жртва... самоодрицање... љубав... — одјекну у Радмилином срцу. — Добро дело...

Радмила одједном осети страх од свега тога, од тих речи што звоне у њој а нико их не изговара, од те висине, од тих златних степеница, од тог човека са полусклопљеним очима и сузама на образима, од његове величине и трајности; она помисли: треба да сиђем. Она помисли: а Срба? Њој се учини да јој намах неко ишчупа срце из пруди: степенице несташе под њеним ногама и онда осети да пада у провалију.

* * *

Радмили сада беше све јасно и просто. Она се врати у своју собу и упали лампу. Сви њени покрети као да одједном беху добили један нарочити значај и смисао. Пред њеним духом је непрестано лебдела слика тренутно виђена у цркви, и њој се чињаше да може да је поново оживотивори, само ако хоће. Најзад, то откриће вечности. Било је то тако просто, а величанствено у исти мах: дело. Једна реч, један појам. Она се поново врати на Христа. Једном, беху му фарисеји привели грешницу и питаху да ли да је по закону каменују. *А Он саже главу и писаше прстом по земљи.* И тај прости покрет, то ништавно сагибање земљи и писање по њој беше прошло векове, надживело и царства, тешке зидине градске, да би дошло до ње и њеног духа, свеже, светло, јасно, дубоко човечанско, и то само зато јер у том покрету беше самилости и праштања. И друго: ноћ у врту, стазама иде чета, са фењерима и свећама;

пред четом Јуда; налазе Га, хватају; а ученик Његов Петар имађаше нож и замахну да га одбрани; али Он диже руку (јамачно тужно осмехнут) и рече: *Чашу коју ми даде отац зар да не пијем?* — и предаде се.

Радмила све више осећаше лакоћу. Све јој се сада чинило простим и лаким, ништа више није постојало чега се бојала. Он ће разумети! — помисли она и поново поче у себи развијати сав сплет разлога. Али када се врата изненада отворише и у собу скоро улете Срба, она са запрепашћењем примети да све оно јасно и лако ишчезе у часу; да од свих разлога, тако уверљивих (за њу наравно) не остаде ни један. Оно у чију се помоћ уздала, оно што ју је до тог часа држало и носило, беше нестало. Она се са муком диже са свога места и једва изговори:

— Оставите ме... изађите.

Оно мало забуне што беше остало у Срби би развејано у часу; оно што још домало час беше само сумња, била је сада стварност. Он плану и пришавши сасвим Радмили:

— То је све?

Она се осети несигурном и устукну.

— Ја не могу... изађите.

— Сам не излазим.

— Не могу, не могу... — прошапта она поново, сасвим изван себе.

— Ја сам донео пасоше, новац је спреман.

Радмила је све више губила земљу под собом. Са страхом је опажала како јој тело од саме близине његове почиње да трепери. Она заборави на све, на златне степенице, на човека из таме са прободеним рукама, она гледаше само како јој се крв пење.

— Радмила...

— Зашто си ме остављао саму? — упита наједном она, са гласом који је одавао и несигурност и очајање. Али у истом часу она осети да то није требала рећи. Уплашена да није рекла више него

што је смела она наједном оде у другу крајност, и док јој је цело тело звало, тражило, док су је по плећима, по уснама, по грудима пекли као ожиљци примљени пољупци, она поче да виче: — Идите, излазите, излазите!

Срба осети како му крв наилази у главу. Он несвесно стеже песнице. Затим, престрављен од тог таласа мржње који му се ваљао грудима, он устукну. Ја могу да је ударим, — помисли он, — ја бих могао да је убијем. Али му одмах дође на ум стара мисао: он постоји. Сва мржња би у часу окренута на ту страну. Радмила примети његов покрет; њој се учини да разуме страховит израз његовог лица. Њој севну кроз главу: он ће... — и пре него што заврши мисао она јурну према Срби да га задржи. Али он је одгурну и изађе из собе.

XLVI

Дошавши мало себи, Радмила одмах јурну у Карамарковићеву собу. Је ли знала у томе часу шта хоће, шта ће рећи, шта учинити? Је ли притрчала њему само да га заштити, или да и њему открије опасност која му прети? Ја сумњам у ово друго. Она беше појурила к њему из страха да је Срба не претекне (она толико беше уверена да се не вара што се тиче оног израза лица!) Да је била мање узбуђена, видећи да је Карамарковић сам у соби, за својим столом, она би се вероватно задржала. Али овако, једном пред њим, сва њена несрећа, све њена грижа савести би покренута (поново пред њу стадоше златне лествице од малочас) и у једном неодољивом налету осећања, страха, кајања, љубави, она врисну бацивши се према Карамарковићу:

— Мишо, чувај се, он ће те убити!

Зачуђен тим ненадним узвиком, Карамарковић не учини ни један покрет.

— Све ћу ти рећи, зато сам дошла, али ја те преклињем, не излази, он је изван себе, он те можда чека гдегод, он ће те убити!

— Али ко? Шта?

— Он, он... Срба, он тебе хоће да убије, то сам лепо видела. Слушај ме, Мишо... Господе, он се диже, он неће да ме чује, он неће да ме саслуша, он ме гура! — Она најзад зариде и, срозавши се сасвим до земље, она му обгрли ноге. — Ја те волим мој Мишко, ја те волим иако сам ти згрешила... све ћу ти казати, све, од почетка... до краја, ти слушај, ти слушај?

Карамарковић осети како губи дах. Нешто ледено стеже га око срца. Је ли дошао час? Он у свести пређе пут који његова рука треба да учини до дршке од револвера.

— Ја нисам знала шта чиним, — настављала је Радмила задихано, — у моје тело се било увукло нешто страно, не, страно, него познато, опојено и... што нисам могла да савладам. Јесте, Мишо, ниједном ја нисам помислила на оно што чиним, била сам као у бунилу. Или не. Мислила сам, разумевала, али то нисам ја добровољно... једном, била је ноћ... — Она нагло подиже главу: — Зашто си ме одгурнуо тога вечера? — Она се све више дизала: — Јесте, ти си крив, то је истина, ти си ме нарочито гурао од себе, ти си ме избегавао у последње време, ништа те није занимало, ништа радим, ништа мислим, ништа осећам! — Она поново клону: — Да си ме заштићавао, да си ме заштићавао!

Све то би тако неочекивано за Карамарковића, тај плахи и необуздани говор Радмили, то очајање, та страсност, те оптужбе, да он никако не могаше да се ишчупа из непокретности. Он још не разумеваше све, он још не беше на чисто о чему је реч, мада осећаше да се сада, у том тренутку док он о томе мисли, решава питање његовог живота. Од свега он јасно разумеде само последњи узвик Радмили, и нагло му севну у свести питање: је ли све готово? Откуда му тај бес, откуда најзад право, када баш он беше учинио све што је до њега стајало, да до тога дође? Он шчепа Радмилу за рамена и издиже је према себи.

— Ти си ме... преварила?

Он није питао: Ти волиш другог? — он је питао: Ти си ме преварила? Али Радмила не осети ту разлику.

— И горе... — прошапта она, — горе још! Ја ћу ти рећи све, само ме слушај! — завика она када је Карамарковић одгурну од себе.

— Када? Где?

Она скочи (ударена тим речима право у лице) и заклони рукама образе који су пламтели.

— То... то није истина! — викну она најзад. — Ти ниси разумео, ти ниси схватио! Господе, ја ћу умрети!

— Па шта онда, шта онда? — узвикну Карамарковић сасвим на крају.

— Ја ти говорим, ти ме не слушаш. Ево, ја не могу сама, ја се бојим за себе, ја сам на ивици. Не одбијај ме, Мишко мој, ја само тебе волим, ја сам само тебе волела, ја ћу само тебе волети! Ако ме оставиш самој себи ја не знам шта ћу учинити, ја ћу... можда згрешити, можда се убити.

Карамарковић беше побледео. Он је узалуд покушавао да се надвлада. Све јасније он је видео истину и то лагано откривање, кроз те захуктане Радмилине речи, причињавале су му необичан бол. Она ме воли, — понављао је он, — а ја сам хтео... Он није завршавао, он се предавао сав томе часу и кроз муку коју је осећао, наилазаше негде далеко једно ненадно задовољство, још увек потискивано стидом.

— Јер шта ће ми живот, — настављала је Радмила као у грозници, — без твоје заштите, када ћу га упропастити? Ја не владам собом, ја се пуштам у грешне мисли. Ах, мој Мишо, ти ми нећеш веровати, али ја ћу ти рећи, јер ја се не бојим, ти си добар, ти ћеш ми опростити, ја сам била тако далеко да сам те хтела напустити. — Она застаде, као престрављена од своје искрености, па одмах, обгрливши поново Карамарковићева колена, она завапи: — Суди ме, суди ме, али ме не терај од себе!

— Устани, устани, немој... све ће добро бити,
— он се упињао да јој подигне главу.

— Ја сам грешна пред тобом, Мишо, — не-
уморно је понављала Радмила.

— Добро, није то ништа, устани.

— Ја сам заборављала на тебе, остављала те
самог, била егоист...

— И ја сам био егоист, не говоримо о томе.

Она се гушила, она није налазила речи. Очи
су јој пламтеле, низ зајапурено лице текле обилне
сузе. Карамарковић се уплаши од њеног изгледа.

— Умири се, — поче је молити, заборавивши
у магновењу све прекоре које је до тог тренутка
упућивао себи; њему би пријатно да се види, бар
у том часу, у улози оног који прашта: — умири
се, разболећеш се тако. Јесте, чуваћу те, гледати,
пазити...

Али он би нагло прекинут. У ходнику се беху
зачули кораци и Радмила, скочивши, баци се Ка-
рамараковићу око врата.

— То је он, он хоће да те убије, он је ван
себе... ја сам видеела, ја сам добро видеела!

Соба је била скоро сасвим мрачна, јер на
столу гораше само једна свећа. Тихи кораци се
зауставише пред вратима. Радмила врисну и по-
јури раширених руку. Али пре него што стиже до
врата њу издаде снага, она се заљуља и паде без
свести. Врата се отворише и у собу уђе Станојка.
Видећи на поду само црну и нејасну прилику она
зајаука.

— Ћути! — викну јој Карамарковић који се
с муком одржавао без штака, ослоњен о сто. —
Зар не видиш да је госпођи позлило? Подигни је.

И онда, сав цептећи, када Станојка положи
Радмилу у кревет, он се наднесе и дуго ослушки-
ваше њено тешко дисање. Она је полако долазила
себи.

XLVII

Узалуд је Карамарковић покушавао да среди
мало своје мисли, да се стиша. Он једва ако успе-

ваше да саставља речи и појмове. Остало, како, шта, када, остајало је недохватљиво његовом разуму. То страшно стање немоћи потраја цело вече. Једино што схваташе потпуно јасно била је та чињеница, да све оно што је себи давао до тог часа као разлог самоуништења, не постоји више. Али уместо да му то откриће причини радост, Карамарковић осећаше да је сада „све срушено“, да више „ни камена на камену“ нема од целе његове зграде разлога, сумњи, мржња, претпоставки. Можда је удар био сувише неочекиван, можда је дошао сувише доцкан. Јер, он већ беше помирен са мишљу на смрт, он већ носаше револвер у џепу, он очекиваше „последњи знак“ судбине па да окине, а место свега, он у трен ока губи најглавнији разлог свога уништења, он нема зашта да се убије, он није несрећан како је мислио да је, он није остављен, преварен, увређен после Бога и људи „чак и од оне којој је дао своје име“. Цела зграда његових интимних и скривених мисли, сазидана на тој нетачној претпоставци, лежала је срушена. Самим тим, цео његов унутрашњи живот беше избачен из равнотеже. Оно што је још јуче вредело, не вреди данас; оно што је јуче чинило задовољство, боли данас. Ни једне идеје, ни једног ослонца, ни једне светлости. Међутим, Карамарковић беше морално толико измучен догађајима последњих месеци (па само је због малаксалости и изабрао тај свршетак самоубиством!) да није имао снаге ни да помисли да сада треба преузети све „из почетка“; он се осећао немоћним да поново уравнотежи свој живот.

Прва његова одлука би да пусти да време пролази. Оно што је одмах, чак и њему, било јасно, то је да сада самоубиство више нема смисла, да је чак и немогуће. После тог ненадног чина Радмилиног, тако великог, тако светлог (та она је чак имала права да ме превари, да живи свој живот! — узвикивао је Карамарковић) убити се због физичких патњи, убити се ради немања онога чега

се та слаба жена својеволјно одриче, било је сада више него кукавички. Ненадно, сем тога, у њему беху васкрсли сви они нагони који у главном чине човека човеком. Он осећаше срам од нискости својих мисли, од тог подсвесног и грубог телесног живота који је водио и прижељкивао. Он је видео врло добро да до тог тренутка он живљаше не својим вишим способностима, разумом, душом, срцем, већ мишићима, стомаком, кожом. Било му је као да до тог часа није ни мислио главом, већ осталим својим телесним бићем.

Али на који се начин вратити? Како? И онда, је ли заслужио он ту бескрајну жртву? Сме ли он да је прими? Он се у једном часу учини себи толико гадан и подао, толико мали и ништаван, Радмила опет толико узвишена и чиста, да помисли поново на самоубиство, овог пута из очајања што је тако дуго мучио ту невину душу и без тога довољно несрећну; али он одмах осети да би сада чак и једно „филантропско“ самоубиство било иста ствар, јер више није у питању био он и његово самоубиство, већ Радмила и „како би она све то разумела?“ Она после овог објашњења не би могла наставити живот баш и када бих се уклонио, она никад не би могла да пређе преко мога леша — помисли Карамарковић, и то би његова прва мисао тога вечера. Он осећаше да би се тек тако, самоубиством, за увек поставио између Радмиле и живота. Он одбаци, дакле, потпуно мисао о самоубиству и сасвим залуђен луташе мислима, не долазећи ни до каквог решења. Да ли је уопште било решења? Сада, он осећаше да је било. Али примити га, то је значило признати своју погрешку, своје немогуће мисли, признати пред собом свој страшни егоизам, покорити се пред нечим што је долазило у облику доброте и љубави баш у оном часу када је његово срце превирало од мржње и злоће. Сама та чињеница сметаше у томе тренутку Карамарковићу; он не осећаше довољно снаге да се приклони и „понижи“.

Да је бар могао шетати, чинити покрете! Он није могао више издржати у својој фотељи. Али после два минута тешког хода, уз помоћ штапова, он се поново сручи на своје место. Он се маши за табакеру: ње беше нестало. Тада се сети да ју је „сакрио“, као што је то радио врло често.

Овога пута њега као да ухвати грозница. Као да се у том малом замотуљку од папира и дувана крио његов мир! Он дрхтећи стаде претурати по столу и по фијоци. Најзад се сети да ју је бацио у орман. Он се умири тек када је узе у руке. Дуго је удисао мирис и бирао цигарету; тек после тог увода он запали и дубоко удахну тај први дим. Али му у том тренутку паде на ум (и би му смешно); што сам је ког ђавола крио кад сам био решен да свршим? И то мало откриће жилавости његовог подсвесног живота, тај несвесни наставак борбе за живот (та он је бацио кутију да не би кашљао, а каквог то значаја има хоће ли кашљати или не, дан више или мање, ако већ хоће да умре!) одобровољи Карамарковића. Њему се чак у том тренутку расположења учини, да он никад озбиљно није ни мислио на самоубиство.

Сат је показивао два часа по поноћи. Лампа је слабо осветљавала собу и једва нешто мало светлости допираше до кревета у коме је лежала Радмила. Преморена узбуђењем и сузама, она спаваше сада дубоким и тихим сном, прекиданим с времена на време лаким уздасима. Карамарковић се полако приближи и дуго остаде, као некад у Београду, нагнут над њу, ослушкујући њено дисање. Ето, опет је над њом, опет господар тог топлог бића које спава, опет осећа ону притајену страву од помисли да би тај дах могао наједном престати. Али овог пута Карамарковић би запрепашћен Радмилиним изразом: у полутами, лице је било као озарено. Њему би чудно. Некада, на томе лицу које је увек исто, он је откривао чулност, сенке око очију, обрине браде, углови усана, све му је то тада говорило само о једном. Данас он види само

једну бескрајну трпкост, доброту, скоро светлост. Је ли то збиља била промена на Радмилином лицу или Карамарковић гледаше другим очима? Он није знао. Он осети само страх. Зажели да се креће, да дише хладан ваздух, да се среди. У њему су сувише бујала осећања да би могао остати у тој соби где је спавала Радмила. Определити се! Примити ту ненадну срећу или је одбити? Може ли је примити после онога што је учинио? Може ли је одбити после онога што је видео и чуо?

Већ у том тренутку Карамарковић осећаше, мада нејасно, да је Радмила јача од њега.

XLVIII

Тога дана сунце се уопште не појави. Ниски и сиви облаци прекривали су потпуно цело небо. Све беше натопљено до сржи влагом и водом. И тај тмурни дан још више онерасположи Карамарковића. Он проведе цело пре подне по Остојином стрељању не радећи ништа и ослушкујући кроз затворене прозоре како ветар фијуче у гори и како вода жуборећи тече. Магла се цепала о планину (изгубљену својим врховима у киши) и њени ситни праменови пловљаху ниско клисуром, између дрвећа и над Сребрницом. Радмила не напушташе Карамарковићеву собу иако више не страховаше од Србе. Уосталом Срба, бар за Карамарковића, беше невидљив. Где је био? Шта је радио? У једном маху Радмила помисли да би можда требала да му напише једно писмо и да му све објасни. Али како објаснити оно што се беше догодило у њој? Она осети немогућност тога објашњења и напусти сасвим мисао писма. Много више је бринуо Карамарковић. Је ли збиља сада све онако као и раније? Она је понављала у себи без престанка да јесте. Синоћ је држао у наручју, миловао по коси, молио је да не плаче. Али и поред тога њој је требало доказа, уверења, њој је тај доказ требао свакога часа, јер оно што беше починила изгледаше јој, бар у њеним очима, не-

опростиво. Зашто је нерасположен, зашто ћути? Она се најзад, после дугог устручавања спусти крај његове фотеље, и, сва треперећи од бојазни да не буде одбијена, она положи главу на његово крило. Хоће ли је помиловати? Хоће ли јој, као некада, спустити руку на косу? Та неизвесност потраја највише једну секунду, али се Радмили и то учини бескрајно дуго. Ко би знао зашто, и Карамарковић тај прости покрет беше узео за велику ствар. Као да је, дотаћи јој се косе, значило примити све оно што је Радмила хтела, и то примање признати. Пристати, покорити се? Он беше више него икад далеко од смрти, па ипак је било нешто што га је задржавало. Али и поред тога, и поред његове будне свести и широко отворених очију, он положи руку на Радмилину главу. Шта чиним? — питао се он. — Ја нисам хтео слободу да јој понудим... Та ја нећу, ја немам више права! Међутим, та жеља да се дотакне њене косе била је тако јака, да јој се он покоравао, немоћан.

Има осећања која су сама по себи, због своје нежности и флуида, осуђена да никад не буду у реч пренесена. Потребна би била само једна погрешна реч, па да свега, као чаролијом, нестане. Све велике катастрофе, сва велика ускрснућа су безгласна. Шта се може рећи, шта исказати од све оне множине мисли које недовршене (али од нас схваћене!) пролећу нашом свешћу, као варнице у ноћи, од све оне множине осећања, нада, жеља, снова, планова, који у једном часу испуне цело наше тело? Има их и који говоре, али и тада, то није говор, то нису речи, то је бујица која носи собом све, која више скрива (због своје обилности) него што казује, још чешће то буде гомила глупих отпадака свакидашњице него оно што хоће да се каже. Зато су сва помирења сладуњава, све изјаве љубави сиромашне и обичне, све речи љубоморе простачке, ако се слуша само смисао изговорених реченица. И Карамарковић и Радмила осетише немогућност да искажу то све и зато не

проговорише ни речи. Али и он и она осетише да је самим тим додиром сада све речено; и остадоше тако дуго, непомични.

Још увек више узбуђен него срећан Карамарковић изађе, пред само подне, у манастирско двориште. Велика црква Св. Краља блистала се својим оквашеним плавкастим мрамором и крвавим редовима опеке, тамним сребром свога новог оловног крова. Рад беше скоро завршен. Још овде или онде било је остатака материјала или допола разваљених скела. Карамарковића необично дирну тога дана та чедност обновљене цркве, та љупкост њених линија, једноставност и у исти мах богатство њених кубета. И тај цвет од камена, раскошан и распеван, био је донекле његово дело! Шта гони људе ка лепом или побожном? Та црква била је доскора у рушевинама, распуклих зидова, вода је протицала кроз превоје крова, а сада, она стоји крепка, поносна, непобедива. То је ипак мисао, то је ипак идеја која ју је уздигла. Има ли Бога? — упита се наједном Карамарковић. И онда, нагло понесен једном необјашњивом чежњом, он уђе у цркву.

Унутра беше скоро све завршено. Мирисала је свежа боја и малтер. Мраморни под оивичен црвеним каменом, одисао је чистоћом. Тешки полијелеји од кованог гвожђа чекали су свеће. У своме вечитом реду, зидовима су ступали краљеви, ктитори, епископи, свеци, анђели. Карамарковић као да први пут виде све те фреске које су покривале зидове од пода до таванице; и као да први пут са тих зидова допре до њега живот, живот притајен и необјашњив, али живот; живот боја и озбиљних, тешких погледа, руку подигнутих у благослов, жена што иду на воду, краљева мисирских што се клањају детету у јаслима, војника што под кацигама корачају на Голготу, необјашњивих поворки људи у крутим стихарима прекривених огромним црним крстовима; живот рибара на узбурканом језеру, свештеника у чудним капама што под

сводовима неке цркве расправљају, човека и жене на магарцу, и скривеног детета у недрима; затим живот тешког неба, отворених гробова, ускрснућа, и поново краљева што у рукама држе своје задужбине, и поново анђела што пролазе овамо и онамо, саветују се, шапућу или гледају. Али Карамарковић немаше времена да гледа. Својим тешким ходом он дође пред олтар и онда управи поглед на распеће у врху иконостаса. У цркви је био сутон, али се лепо разабирало, под тамним сводом, тело Христово. Он постоја тако тренутак, учини покрет као да ће се прекрстити, али га нешто задржа. Он се не прекрсти већ журно (као да га је страх гонио!) изађе из цркве, лупајући јако штакама о камени под. Нашавши се пред вратима он помисли да све ипак није свршено. Остајао је увек Срба, и Карамарковић скоро зажеле да га што пре сретне.

XLIX

За то време Срба је, потпуно обучен, лежао на кревету у Василијевој ћелији и гледао у таваницу. Василије је шетао од прозора до врата, застајући с времена на време и посматрајући тужно свог новог пријатеља. У неколико махова он заусти нешто, али тек после дугог ломљења, он проговори. Имао је уморан израз као човек који је сустао доказујући неку ствар; или молећи за нешто.

— Послушај ме, ти треба да одеш.

Срба не одговори. Он се само мало помаче на кревету и настави да гледа у вис.

— Ја те разумем, — настави Василије, — твоја је таштина сада у питању.

— Не разумеш ти ништа! — одсече одједном Срба. — Куд би ти разумео!

— Имаш право, ја не схватам све. Али оно што разумем и видим, то је да сада не идеш добрим путем. Јесте, ја видим шта хоћеш да кажеш, ја сам калуђер, ја нисам човек...

Срба оћута.

— И да ли си ти сада сигуран да је то што осећаш у истину права љубав? Слушај Србо, треба прво да испиташ себе, да добро испиташ какве је врсте тај осећај...

— Шта имам да испитујем! И откуда могу да испитујем! — Срба се придиже на кревету: — И зашто?

— Па зато што често пута, када смо одбијени или остављени, ми уображавамо да нам је бол и несрећа проузрокована незадовољеном љубављу и да патимо због јачине нашег љубавног осећања, док је у питању само наше самољубље и наша понижена гордост.

— Ја волим, ја во-лим! Шта ту има посла та штина, гордост и шта ти ја све знам!

— Али да ли у истину волиш? — упорно наваљиваше Василије, — хтети, то је већ више него половина душевног покрета потребног да неког или нешто заволимо. Можда ћеш се зачудити да имам тако неповољно мишљење, али ето, ја не верујем много у самониклу љубав, у „гром из ведре неба“, у љубав — страст. Ми смо сувише цивилизовани, сувише укроћени, сувише „трезвени грађани“. Ја нећу да идем дотле да уверавам да љубав — страст не постоји. Постоји она, али она је реткост. Није љубав — страст она ради које се одмах убија, и убиство никако не значи да смо способни и свој живот да приложимо. Убија се из напраситости, животињске жеље за поседовањем; зато најзад, што је тако најлакше отрести се супарника. Али баш по томе се види да ту није у питању права страст, јер ти тако не мислиш на особу коју волиш, ти се не питаш: а она?

Срба се наједном насмеја:

— Да те то она није замолила да ме отпратиш, када тако са ватром говориш?

Василије се сав зарумене, али не одговори. Он после краћег ћутања настави:

— Идем даље. Сви ми, мање-више, дубоко у себи носимо једну бескрајну жељу да волимо стра-

сно, да имамо живот испуњен једном „великом љубављу“. Наравно, ми смо унапред створили слику те „велике љубави“, нешто што је сложено од љубави наших омиљених јунака у романима...

— Ти верујеш да нас романи толико дирају?

— Добро... слика створена произвољно, према склоностима и жељама. И онда, од тог часа, човек престаје да прима утиске и да ужива у њима. Он иде и тражи. Наилази на једну особу која је љупка: је ли то? — пита се. У почетку преувеличава њене врлине, тако да када на крају у њој нађе само љупку особу, коју би можда могао волети да нема оне створене слике у себи, он осети разочарење, али разочарење у толико јаче у колико су његове наде биле веће. И онда, та се историја са „разочарењем“ понавља. Видиш, ја сам уверен, да свих тих разочарења не би било да се човек не труди да нађе оно чега нема. На страну, што тако постаје мање-више манијак, што прође крај жене која би му могла бити срећа у животу и не приметивши је, што прође, са презирним осмехом, крај кротких и нежних особа које га искрено воле. Та он је рођен за „велику љубав“, за „страст“! Сваку ствар, сваку чињеницу ти објашњаваш на свој начин, у прилог своје велике љубави, од свега једино што видиш то си ти, и ако сада дође и са њене стране мало нежности (та емоција се тако лако преноси, а жена је скоро као огледало!) ти се потпуно изгубиш, заборавиш како се зовеш, где живиш, сан ти се остварио.

— А у ствари? — упита иронично Срба.

— У ствари ти си просто жртва своје уобразиље.

Василије заћута. Он тренутак гледаше кишу која је шибала прозорска окна, па се онда поново окрете Срби:

— Има два могућа завршетка томе. Први је када жена, занесена том лажном ватром, којој је она најмање узрок, пристане на све. То је најстрашније. То је пропаст. Треба само неколико

недеља, неколико месеци, и све се открије. Одједном, једнога јутра, твоја машта престала да ради и ти открио да све то „није оно што си мислио да је“. Оно што си видео као црвено једва да је „розе“, врлине које су те бацале у грозницу од среће, мале су „буржоаске слабости и предрасуде“, чак ни физички не можеш више да је познаш, све ти изгледа свакодневно, обично... Има људи који спусте главу и наставе даље. То се онда зове брак из љубави. Има их којима се сан, она створена слика поврати. Тада долазе катастрофе, љубазнице, узајамна варања, самоубиства...

— А други случај?

— Када се једно од двоје на време тргне.

— И ја сада, место да будем несрећан, треба да палим свеће од среће.

— Не буди пакостан и зао, Србо. Ја ипак нисам толико глуп као што ти мислиш. Ја врло добро знам да има на свету и великих љубави. Али, ето, твоја љубав није таква јер ти си ми причао, поверавао. Велика љубав је тајна, она се не поверава никоме. Ја знам и још једну ствар, а то је да „твој случај“ није потпуно прост. Ти си имао рђав живот, ти си тонуо у најчистија телесна уживања, и то месецима. Твој сан је био затрован још и пожудом.

— Ако сам ти поверио што, то сам ти поверио у најстрашнијем часу за мене. И најзад, ја не умем ништа да задржим за себе. Таква ми је природа.

— Страст мења природу.

— Не буди баналан, Василије, — замоли на једном Срба, — и не говори тим отрцаним мислима.

Опет завлада ћутање. Срба остаде непомичан, загледан у таваницу, Василије настави са шетњом.

— Можда донекле имаш право, — проговори поново Василије. — Ја сам готов да признам да је у свему томе било мало и правог осећања.

Али све то није оно што ти мислиш. Сети се твога ранијег живота. Размисли, потражи. Јеси ли икад осетио оволико узбуђења ма када досада? Знам, ниси. А ту је опасност. Јер се теби (навиклом да имаш жене чисто физички, не осећајући неки пут за њих ни најмање симпатије, а не љубави!) јер се теби учинило да је ово сада оно *право, велико, једино*. Ово што си сада осетио, међутим, само је не-сравњено *веће* према ономе што си досада имао, али никако *највеће*. Та прва открића, ти први су-коби са озбиљношћу живота, болни су, тешки, мучни, али благотворни. После овога што ти се догодило, ти никад више нећеш моћи да се вратиш тво-ме некадашњем празном животу.

— Василије, зашто говориш глупости? Зар не осећаш колико у свим тим разлозима што ми дајеш има произвољног и противуречног.

— Ја сам уверен да у свему овоме што сам ти рекао има истине, бар за твој случај, бар за тебе. Ја те волим као свога најрођенијег, као свога брата, више него икога досада у своме животу. Јер у теби видим себе, своје некадашње жеље и чежње. Слушај, ти си сувише снажан, ти си сувише жесток, напрасит, тебе распињу ђаволи младости и необузданости. Размисли, пресуди.

— Али зашто се ти толико растржеш, Василије? — упита Срба, поново се издигавши на кревету. — Шта се све то тебе у основи тиче?

— Тиче ме се, моја је дужност да те опоменем. Где идеш? Знаш ли шта хоћеш?

— Знам, знам, знам.

— Не знаш! То што мислиш да знаш, варка је. Ти у ствари мрзиш у овом тренутку ту жену, ти си хладан, ти просуђујеш, ти размишљаш: био сам такав и такав, развратан, без циља: хтео да се „изведем на пут“, да „постанем човек“, наишао на љубав. И ти у наивности својој, јест, јест, у наивности својој, изједначио си ту љубав своју са тим својим циљем и помислио: ако њу изгубим, ја сам пропао. И шта, ти је губиш, губиш је по ње-

ној вољи, али ти велиш: Није то по њеној вољи, има ту један други узрок; та је препрека у њеном страху од скандала, та је препрека у томе човеку, у тој вези која још постоји. И судећи тако, за-слепљен том на изглед логиком, ти не видиш прави узрок, ти не видиш да ту нема никаквог „страха од конвенција”, никаквог спољњег узрока. Ти хоћеш даље, пошто-пото, ти хоћеш чак *на силу* њену љубав коју она не може да ти да.

— Зашто је пристајала?..

— Јер тренутно није владала собом. Али ти хоћеш, велим, макар на силу, макар преко убиства (та ти је не би тек онда имао!), мислећи непрестано да се то бориш за своју љубав, а не видиш да је то због оног: ако њу изгубим, ја сам пропао, ја ћу поново бити што сам био.

Срба се није мицао. Василије помисли да његове речи почињу да дотичу Србу и настави са још већим жаром:

— Ја идем и даље, ја идем чак дотле да претпоставим да је у тебе прави осећај, рођен сам од себе, без учешћа воље, разума и околности. Да је у тебе, једном речју, права љубав. И шта онда? Ти волиш, она те не воли. Или ако хоћеш, волела те, па престала да те воли. Као што је у једном тренутку заборавила да је икад волела свога мужа, не знајући зашто је заборавила, тако је сада пронашла да не може без њега. И видиш, ја не сумњам која је од њених двеју љубави била права љубав. Јер жртве може да подноси само та „права љубав.“ Па је ли штогод жртвовала теби? Мислила тренутак да *твојој љубави* може да жртвује њега, али онда увидела да цела твоја младост, срећа што би могао да јој пружиш, не би била довољна да јој *чадокнади његову љубав*. Ја нећу да тражим зашто је она изабрала његову љубав, а одбацила твоју. То је немогуће, то она сама може знати. Али шта ти ту можеш учинити? Као што ни он није могао ништа учинити. Вас двојица сте били као *два царства*, две земље. Она је стајала између вас, и имала

да бира. Један јој је био сва њена прошлост, други јој је био нова земља, нудећи један живот који она није познавала, али који је слутила, можда желела. Зашто је остала да гладује у старој и разрушеној земљи, а одбила да буде сита у новој? Ја не знам, ти не знаш, нико никад неће знати, сем ње. Зашто је изабрала дух, а напустила тело? Је ли то од велике љубави која све прегара, је ли то од велике вере, је ли то од кајања?

Срба наједном скочи са кревета и, шчепавши Василија за мишице, он упита журно, нестрпљивим гласом, као човек који је ненадно пронашао излаз:

— Је ли, Василије, а када бих нешто постао богаљ... Шта мислиш, да ли би ме онда заволела?

— Како? — збуни се Василије.

— Тако, лепо, да сломијем ноге, да повредим кичму? — и онда, не чекајући одговор: — Дај ми кључ, пусти ме, хоћу да идем.

Василије се прибра и скочи према вратима:

— Нећеш, немаш шта да радиш напољу!

— Пусти ме.

Василије остаде прислоњен уз врата.

— Пусти ме.. јер ћу да пуцам, — запрети наједном Срба вадећи револвер.

— Шта би тиме постигао?

Постојаше тако тренутак, очи у очи, Василије леђима ослоњен о врата, Срба дижући револвер. Наједном Срба дође себи, одбаци са гађењем револвер од себе и притрча Василију.

— Опрости ми... ја сам луд, ја не знам за себе... а шта могу да радим?

— Приклони се.

— Не могу, Василије, не могу, ту пече, ту боли!

— Знам, — осмехну се Василије, — таштина... гордост...

— А срећа? — запита некако нарочито Срба.

— Она је пред тобом, ти си млад, наћићеш је.

Срба се поново врати на кревет, зари главу у један крај, и остаде тако непомичан. Још дуго му је Василије говорио, али он не одговараше.

L

Пошто је брижљиво сакрио револвер и закључао врата на ћелији, остављајући на кревету заспалог Србу (није ни потребно напоменути да од доласка из Београда Срба не беше склопио ока) Василије се журно упути црквици Св. Николе. После тмурног дана, вече беше светло и тихо. Сунце је залазило и са дрвећа се круниле водене капи. Врхови планински пушили су се праћени шумом набујалих потока. Василије се осврте, па онда уђе у цркву. Прошавши крај ђивота, који је стајао на средини цркве прекривен црном чојом, Василије примети, крај самог олтара, једну женску прилику где клечи. Он јој приђе.

— Ја сам учинио све што сам могао.

Радмила му пољуби руку и полако се диже. У полутами њено се и онако бледо лице учини још блеђе. Она постоја часак неодлучна. Најзад, жури се, она пружи Василију један замотуљак.

— Дајте му ово, ово је његово. Унутра има и једна цедуља за њега. То је све.

Радмила хтеде још нешто рећи, али само уздахну и лагано пође излазу. Василије погледа у замотуљак: била је то она плава Србина свеска. Василије је разви, прочита на корицама наслов, па је опет зави.

Када се врати у ћелију он затече Србу где шета од зида до зида.

— Ево ти твоје свеске.

Срба се заустави, погледа часком у Василија, узе свеску и баци је на сто.

— Унутра има једна цедуља за тебе.

— Не треба ми. — Срба настави са шетњом. После краћег ћутања он се поново заустави и јетко упита: — Докле ћеш ме држати овако закључаног?

— Не знам... то зависи од тебе.

— И зашто сам се затворио? Као да не могу да учиним штогод нежељено и поред твога надзора!

Василије га гледаше непомично. Он нагло приђе вратима, откључа их и отвори:

— Ти имаш право, ово је детињарија, а ти си човек, ти знаш шта треба да чиниш.

Срба учини покрет да изађе, али се задржа на вратима. Он се окрете и поново се врати кревету на који леже. Василије изађе да би се мало касније вратио са сиром и хлебом, али Срба одби да једе. Вече проведоше ћутећи. Најзад, заморен, Василије простре по поду и леже да спава. Он остави запаљену свећу на столу.

— Врата нисам закључао — понови он после малог ћутања.

У соби завлада дубока тишина. Прозор беше отворен и воштаница је плавила под ударцима свежег ваздуха. Срба се усправи у кревету и обгрли рукама савијена колена. Он пажљиво посматраше неравне зидове, превучене пожутелим кречом, гвозден кревет, чамов сто претрпан књигама, стару икону Богородичину, тамну, замишљену, изгубљену у своме мрачном углу. Он се загледа најзад у Василија који је лежао на поду, увијен у то грубо ћебе, са сламним јастуком под главом. Не, Срба никад не би могао водити тај живот. Наравно, он није видео све, није могао замислити све. Међутим и то што је видео, та мала и полупразна соба, ниске и трбушасте таванице, одбијала га је и од саме помисли на манастирски живот. Чак више него и та тужна ћелија, један осећај будуће празнине, једна потреба ширине, покрета, борбе, онемогућавала је ту тренутну мисао на калуђерство. Срба је осећао да то није живот за њега, па чак ни за њега очајног.

Он полако отвори врата и изађе у двориште. Оборене главе он стаде шетати поред цркве. И корачајући тако, он је све јасније осећао да је онај страшни тренутак, када је био спреман на све,

неповратно прошао; сада је био већ сувише одмакао, он је мислио, ходао, расуђивао.

Многима ће се овај прелаз учинити сувише брз, скоро немогућ. Међутим, то је само на изглед тако. Јер оно што Срба беше претурио за овај последњи дан и ноћ, беше само завршетак једног дугог бунила. Он сам, корачајући сада под звездама, у тој безгласној ноћи где ни попци нису попевали, гледаше на све то што се догодило, као из неке бескрајне даљине. Било му је као да се досада пео ивицом једне огромне планине и да је тек у овом часу стигао на врх: пред њим је пуцало пространство, читав један свет који је само слутио пењући се, и место уског видика, крупних појединости, он је сада имао пред собом целину, изложену пред његов дух као на длану. Наравно, он је био далеко од тога да открије све узроке и да схвати све последице. Он је само видео јасно читав низ догађаја и осећао да је тај низ сада завршен. Оно што му је остајало било је да се помири са тим неочекиваним завршетком. Да ли ће се помирити? Да ли се могао помирити? Он то још није знао, он је још увек, мада слабије, веровао у немогућност таквог завршетка, јер још не виђаше чему би га такав завршетак одвео.

Највише га је бунило и пекло то признање, које је морао учинити себи, да Василије у многоме имађаше право. По логичности развоја његове „страсти“ и он сам увиђаше да је у њој било и сувише хладног размишљања (дакле воље) и сувише спољњих околности (дакле случаја) да би била онаква за какву је он држао. Али оно што Василије превиђаше због своје сувише велике апстрактности (та он је све то разлагао не из искуства, већ из мозга!), оно што Срба не могаше открити већ због свог положаја, била је та противуречност између теорија и реалности. Као много пута досада, и овог пута Срба беше ударио „главом о зид“, али док га је раније тај ударац бацао према супротном, сада као да продужи његову вр-

тоглаву трку: у часу клатно престаде да се одбија од једне супротности ка другој; оно је сада правило круг, све у једном правцу.

Гледајући, заједно са Србом, његову прошлост, највише нам упада у очи његова сувише велика, претерана осетљивост, његово тврдоглавство, смушеност свих његових поступака. Али не треба заборавити оно што сам још у почетку овог казивања подвукао: Срба је био сањалица. Све до овог последњег догађаја он је био бацан од једне реалности до друге; поступно, тешко, са кризама али стално, он је добијао „лекције од живота“; ви сте га видели како његови планови пропадају у тренутку када дотакну стварност. Рећиће се: па једном је морао бити близу истине, једном је морао наћи оно што одговара његовим склоностима. На то се може приметити: једина несрећа његова лежала је у томе што је он увек, са необузданом страшношћу, правио све те планове не обзирући се на стварност, већ увек некако „на памет“, са много романтизма. И баш у оном тренутку, када се сукобљавао са неумитношћу живота, са својим незадовољним бићем, он је чинио последњи напор да његов сан победи. У њему се будио инат, у њему се будио онај други Срба, створен изван живота, навиком да машта и да мисли унапред. Он никако није могао у таквим тренуцима да се призна побеђеним. Ето главног узрока његовој тврдоглавости која га је водила увек до „лупања главом о зид“, до „разочарења“.

Али сви ти мали неуспеси, сва та мала разочарења, сва та мала тражења која су долазила после читавих дана и недеља грознице, полако су стварала у Срби оно што се зове искуство. Он није осећао тај рад, он није осећао промену која се вршила на њему, он није осећао како године полако мењају његов поглед. Младост његова је бујала, жеља за нечим што се свакако морало звати „срећа“ била је јача од њега. Он је хтео нехтео ишао напред, постајући све упорнији у колико су

препреке његовим сновима биле веће, ударци стварности јачи. Он је личио на оно камење што се одрони у планини, оштро, пуно кривина, неравно, и које потоци горски ваљају месецима и годинама: када се нађе у низини, оно је заобљено, сјајно, глатко. Срба је био ношен животом, формиран, котрљан, дотериван и у оном тренутку када је мислио да је још увек исти, он у ствари више није личио на самог себе.

У овом тренутку, док се шетао под звездама, он само осећаше, као што рекох, да се нешто завршило. Још до пре неколико часака, он је мислио на силу, још колико јуче он је носио у џепу револвер спреман да уклони препреку која се пречила између њега и среће; у овом тренутку он је видео да то није било решење. Све до овог догађаја он схваташе живот некако опште, некако сувише једнолико: само се тако до краја може појмити његово детињско бацање према „поправци“ или према „животу“. Али та ненадна одлука Радмилина, онда његова побуна, његов револвер, па на крају откриће тог осећања да он помало лаже себе бар у погледу јачине његове „страсти“, учинише да стаде гледати на други начин око себе. Он први пут виде озбиљност живота; он први пут јасно осети границу која дели збиљу од сањарија. И тада, једно за другим стаде откривати у себи раније гомилана искуства. Било му је као да се дижу, једна за другом, безбројне завесе, које су му до тог часа закривале оно што живот чини животом. Он је видео пријатељство, рад, љубав (другојачије него што ју је он до тог часа замишљао); чудно, али он је откривао како се иза једне завесе указује дужност (он као да осети колика одговорност лежи на њему за будућност његових, Вере нарочито); он је видео чак позив, место које је имао да заузме: он је осећао сада да је рођен за један лојалан и миран живот. И његова таштина се није бунила.

Највише га је пекло, међутим, што је све више осећао да ће моћи „преболети“ Радмилину

одлуку. Он се сматрао због тога површним и ниским, што му није сметало да са необично лаким срцем мисли да је тиме избегнута једна велика несрећа, која га је вребала у будућности. Јер он, иако не признаваше то пред собом, непрестано питаше себе: волим ли, говорим ли искрено, чиним ли то по потреби срца? И прави узрок његовог садашњег немира беше можда само то откриће да се нешто „срећно“ свршило. Ја нећу да идем толико далеко у овом објашњењу. Ја сам пре склон да верујем да је Срба волео, чак да је то била његова прва озбиљна љубав. Ми знамо какве су те прве љубави: оне су поетичније, али нису створене да пркосе времену и препрекама. Прошавши, оне остављају дубоку меланхолију, неки пут за цео живот, али та меланхолија не мучи, не пече, не крвави; она постане временом наш најпријатнији доживљај, најбољи део нас самих; и скоро да тада, у тим часовима, благосиљамо судбину која је спречила да се та љубав не оствари. Тек касније долази она друга љубав, пуна олуја, тамна, неразумљива, која не види ништа, не разуме ништа, не опрашта ништа.

После прве буре, Срба се полако стишавао. Али у исти мах почињала је друга, изазвана првом. Јер тај љубавни бродолом, тај ненадни завршетак једног грозничавог сна, није било оно најглавније што се одиграло у Срби: једном начисто да може преживети ту катастрофу, он одједном поче да увиђа да се налази пред једним великим преокретом у своме животу; он је увиђао потпуно јасно да му је потребна општа „ревизија“ свега, рашчишћавање целог његовог моралног живота. У ствари, тај догађај, Радмилино решење, беше нагло завршило његов мутни младићски живот; он је постајао човек.

Како ући у тај нејасни и ускомешани процес који се одигравао у Срби тога вечера, неразумљив и њему самом? Све што се могло видети то беше та изгубљена шетња крај цркве, по пустом мана-

стирском дворишту, у ноћи. Он је застајкивао, ослушкивао тихе гласове који су треперили у ваздуху (ваздух је одисао влагом и квашеном земљом, горким мирисом пелена који је бујао негде у близини и поново настављао са шетњом. С времена на време он би или подигао поглед према озвезданом небу или, зауставивши дах, ослушкивао како му срце удара у грудима. Он се најзад врати у ћелију. Свећа је још горела на столу и осветљавала зидове својом црвенкастом и несигурном светлошћу. Василије је, преморен, тихо спавао. Срба узме своју плаву свеску, отвори је и нађе Радмилину цедуљу. Она је гласила:

„Читајте ове ваше записе често. Они ће вас увек опоменути да постоји један други Срба Мијушковић, понесен, страсан, необуздан. То откриће које сам учинила после другог читања, за време вашег пута у Београд, помогло ми је да јасно угледам пакао који нас је чекао. Шта би од нас било, какав би живот живели, од тренутка када би се ваша бујност у вама угасила, ваша понесеност смирила? И полазећи од тог тако егоистичког страха (препала сам се краткоће могуће среће, не кријем!) ја сам дошла до оног великог открића које ме је определило. (Ја тек сада разумем све јасно!) Јесте, Србо, оно што нас је везивало била је само наша младост и наше тело. Ни ја вас, ни ви мене нисте волели другојаче. Ја сам пошла путем праве љубави, бар за мене праве. Не судите ме“.

Срба поче прелиставати свеску. Ту и тамо прочитао би по какву реч или реченицу, и то је било довољно да се пред њим развије читава његова прошлост. Он је видео све, своја лутања, своје немогућности, своје подлости, своја добра дела, своје покрете, своје родитеље, Веру, Марију.. Све је било ту, врвило између редова, дизало се и испуњавало ту слабо осветљену собу, кроз чији су се отворен прозор, између решетака, виделе звезде. Али овог пута, то призивање прошлости сем бола изазва у њему и једну мисао, која као да му би

послана са неба: за такав живот он је награђен; сви задати болови враћени су Радмилиним опредељењем. То се тако морало догодити — помисли он. И одмах, осети топлоту по целом бићу. — Значи, ја сам сада начисто са својим бившим животом, ја могу сада да почнем онај прави... Срба се зачуди лакоћи која га испуни при помисли да сада има „поново да почне“. Докле почињати? Он се сети очевих речи: можда до краја живота. Али то га више није плашило, јер имађаше за њега друго значење.

LI

Била је прошла поноћ када се Срба реши да говори са Карамарковићем. Он изађе полако из старог конака и упути се новом. Цела зграда са те стране беше мрачна. Тишина је била прекидана удаљеним лавезом паса са бачија, на који одговараху промукло и лено манастирски пси. Срба заобиђе конак и са те стране угледа један осветљен прозор. Био је Карамарковићев. Он узе неколико ситних камичака и баци их у прозор. Затим почека. Срце му је ударало необично јако. После малог чекања он виде једну сенку како прилази и отвара прозор.

— Ко је то? — упита тихо Карамарковић, нагињући се у мрак.

— То сам ја... Срба. Хтео бих да говорим са вама.

— Ја сам те очекивао. — Карамарковић заћута за часак. — Чекај, изаћићу, овако не можемо.

После неколико минута они су већ били под великим орахом, на клупи, не видећи један другом лица. Једва да су им се у мраку оцртавале нејасне прилике. Лишће је треперило под слабим ветром, одајући један туп шум. Ћутање потраја дуго, јер Срба не знађаше одакле да почне.

— Јесте ли добро напунили револвер? — упита наједном Карамарковић; није се могло оценити подсмева ли се или пита озбиљно.

Срба беше сада толико далеко од свега тога, да не разумеде. Он једва да промуца једно:

— Ја немам револвера...

После малог размишљања, Срба упита:

— И ко вам је рекао да сам...

Карамарковић не одговори одмах. Затим:

— Шта ту ко треба да ми каже! — он поново заћута. — То би био доста природан завршетак.

— Зар сте мислили да би то било природно?

— Што да не би?

— Зато што сам ја очекивао у почетку да ви пуцате на мене. Тек касније ми је пало на ум да ја можда имам више права на срећу од вас... и тада сам помислио.

— Ја сам цело време био уверен да ћеш доћи на ту мисао: ко има више права?

— Ту сте ми мисао о „праву“ дали ви једне вечери, седели смо на трему. Рекли сте: човечанство треба да буде јако; болесни треба да ишчезну, да буду потиснути. После је дошла још једна ствар. Учинило ми се да сте ви главни узрок, главна препрека, и тада сам помислио: по његовој теорији... па што, нек он први искуси његову теорију.

— Па шта те је задржало? — журно упита Карамарковић.

— Што ми је постало јасно да физичка снага није она која је најјача, да постоји једна друга снага, једна друга јачина и да је та друга значајнија од прве. Јер и да сам вас убио, ја не би био јачи, не умем да објасним, али осећам да не бих био. Постоји нешто што не може да се убије.

— А када бих ти ја помогао? Када би се ја сам убио, својеволјно и оставио цедуљу... са теоријама?

Срба размисли часак.

— Сада је доцкан. И најзад, то је исто, или се убили, или вас убили. Јер ви нисте мени главна препрека, главна препрека је у њој. — Срба се збуни: — Ви се не љутите што ја овако?...

Карамарковић ћуташе. Он наједном изговори:

— Најгоре је што је цела ствар узела други облик него што треба да има у истини, по чињеницама. Исправити је, доцкан је. — Он помисли у себи: ово је тачно. — Теби никад није пала на ум мисао да сам у целој овој ствари ја једини кривац? Зар ти наједном није било чудно моје понашање?

— Понеки пут. Било је часова када сам се питао: зашто чини то и то? Или: зна ли он штогод?

— Али никад ниси био начисто знам ли или не?

— А јесте ли знали? — Срба се нагло наже према Карамарковићу као да му је хтео сагледати лице.

— Знао сам, — одговори Карамарковић лангано. — Знао сам све, видео све. Од првог часа све ми је било јасно.

— Па што сте ћутали! — прасну Срба наједном наљућен. — Шта сте чекали?

— Да побегнете.

Срба је био толико запрепашћен да не нађе ни једне речи.

— Ти се сада чудиш, — као да се осмехну Карамарковић. — Видиш, ја сам само то чекао па да свршим. — Он поћута, па онда као шеретски: — Можда сам те само зато и узео у службу...

— Али то је гнусно, то је гадно!

— Знам.

— И онда, ми нисмо морали бежати.

— Не, ја сам био сигуран, ја је добро познајем, она не би могла да лаже, морали сте доћи на бегство раније или доцније.

— Али како сте, како сте могли?

— Не знам, то је било као вртлог, једном у њему, касније нисам могао да се извучем. Мало-час ти рекох да сам чекао само да побегнете и да сам те са том идејом узео. То није сасвим тачно. Ја сам се донекле надао да ће се све овако свршити, али нисам веровао, хтео сам да се уверим. Можда и ово објашњење није тачно. Можда сам

све измислио тек сада, после догађаја, да бих тек имао једно објашњење.

Карамарковић зари главу у дланове и оста тако дуго. Срба више наслути покрет, него што га виде. Како је све ово немогуће! — помисли он сетивши се свога првог разговора са овим човеком. — И онда, ми ово говоримо о његовој жени, и он то допушта... Срба осети да му се тако што догађа први и последњи пут у животу.

— Тебе можда чуди, — настави одједном Карамарковић, спуштајући руке, — како могу сада овако да говорим са тобом, отворено, без завијања. Ни ја сам не знам како. Можда што осећам извесну одговорност... јер ја се нисам само титрао самим собом, и њом, већ и тобом. Затим, крај свега, за тебе ме везује извесна необјашњива симпатија. Ушао си онако необично к мени, затражио помоћ, увек био пажљив. Остало, то је била моја погрешка. — Он помисли у себи: ето, ја се „преклањам“; он осети извесно олакшање од те мисли.

— Знате ли шта? — упита Срба прекидајући га — Ја никако не могу да верујем у ово што ми говоримо.

— Зашто? Чини ти се немогуће? Па ако хоћеш, у ствари, и јесте немогуће. Али и све остало, пре овога, било је немогуће. — Карамарковић се замисли: — Зашто си ме звао?

— Да вам кажем да желим да одем. Мислио сам у једном часу, малочас, да одем без икаквих објашњења. После ми се учинило да би то било подло. Осећао сам да не бих био миран, да би ме савест гризла.

Карамарковић се наже и ухвати Србу за рамена.

— Ти си размислио, добро размислио?

— Јесам. То је једино што ми остаје. — И он понови своју мисао од пре пола часа: — Све се ово морало овако догодити.

— Је ли бар теби јасна ова њена одлука?

— Није. Ја је не разумем. Али осећам изве-

сан страх. Чини ми се да се све око мене променило.

— И када човек помисли зашта се жртвовала! А видиш, прошле зоре сам гледао Остојино стрељање. Био сам овако... на неколико метара, добро гледао. Када сам био здрав и у рату, колико сам лешева видео, али тада нисам разумевао, нисам осећао шта је то смрт. Мислио сам о стотину других ствари, али никад о смрти. Могу да кажем да чак нисам био ни радознао, као да она није ни постојала. Али јуче... То је било као нека очигледна настава. Како се човек брзо уништи! Ништа, једна крвава рупа на челу, срце стаје, удови се коче, кожа жути, очи стакле. И више ништа не може да се промени. До пре једног часа то је био човек, сада није ништа. И тек у томе часу разумедох шта то значи живети, кретати се, гледати, дисати. Макар и као богаљ, макар и као сиромах! Јер и тако, увек остаје једна нада, увек остаје једна срећа. Живети! Живети! Како је то дивна ствар! Видиш, шта је то погрешити, шта изневерити, шта учинити највећу подлост, када се упореди са смрћу? Јер ма шта урадио, увек остаје пред тобом време да искупиш своју неверу или своју подлост. А када си мртав, ништа, дођу црви и поједу те. И онда, смрт није лепа. Зашто човек не може просто да ишчезне? Зашто мора да покаже то страшно и унакажено лице? Чак и када се умре „са осмехом,“ чак и „лепе смрти“, остављају тај израз леда, укочености, пропадања. Али то није о чему сам хтео да ти говорим. Видиш, остајао си још ти, бојао сам се за тебе. Шта ћеш учинити, на шта се решити?

Срба се диже. Он је осећао да је све речено и да треба ићи.

— Рекао сам вам. Збогом. — Срба се окрену и журно удаљи. Али се са самог прага врати Карамарковићу, који је још увек седео на клупи. — Помислих на оно што сте рекли малочас о животу и о смрти. За вас је то тачно, али за њу? Зар ни-

сте приметили да је за њу смрт или живот све једно те исто? Ето вам њене одлуке.

— Зашто мислиш?

— Јер смрт за њу није крај, као за вас или за мене, већ почетак. Мало пре вам рекох да не разумем њен поступак. Сада, прелазећи двориште, паде ми то на памет.

Карамарковић не одговори. Он остаде непомичан и стопљен са помрчином. Дебело орахово лишће је тупо шуштало.

III

Нашавши се поново у Василијевој ћелији, Срба осети такво нестрпљење, да у часу реши да одмах крене на пут. И збиља, шта је имао више да чека? Све је било свршено, он је то осећао, чему онда продужавати? Сем тога, у даљини он већ гледаше свој драги Београд, своју ниску и малу собицу, и скоро да осети дрхтавицу при помисли да ће се ускоро поново наћи пред њему познатим лицима и стварима. Он осети нарочито нежност за своју малу и добру Веру, коју је вукао за кике. Треба бити добар са њом, — помисли, — треба поправити оно што сам учинио. Њему, коме је још до пре два дана Београд изгледао неподношљив, чињаше му се сада као зачаран град. И већ у његовој глави су бујали планови, он је чак стигао да помисли како ће бити добро да свој сто, на коме досада скоро није радио, премести у други угао собе, између два прозора. Као што се види, бар у том погледу, Срба остајаше непоправљив. Он пробуди Василија:

— Опрости ми што те будим, али одлазим.

— Сада?

— Скоро ће три часа. Док се спремим, док стигнем у **во... Узећу онај воз што полази у седам часова.

Василије се диже.

— А Карамарковић?

— Све је готово.

— Ти си говорио са њим?

— Малочас.

— Хоћеш ли да оседлам коња, можеш га оставити код „Српске круне”, или да пробудим Илију?

— Пешке ћу... пробуди Илију.

Оставши сам, у великом ходнику осветљеном већ првом светлошћу зоре, са својим куфером крај ногу, Срба наједном зажеље да још једном види Радмилу. Сасвим у дну он је назирао врата што воде у њену и Карамарковићеву собу. Он на прстима пређе ходник, али дошавши до врата, он се надвлада. Мисао му је била узбуђена. Кроз свест су му великом брзином пролетале слике из скоре прошлости. Он се нарочито добро опомињао онога дана на излету: стајала је крај ограде брода, профилом окренута, сунце је падало на узбуркану воду и одсјаји су играли по њеном ободу шешира. Зар је то све? — питао се Срба, ослоњен леђима о зид. Неподношљива сета прелазила је преко њега. На срећу у дну ходника се појави Василије.

Корачали су један за другим, по уској стази, пречицом. Напред је ишао Илија, носећи на рамену куфер, за њим Срба и најзад Василије. Све беше натопљено росом и свежином. Птице су вршљале по шибљу, веверице прескакале са једног врха дрвета на друго, небом су шибали први сунчеви зраци, на местима где је шума постајала ређа указивала се у низини, између кривих храстова, мутна Сребрница. Срба није налазио речи и ћутао је. Јер поред свега, он осећаше тешку и љуту тугу која га је нагризала. Сваки корак односио га је све даље од ње и он је осећао како се полако, једна за другом, кидају нити које су га везивале за тај тихи и повучени манастир. За увек... — мислио је.

Они дођоше до једне чистине са које се указа последњи пут цео манастир, са својим кубетима, крстовима, конацима, безбројним прозорима,

великим зидом, капијом. У долини је још владала сенка и плавичаста магла, али крст на највишем кубету блисташе румено. Срба постоја часак, па се онда журно окрете. Он помисли да је тим путем требао проћи, кад-тад, раније или доцније, и та му мисао ублажи мало горчину одласка. Од тог тренутка он са сваким даљим кораком све чешће стаде помишљати на Београд и на рад који га је тамо чекао. Он постајаше нестрпљив, желећи да што пре стигне. Када изађоше на велики пут одакле се видеља варошица, он већ гледаше у даљини, не мало и јадно **во, већ једну велику и захуктану варош, пуну покрета, насмејану под перјаницама дима из фабричких димњака, обасјану сунцем у своје хаосу од кућа, варош где је имао да почне тај дуго очекивани *нови живот*.

— Ја бих да се вратим. — рече наједном Василије.

Они стадоше. Са једне стране пута била је шума, са друге стране пожњевене њиве. Они су се гледали непомично. Одједном, Срба рече:

— Док сам ја био у Београду...

Василије обори главу.

— Свеједно. Збогом, ја се не љутим на тебе.

Они се снажно руковаше, затим пољубише.

— Ако ти кадгод затреба пријатељ, ја сам ти увек ту.

— Хвала, Василије.

Они постојаше још један тренутак, па онда кренуше сваки својим путем. После неколико корачаји, они се у исти мах окренуше, осмехнуше и поздравише још по једном, махањем руке. Али после тога, Срба као да заборави на Василија. Он журно поче да се спушта варошици, са чијих се димњака већ дизали мирни и прозачни димови у влажно јутарње небо.

1926—1927.

